

Over werken in de
postindustriële samenleving

Over werken in de postindustriële samenleving

P.T. de Beer

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, mei 2001

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a. wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b. bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c. informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, mei 2001

SCP-publicatie 2001/10

Omslagillustratie *Office at night* van Edward Hopper. © Walker Art Center, Minneapolis, Min, VS

Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

Zet- en binnenwerk: Mantext, Moerkapelle

Verspreiding in België: Maklu-Distributie
Somersstraat 13-15, B-2018 Antwerpen

ISBN 90-377-0057-8

NUGI 661

Tweede druk 2002

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Tel. (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: <http://www.scp.nl>

E-mail: info@scp.nl

VOORWOORD	1	
1	INLEIDING: DE FUNCTIES VAN WERK IN DE POSTINDUSTRIËLE SAMENLEVING	3
1.1	Verschuivende opvattingen over arbeid	3
1.2	Arbeid in de postindustriële samenleving	6
1.3	De drie functies van arbeid	7
1.4	Probleemstelling en aanpak	13
1.5	Opbouw van de studie	16
	Noten	18
2	DE TRANSFORMATIE VAN DE ARBEIDSMARKT	19
2.1	Inleiding	19
2.2	Drie transformatiehypotesen	19
2.3	Van industriële naar diensteneconomie	28
2.4	Veranderingen in de beroepen- en functiestructuur	31
2.5	Arbeidsomstandigheden en arbeidsinhoud	36
2.6	De arbeidsverhoudingen	44
2.7	Het einde van de traditionele vaste baan?	45
2.8	Stratificatie naar opleiding, sekse en etniciteit	48
2.9	Conclusie: een combinatie van regradatie en polarisatie	53
2.10	De structuur van de arbeidsmarkt in 1995	55
2.11	Samenvatting	66
	Noten	68
3	ARBEID ALS BRON VAN WELVAART EN DRAAGVLAK VOOR DE VERZORGINGSSTAAT	69
3.1	Inleiding	69
3.2	Arbeid als bron van welvaart in de economische theorie	70
3.3	Onbetaalde arbeid en maatschappelijke welvaart	73
3.4	Werkgelegenheid en economische groei	76
3.5	Arbeid als draagvlak voor de sociale zekerheid: de socialezekerheidsval	85
3.6	Arbeidsparticipatie en i/a-ratio	88
3.7	I/a-ratio, socialezekerheidsquote en collectievelastendruk	91
3.8	Lastendruk en loonvorming	93
3.9	Loonkostenontwikkeling en werkgelegenheid	102
3.10	Samenvatting en conclusies	107
	Noten	110

4	HET NUT VAN WERKEN	115
4.1	Inleiding	115
4.2	Wat is nut?	116
4.3	Het nut van werken in theorie	119
4.3.1	De neoklassieke economische theorie: nutteloos werk	119
4.3.2	De sociaal-psychologische benadering: werk als zelfverwerkelijking	121
4.3.3	Flow	124
4.3.4	De mentale-incongruentietheorie	125
4.3.5	De psychologische benadering van stress	126
4.3.6	Sociologen: tussen integratie en conflict	127
4.3.7	Durkheim: arbeidsdeling als bron van sociale cohesie	128
4.3.8	De human-relationsbenadering	129
4.3.9	Marx en Weber: vervreemdende arbeid in een ijzeren kooi	130
4.3.10	Karasek over stress	132
4.3.11	De culturele bepaaldheid van het nut van werk: verschillen tussen de seksen en variatie over de levensloop	133
4.3.12	Conclusie: twee hypothesen over het nut van werken	135
4.4	Operationalisering van nut, werkaspecten, attitudes, levensfase en arbeidsmarktpositie	138
4.4.1	Het subjectieve nut: tevredenheid met de leefsituatie	139
4.4.2	Het objectieve nut: een leefsituatie-index	140
4.4.3	De samenhang tussen objectief en subjectief welzijn	144
4.4.4	Werkaspecten	144
4.4.5	Attitudes	145
4.4.6	Levensfase	147
4.4.7	De arbeidsmarktpositie: de aard van het werk en het soort inactiviteit	148
4.5	Welzijn en de aard van het werk	149
4.5.1	Het objectieve welzijn van werkenden	149
4.5.2	Het subjectieve welzijn van werkenden	153
4.5.3	Het nut van werk en de postindustriële arbeidsmarkt	156
4.5.4	Conclusie	157
4.6	Het objectieve welzijn van werkenden en niet-werkenden vergeleken	157
4.7	Subjectief welzijn, arbeidsethos en de positie op de arbeidsmarkt	165
4.7.1	Tevredenheid van werkenden en niet-werkenden	165
4.7.2	Het arbeidsethos	168
4.7.3	Subjectief welzijn, arbeidsethos en arbeidsmarktpositie	170
4.7.4	De relatie tussen objectief en subjectief welzijn	172
4.8	Onbetaald werk als substituut voor betaald werk?	175
4.9	Verschillen naar geslacht en levensfase	178
4.10	Tussenstand: de relatie tussen arbeidsmarktpositie en welzijn	181
4.11	Werk en gezondheid: twee longitudinale analyses	182
4.11.1	Gezondheid en verandering in arbeidsmarktpositie	184
4.11.2	Trends in gezondheid en arbeidsparticipatie tussen 1974 en 1998	188
4.12	De ontwikkeling van welzijn en arbeidsparticipatie in Nederland tussen 1974 en 1998	192
4.13	Conclusie	196
	Noten	202

5	WERK, ONGELIJKHEID EN ARMOEDE	205
5.1	Inleiding	205
5.2	Het meten van ongelijkheid	206
5.3	Inkomensongelijkheid in theorie	209
5.4	Werk en inkomensongelijkheid – enkele theoretische illustraties	211
5.5	Werkgelegenheid en inkomensongelijkheid in de praktijk	219
5.6	Verschuivende beloningsverhoudingen in theorie	234
5.6.1	De human-capitaltheorie	234
5.6.2	De invloed van instituties	236
5.6.3	Conjuncturele fluctuaties	237
5.6.4	De invloed van technologie en internationale concurrentie	239
5.6.5	Opleiding als screeninginstrument	241
5.6.6	Sociale vaardigheden	242
5.6.7	De rol van vakbonden	243
5.6.8	De overgang naar de post industriële samenleving	245
5.6.9	The winner takes all	246
5.7	Verschuivende beloningsverhoudingen in Nederland	247
5.8	Een nadere analyse van de loongelijkheid op macroniveau	261
5.9	Arbeidsparticipatie en armoede in theorie	268
5.10	De paradox van stijgende arbeidsparticipatie en persistente armoede	274
5.11	Werk als ontsnappingsroute uit de armoede	282
5.12	Loont werken?	285
5.13	Conclusie	289
	Noten	294
6	DE WAARDE VAN WERK IN DE POSTINDUSTRIËLE SAMENLEVING: SAMENVATTING EN BELEIDS- CONSEQUENTIES	299
6.1	Inleiding	299
6.2	De transformatie van de arbeidsmarkt	300
6.3	De maatschappelijke welvaartsfunctie van werk	302
6.4	De nutsfunctie van werk	309
6.5	De verdelingsfunctie van werk	313
6.6	De nadelen van meer werk met meer werk bestrijden	318
6.7	Een meer ontspannen alternatief: niet bij werk alleen ...	323
	Noten	329
7	EPILOOG	331
	Noten	343

BIJLAGEN	345
B2.1 CONSTRUCTIE VAN INDICATOREN VOOR WERKASPECTEN IN 1995	345
B3.1 DECOMPOSITIE VAN DE SOCIALEZEKERHEIDSCOTE	347
B3.2 HET EFFECT VAN EEN EXTERNE SCHOK OP DE LOONVORMING, SCHOLING EN HET ARBEIDSAANBOD	348
B3.2.1 Loonvorming	348
B3.2.2 De scholingsinspanning	350
B3.2.3 De afweging tussen werk en vrije tijd	351
B4.1 CONSTRUCTIE VAN SCHALEN VOOR HET OBJECTIEVE EN SUBJECTIEVE WELZIJN EN VOOR ATTITUDES	353
B4.1.1 Subjectief welzijn	353
B4.1.2 Objectief welzijn	354
B4.1.3 Samenhang tussen subjectief en objectief welzijn	358
B4.1.4 Arbeidsethos	358
B4.1.5 Calculerende houding	359
B4.2 GEDETAILLEERDE SCORES OP HET OBJECTIEVE WELZIJN	360
B5.1 GEVOELIGHEID VAN DE THEIL- EN GINICOËFFICIËNT	363
B5.2 INKOMENSVERANDERINGEN EN INKOMENSONGELIJKHEID	367
B5.2.1 Verandering van de Ginicoëfficiënt bij stijging van één inkomen	367
B5.2.2 Verandering van de Ginicoëfficiënt bij toetreding van een nieuwe inkomenstrekker	369
B5.2.3 Verandering van de Theilcoëfficiënt bij stijging van één inkomen	371
B5.2.4 Verandering van de Theilcoëfficiënt bij toetreding van een nieuwe inkomenstrekker	372
B5.3 SIMULATIE VAN HET EFFECT VAN ENKELE INKOMENS- VERANDERINGEN OP DE INKOMENSONGELIJKHEID	374
B5.3.1 Verandering van de Ginicoëfficiënt als het inkomen van drie groepen verandert	374
B5.3.2 Verandering van de Theilcoëfficiënt als het inkomen van drie groepen verandert	375
B5.4 DECOMPOSITIE VAN DE VERANDERING VAN DE THEIL- COËFFICIËNT	377
B5.5 DECOMPOSITIE VAN VERANDERINGEN IN DE ARMOEDE- INCIDENTIE	380
B5.6 VERGELIJKING VAN LOONGEGEVENS AVO EN CBS	382
B5.7 GEGEVENS VOOR DE MACROANALYSE VAN DE LOON- ONGELIJKHEID	383
B6.1 TWEE TOEKOMSTSCENARIO'S	384
Noten	386
SUMMARY	387
LITERATUUR	407
PUBLICATIELIJST SCP	421

Vraagstukken op het gebied van arbeid nemen sinds jaar en dag een belangrijke plaats in in het sociaal-economische beleid van de overheid. De nadruk lag daarbij in opeenvolgende decennia op uiteenlopende thema's. In de jaren zeventig ging veel aandacht uit naar de verbetering van de kwaliteit van de arbeid – onder meer door wetgeving op het gebied van de arbeidsomstandigheden – en naar de bevordering van de medezeggenschap van werknemers. In de jaren tachtig verschoof de aandacht, als reactie op de diepe economische recessie die Nederland doormaakte, naar de bestrijding van de omvangrijke en hardnekkige werkloosheid. Verkorting van de arbeidsduur was een van de instrumenten die in die jaren in het middelpunt van de belangstelling stonden. In de jaren negentig werd bevordering van de arbeidsdeelname in het algemeen – dus niet alleen van werklozen – de centrale doelstelling van het beleid. Betaalde arbeid kreeg de functie van belangrijkste instrument om maatschappelijke integratie te bevorderen en sociale uitsluiting tegen te gaan. Verhoging van de arbeidsparticipatie werd tevens noodzakelijk geacht met het oog op de vergrijzing van de (beroeps)bevolking, waardoor het aantal personen van 65 jaar en ouder dat door de werkenden moet worden 'onderhouden', sterk zal toenemen.

Aan het begin van de 21e eeuw verschuift de aandacht weer enigszins naar de kwaliteit van de arbeid, nu nieuwe beroepsziekten als stress, burn-out en RSI een belangrijke oorzaak van uitval uit het arbeidsproces lijken te zijn. In samenhang hiermee vraagt ook de mogelijkheid om deelname aan betaalde arbeid te combineren met onbetaalde (zorg)taken in de privé-sfeer, steeds meer aandacht.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft in de loop der jaren diverse studies aan werk en aan de arbeidsmarkt gewijd. De onderwerpen die daarin aan de orde kwamen, weerspiegelen tot op zekere hoogte de thema's die in het beleid centraal stonden. Zo publiceerde het SCP in de jaren tachtig onder meer rapporten over de financiële consequenties van arbeidsduurverkorting (*Een algemene arbeidsduurverkorting met tien procent* uit 1982) en over de sociale en psychologische gevolgen van werkloosheid (*Reacties op werkloosheid* uit 1989). In de jaren negentig volgden rapporten over de problemen aan de 'onderkant' van de arbeidsmarkt (*Het onderste kwart* uit 1996) en over de leefsituatie van werklozen en arbeidsongeschikten (*Een bestaan zonder baan* uit 1998). Recent werd een rapport gepubliceerd over de combinatie van betaald werk en onbetaalde zorgtaken in het huishouden (*De kunst van het combineren* uit 2000).

De voorliggende studie verschilt van eerdere SCP-publicaties over arbeid doordat hierin niet één bepaald aspect van arbeid of de arbeidsmarkt centraal staat, maar een poging wordt gedaan om de maatschappelijke betekenis van arbeid in de hedendaagse samenleving in brede zin in kaart te brengen. In zekere zin behelst deze studie daarmee een empirische toetsing van de grote betekenis die vanaf de jaren negentig alom aan betaalde arbeid wordt toegekend. Het gaat daarbij echter niet om de beoordeling van de doeltreffendheid van het gevoerde beleid om de arbeidsparticipatie te verhogen – aanzetten

daartoe zijn te vinden in de hoofdstukken over arbeid in de *Sociale en Culturele Rapporten 1998* en *2000*. Deze studie beoogt veeleer te onderzoeken of de veronderstellingen die aan dit beleid ten grondslag lagen, de (theoretische en empirische) toets der kritiek kunnen doorstaan. Het gaat daarbij in het bijzonder om de opvattingen dat betaalde arbeid een belangrijke bron vormt van individueel welzijn, dat arbeid het economische draagvlak vormt onder de verzorgingsstaat en dat arbeid een doeltreffend instrument is om armoede te bestrijden en sociale ongelijkheid tegen te gaan.

Deze SCP-publicatie heeft ook een wat ongebruikelijk karakter doordat de auteur, Paul de Beer, haar op 5 juni 2001 als proefschrift verdedigt aan de Universiteit van Amsterdam. Dank is dan ook verschuldigd aan de promotoren, prof. dr. J. Hartog en prof. dr. C.J.M. Schuyt, voor hun ondersteuning en stimulerende kritiek bij het schrijven van deze studie.

Met *Over werken* zal het laatste woord over de maatschappelijke betekenis van arbeid zeker niet zijn gezegd. Dat de waardering van en voor (betaalde) arbeid tussen perioden en tussen maatschappelijke groepen verschilt, is eigen aan een moderne, geïndividualiseerde samenleving. Persoonlijke ervaringen en subjectieve interpretaties spelen in de discussie hierover onvermijdelijk een belangrijke rol. Naar ik hoop, levert het SCP met dit boek niet alleen een prikkelende bijdrage aan dit debat, maar biedt *Over werken* tevens een meer gedegen empirische grondslag voor de gedachtevorming over de betekenis van werk in onze samenleving.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur SCP

1 INLEIDING: DE FUNCTIES VAN WERK IN DE POSTINDUSTRIËLE SAMENLEVING

1.1 Verschuivende opvattingen over arbeid

In het najaar van 1999 riep een kabinetsvoornemen onverwacht heftige reacties op. Staatssecretaris Verstand van Sociale Zaken en Werkgelegenheid kondigde aan dat in de toekomst ook alleenstaande vrouwen in de bijstand met kinderen onder de vijf jaar verplicht zouden worden betaald werk te accepteren. Vanuit uiteenlopende maatschappelijke en politieke hoeken kwamen hierop sterk afwijzende reacties. Deze negatieve reacties waren des te verrassender, omdat het kabinetsplan een logische voortzetting leek van het beleid dat in de voorgaande jaren met brede instemming op de rails was gezet. In 1996 was de nieuwe Algemene bijstandswet (nABW) in werking getreden, waarin het oude onderscheid tussen werkloze bijstandsontvangers (RWW'ers) met een sollicitatieplicht en de overige bijstandsontvangers (ABW-sec) zonder sollicitatieplicht was komen te vervallen. Daarmee was als algemene regel geaccepteerd dat iedere uitkeringsgerechtigde onder de 65 jaar die niet (om medische redenen) arbeidsongeschikt is, beschikbaar dient te zijn voor betaald werk. Alleen voor specifieke groepen, zoals bijstandsmoeders met jonge kinderen en personen van 57,5 jaar en ouder, werd daarop voorlopig nog een uitzondering gemaakt. Deze beleidswijziging was geheel in lijn met de dominante beleidsopvatting van de jaren negentig, volgens welke de bevordering van de betaalde arbeidsdeelname de hoogste prioriteit heeft. De leus van het eerste 'paarse' kabinet, "werk, werk en nog eens werk", gaf daar het meest bondig uitdrukking aan. "Meer mensen aan het werk: dat is de sleutel voor de oplossing van veel van de sociale problemen die ons land kent", aldus premier Kok in zijn regeringsverklaring van 31 augustus 1994.

Daarmee werd de omslag in het denken over arbeid die zich in de voorafgaande tien jaar had voltrokken, tot officiële beleidsopvatting verheven. Deze omslag kan goed worden geïllustreerd aan de hand van een aantal rapporten van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).

In 1977 schetste de Raad in *De komende vijftig jaar* een tweetal scenario's voor de resterende jaren van de twintigste eeuw. In het tweede toekomstscenario (variant B) werd de maatschappelijke betekenis van betaalde arbeid sterk gerelativeerd:

"De centrale plaats die arbeid in de samenleving inneemt zal in de loop van de jaren tachtig worden aangetast.

De geringere mate van gerichtheid op de arbeid, waarvan jongeren thans blijk geven in vergelijking tot ouderen en mensen van middelbare leeftijd, zal meer algemeen worden. Dit houdt geen weigering of afkeer van arbeid in: men ontkent niet de noodzaak tot het verrichten van arbeid, maar men ziet de arbeid niet langer als de dominante mogelijkheid tot zelfrealisatie. De positie die iemand in het arbeidsbestel inneemt zal dan ook op den duur niet zo sterk zijn maatschappelijke positie bepalen als thans. (...)

Deze verandering in de houding van het individu tegenover zijn beroepsarbeid tekent zich reeds thans hier en daar af." (WRR 1977: 165, 166.)

Ook in het andere scenario (variant A), waarin "[d]e centrale plaats die arbeid in de samenleving inneemt (...) niet of nauwelijks [zal] worden aangetast", kwam het traditionele arbeidsethos onder druk te staan:

"Toch zal de traditionele arbeidsmoraal enigszins aan betekenis inboeten. De verschuiving in het denken van 'arbeid is plicht' naar 'arbeid is de beste mogelijkheid tot zelfrealisatie' zal voortgaan omdat de huidige samenleving geen ideologische rechtvaardiging behoeft om de noodzakelijke arbeid verricht te krijgen. Dit betekent niet dat men in mindere mate op de arbeid georiënteerd zal zijn: bevrijd van de arbeid als plicht gaat men een groter gewicht hechten aan de mogelijkheden zichzelf door de arbeid te ontplooiën." (WRR 1977: 109.)

De opvatting dat het traditionele arbeidsethos aan erosie onderhevig was, werd in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig breed gedeeld.¹ In de eerste helft van de jaren tachtig werd deze opvatting mede ingegeven door de explosief stijgende werkloosheid, die bij velen de hoop deed vervliegen dat er ooit nog sprake zou zijn van volledige werkgelegenheid. Toen vanaf 1984 een fase van economisch herstel aanbrak en de werkgelegenheid weer snel begon te groeien, maakte dit pessimisme echter geleidelijk plaats voor een voorzichtig optimisme. De verschuivende opvattingen werden voor het eerst verwoord in het WRR-rapport *Activerend arbeidsmarktbeleid* uit 1987:

"Arbeid is in de samenleving van de jaren tachtig, en ongetwijfeld in die van de rest van deze eeuw, nog steeds van fundamentele betekenis voor de ontwikkeling van het individu als persoonlijkheid en voor de bepaling van zijn of haar plaats in de samenleving. (...) De Raad verwerpt de gedachte dat volledige werkgelegenheid niet langer haalbaar en tevens niet langer een nastrevenswaardige doelstelling zou zijn. (...) Veel meer dan vroeger zien mensen participatie in het arbeidsbestel als een voorwaarde om maatschappelijk te kunnen functioneren." (WRR 1987: 9, 10.)

De ideeën over relativering van het belang van betaalde arbeid werden definitief overboord gezet in het invloedrijke rapport *Een werkend perspectief* uit 1990. Daarin werd gesteld "dat een laag arbeidsparticpatieniveau een kernprobleem vormt van de hedendaagse verzorgingsstaat" en "de achilleshiel van het Nederlandse sociaal-economische stelsel" is (WRR 1990: 30, 33). Want "arbeid draagt als een van de productiefactoren bij aan de nationale rijkdom en welvaart. Maar daarnaast is arbeid en de deelname aan arbeid een van de belangrijkste mechanismen ter integratie van de samenleving" (WRR 1990: 41). Alsof de WRR zich wilde verontschuldigen voor de relativierende geluiden in eerdere rapporten werd resoluut met dergelijke opvattingen afgerekend:

"Steeds luider klinkt door, dat de sociale component van arbeidsparticpatie in het recente verleden te zeer is veronachtzaamd. Arbeid was en is een van de belangrijkste verdelingsmechanismen van een moderne maatschappij en daarmee een van de hoofdroutes tot een brede maatschappelijke participatie; arbeid verdeelt – direct of indirect – geld, macht, aanzien en geluk. De gedachte dat die rol door andere instituties zou kunnen worden overgenomen, bijvoorbeeld door vrije tijd of sociale zekerheid, is in de afgelopen decennia nolens volens tot het uiterste beproefd met vooralsnog weinig positief resultaat." (WRR 1990: 31.)

Deze opvatting werd in de daaropvolgende jaren zozeer gemeengoed dat "werk, werk en nog eens werk" niet alleen tot motto van het eerste kabinet-Kok werd verheven, maar met recht ook het leidmotief van de jaren negentig kan worden genoemd. Bevordering van de arbeidsdeelname van alle groepen die op de arbeidsmarkt ondervertegenwoordigd zijn (zoals vrouwen, allochtonen, ouderen, gedeeltelijk arbeidsongeschikten en laagopgeleiden), werd dan ook de hoofddoelstelling van het sociaal-economische beleid.

De negatieve reacties op het kabinetsvoornemen met betrekking tot de 'bijstandsmoeders' in het najaar van 1999 vormden in dit licht een opvallende trendbreuk. Het was het eerste serieuze tegengeluid in bijna tien jaar tijd. De FNV bestempelde het plan als "uitkeringsgerechtigden pesten", de Vrouwenalliantie, een koepel van 44 vrouwenorganisaties, stelde dat het plan het belang van onbetaalde zorgarbeid miskent en tot meer stress leidt, en het Steunpunt Vrouwen in de Bijstand vond het "te gek voor woorden" dat voor je eigen kinderen zorgen niet als werk wordt beschouwd en betaalde kinderopvang wel (*de Volkskrant* van 27 september 1999). In de Tweede Kamer bleek alleen de fractie van de VVD het kabinetsvoornemen te steunen. Het kabinet werd dan ook gedwongen de arbeidsplicht voor 'bijstandsmoeders' in heroverweging te nemen. Toen staatssecretaris Verstand van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een jaar later een licht gewijzigd voorstel indiende (er wordt niet langer een minimum aantal van 24 uren werk als eis gesteld), waren de gemoederen inmiddels zo bedaard dat het nauwelijks meer reacties opriep en zonder veel discussie door de Tweede Kamer werd geaccepteerd.

Een interessante vraag is of de bezwaren tegen de arbeidsplicht voor 'bijstandsmoeders' de voortekenen zijn van een nieuwe kentering in de maatschappelijke opvattingen over betaalde arbeid, of dat het gaat om een laatste stuip trekking van een inmiddels achterhaald gedachtegoed. Die laatste mening leek staatssecretaris Verstand te zijn toegegaan, getuige haar reactie op de maatschappelijke tegenstand tegen haar voorstel: "Het is (...) merkwaardig dat in de discussie opeens wordt benadrukt dat de opvoeding in het gedrang komt als moeders werken. Ik vind dat een conservatieve gedachte. Zo werd er vroeger over gedacht. Je was een slechte moeder als je erbij ging werken" (*de Volkskrant* van 28 september 1999).

Als echter de rapporten van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid een goede graadmeter zijn voor de maatschappelijke onderstroom, dan zou er meer aan de hand kunnen zijn. In een recent rapport, *Doorgroei van arbeidsparticipatie* uit 2000, neemt de Raad de draad van *Een werkend perspectief* uit 1990 weer op en vraagt zich af of ook tien jaar later verhoging van de arbeidsparticipatie nog zo'n hoge prioriteit verdient. Hoewel de WRR deze vraag zonder aarzeling bevestigend beantwoordt, blijkt de Raad zich ervan bewust te zijn dat in de samenleving langzamerhand twijfels beginnen te rijzen over de wenselijkheid op de weg van de afgelopen tien jaar voort te gaan. De WRR ziet daarom "thans ruimte om nuancering aan te brengen in het streven naar participatie. Deze nuancering heeft met name betrekking op de aard en mate van de arbeidsparticipatie, de combineerbaarheid met andere aspecten van het leven en de verdeling van de arbeid over de hele levensloop" (WRR 2000: 21).

Nu de arbeidsdeelname zo sterk is toegenomen en het gevoerde beleid als in hoge mate succesvol kan worden aangemerkt, treden geleidelijk ook de minder positieve kanten van betaald werk in de moderne kennissamenleving op de voorgrond. Steeds vaker vallen geluiden te horen over de belasting die het werken met zich meebrengt. Een hoge werkdruk, stress, burn-out zijn verschijnselen die op een ruime belangstelling in de pers kunnen rekenen. Het feit dat de instroom in de WAO de laatste jaren weer toeneemt, baart steeds meer zorgen en wordt door velen met die hoge arbeidsbelasting in verband gebracht. De bezwaren tegen de arbeidsplicht voor 'bijstandsmoeders' geven uitdrukking aan een meer algemene bezorgdheid dat onbetaalde arbeid – niet alleen de zorg voor kinderen, maar ook mantelzorg en andere vormen van vrijwilligerswerk – in de knel komt door een te eenzijdige nadruk op betaalde arbeid. Nu er, voor het eerst in 25 jaar, weer sprake is van een krappe arbeidsmarkt en de resterende uitkeringsgerechtigden voornamelijk bestaan uit mensen met een grote 'afstand tot de arbeidsmarkt' (fase 4 in het jargon) neemt de twijfel toe of de inspanningen die nodig zijn om ook deze harde kern van werklozen en andere 'inactieven' aan het werk te krijgen, nog wel opwegen tegen de maatschappelijke en individuele opbrengst ervan. Misschien moet toch worden geaccepteerd dat een deel van de bevolking nooit meer aan het werk zal komen?

De WRR besteedt in zijn recente rapport ruime aandacht aan deze en andere mogelijke obstakels waarop de 'doorgroei van arbeidsparticipatie' zou kunnen stuiten, maar concludeert dat geen van de knelpunten ernstig genoeg is om het streven naar een 'vrijwel volledige arbeidsparticipatie' te heroverwegen. Volgens de Raad zijn de beleidsmogelijkheden om deze knelpunten te voorkomen of te verzachten zeker nog niet uitgeput (WRR 2000: 14).

Hoewel aan het begin van de 21e eeuw de opvatting dat de arbeidsparticipatie in Nederland verder dient te groeien nog altijd dominant is (althans in het publieke debat), lijken langzamerhand toch meer vragen te rijzen over de waarde van betaalde arbeid in de huidige samenleving. Deze studie beoogt meer licht te werpen op het maatschappelijke en individuele belang van betaald werk. In dit inleidende hoofdstuk wordt aangegeven hoe het onderzoek naar de waarde van werk zal worden uitgevoerd. Paragraaf 1.3 relateert de verschuivende opvattingen over het belang van werk aan veranderingen in de kwaliteit van het werk die verband houden met de overgang naar een postindustriële samenleving. In paragraaf 1.3 wordt de betekenis van werk herleid tot een drietal functies die aan betaalde arbeid kunnen worden toegeschreven. Paragraaf 1.4 vat de probleemstelling van deze studie samen en beschrijft hoe het onderzoek in de volgende hoofdstukken zal worden uitgevoerd.

1.2 Arbeid in de postindustriële samenleving

Zoals hiervoor is geschetst, lijken de opvattingen over het belang van arbeid in de afgelopen decennia verschoven te zijn: van een kritische houding tegenover de kwaliteit van arbeid en het traditionele arbeidsethos in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig, naar een veel positiever bejegening van arbeid en een sterke nadruk op het individuele en maatschappelijke belang ervan in de jaren negentig. Volgens de Weten-

schappelijke Raad voor het Regeringsbeleid hangt de toegenomen waardering voor betaalde arbeid samen met het feit dat de aard van het betaalde werk de laatste decennia is veranderd. Deze verandering is volgens de WRR het gevolg van de transformatie die de arbeidsmarkt heeft ondergaan in samenhang met de overgang van een traditionele industriële samenleving naar een postindustriële diensten- of kennissamenleving. In het industriële tijdperk werd arbeid geïdentificeerd met "fysieke labour": zwaar en vuil lichamelijk werk dat weinig of geen mogelijkheden bood voor persoonlijke ontplooiing. "Maar de ontwikkeling in de richting van een post-industriële samenleving heeft de gelijkstelling van arbeid met industriële arbeid voor een niet onaanzienlijk deel achterhaald. Het 'labour'-kenmerk heeft op het werk van steeds minder werknemers betrekking" (WRR 1990: 38). "Grof gezegd gaat het om een verschuiving van arbeid gebaseerd op menselijke spierkracht naar arbeid gebaseerd op menselijk denkvermogen" (WRR 1990: 36). Ook in het recente rapport *Doorgroei van arbeidsparticipatie* wijst de WRR erop dat arbeid geleidelijk van karakter verandert: "In een hoogontwikkelde samenleving als de onze biedt werk steeds meer uitdagingen om inhoudelijke interesses te ontwikkelen en kwijt te kunnen. Werk is minder vaak fysieke labour; het is ook in steeds minder gevallen te typeren als wezensvreemd aan de mens. Tegenwoordig domineert het beeld dat werk juist een belangrijke zingeving aan het leven kan zijn" (WRR 2000: 23).

Als deze interpretatie van de WRR juist is, zou de kwaliteit van de arbeid in de afgelopen decennia een trendmatige verbetering moeten laten zien. De WRR lijkt dit zo evident te vinden, dat hij slechts fragmentarisch bewijsmateriaal voor deze stelling aanvoert. Dat de kwaliteit van de arbeid steeds beter wordt, is echter geenszins onomstreden. Auteurs als Beck, Ritzer en Sennett hebben erop gewezen dat onder invloed van onder meer de technologische ontwikkeling en de 'globalisering' de kwaliteit van de arbeid juist onder druk staat of zelfs achteruitgaat. Anderen, zoals Castells en Sassen, signaleren een polarisatietendens: voor degenen die aan de 'bovenkant' van de arbeidsmarkt werken, verbetert de kwaliteit van het werk weliswaar, maar aan de 'onderkant' van de arbeidsmarkt overheersen neerwaartse tendenties.

Vanwege het (veronderstelde) belang van de ontwikkeling van de kwaliteit van het werk voor de maatschappelijke en individuele betekenis van arbeid, wordt in hoofdstuk 2 gepoogd meer zicht te krijgen op de kwalitatieve ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Daartoe zal worden onderzocht in welke mate de feitelijke ontwikkeling van een aantal kwalitatieve aspecten van het werk in de afgelopen kwart eeuw in overeenstemming is met de drie zojuist aangeduide visies, namelijk de opvatting dat er sprake is van een trendmatige stijging van de kwaliteit van de arbeid (regradatie), de opvatting dat de kwaliteit van de arbeid is verminderd (degradatie) en de opvatting dat de verschillen in de kwaliteit van de arbeid aan de onderkant en de bovenkant steeds groter worden (polarisatie).

1.3 De drie functies van arbeid

Aan betaalde arbeid worden in onze samenleving uiteenlopende functies toegeschreven. In *Een werkend perspectief* onderscheidde de WRR in 1990 de functies van arbeid

voor het individu en die voor de maatschappij als geheel. Bij de individuele functies gaat het onder meer om "het verschaffen van inkomen" en om "het feit dat werk de tijd structureert, dat het sociale contacten met zich mee brengt, dat het kan leiden tot waardering, tot zelfrespect en ontplooiing en dat het de burger de kans biedt een levensplan te ontwerpen" (WRR 1990: 39). De maatschappelijke functies omvatten zowel een economische als een sociale functie: "arbeid draagt als een van de productie-factoren bij aan de nationale rijkdom en welvaart. Maar daarnaast is arbeid en de deelname aan arbeid een van de belangrijkste mechanismen ter integratie van de samenleving" (WRR 1990: 41). Verder wees de WRR erop dat arbeid "een van de belangrijkste verdelingsmechanismen van een moderne maatschappij [is] en daarmee een van de hoofdroutes tot een brede maatschappelijke participatie; arbeid verdeelt – direct of indirect – geld, macht, aanzien en geluk (WRR 1990: 31).

Ook in andere publicaties uit de jaren negentig werden uiteenlopende redenen voor het grote belang van betaalde arbeid aangevoerd. Het eerste kabinet-Kok benadrukte "[a]rbeidsdeelname [als] één van de meest directe wegen naar maatschappelijke integratie" (regeringsverklaring W. Kok, 31 augustus 1994). Ook de Commissie Sociaal-economische deskundigen van de SER wees er in 1997 op "... dat in onze samenleving de toegang tot de betaalde arbeid een centraal integratiemechanisme is en een sleutel vormt tot deelname aan andere maatschappelijke verbanden" (CSED 1997: 40). Maar daarnaast merkte de Commissie op "... dat deelname aan betaalde arbeid een belangrijke drager vormt voor individuele ontplooiing" (CSED 1997: 42). Volgens de Raad voor Maatschappelijke ontwikkeling "... bevordert het [hebben van werk] zelfrespect en biedt het ontplooiingskansen" (RMO 1997: 11).

In de eerste armoedenota van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *De andere kant van Nederland* uit 1995, lag de nadruk op het belang van arbeid voor de bestrijding van de armoede: "Betaald werk is nog steeds de belangrijkste bron van inkomen en middel tot maatschappelijke participatie." En: "Bestrijding en voorkoming van armoede is vooral gediend met verbeterde mogelijkheden om mensen in te zetten op de arbeidsmarkt." (TK 1995/1996: 6, 16.) In de *Sociale nota* 1999 werd dit nog kernachtiger verwoord: "Werk is het beste middel tegen armoede" (SZW 1998: 75).

Een andere functie van betaalde arbeid die regelmatig in publicaties terugkeert, is die van "draagvlak" voor de verzorgingsstaat. In de *Sociale nota* 1998 stelde het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid: "Meer mensen aan het werk, zorgt voor een verbreding van het draagvlak voor de sociale zekerheid en voorkomt tekorten op de arbeidsmarkt" (SZW 1997: 99). De Sociaal-Economische Raad stelde een jaar later dat "... [i]n het licht van de oplopende vergrijzingskosten (...) bevordering van een zo groot mogelijke arbeidsparticipatie (...) voor de raad onverminderd actueel" blijft met het oog op "een verdere versterking van het draagvlak voor de collectieve voorzieningen" (SER 1998: 151). In de *Sociale nota* 2000 werd in iets andere bewoordingen hetzelfde standpunt ingenomen: "Het kabinetsbeleid blijft gericht op grotere arbeidsdeelname. Dat is van belang voor een vermindering van de uitkeringsafhankelijkheid en – in het vooruitzicht van de vergrijzing – een versterking van het economische draagvlak" (SZW 1999: 32). Weer een jaar later werd deze opvatting nogmaals verwoord door de interdepartementale Studiegroep begrotingsruimte: "Voor de lange termijn is een toename van de arbeidsparticipatie van groot belang om het economische en financiële

draagvlak te versterken en zo een belangrijke bijdrage te leveren aan het opvangen van de kosten van de vergrijzing" (Studiegroep begrotingsruimte 2000: 66).

Uit deze uiteenlopende redenen om arbeidsparticipatie te bevorderen, kan men drie functies destilleren die in onze samenleving aan betaalde arbeid worden toegeschreven:²

1. de (macro-economische) welvaartsfunctie;
2. de individuele (micro)nutfunctie; en
3. de verdelingsfunctie.

De macro-economische welvaartsfunctie houdt in dat betaalde arbeid de (belangrijkste) bron van maatschappelijke welvaart is en het economische of financiële draagvlak vormt voor de verzorgingsstaat. De individuele nutsfunctie heeft betrekking op de bijdrage van betaalde arbeid aan het 'nut' of welbevinden van de werkende zelf. En de verdelingsfunctie betreft de rol van arbeid bij de verdeling van schaarse goederen, in het bijzonder bij de inkomensverdeling.

Het hoofddoel van deze studie is na te gaan in hoeverre betaalde arbeid in de huidige samenleving daadwerkelijk deze drie functies vervult.

Alvorens iets nader op de drie functies van arbeid in te gaan, is het goed te verduidelijken wat in deze studie met het begrip 'functie' wordt bedoeld. De socioloog Robert Merton heeft opgemerkt dat het begrip functie in zeker vijf verschillende betekenissen wordt gebruikt, waaronder beroep, taak, waardigheid en (wiskundige) relatie. In de sociologie wordt aan de term functie doorgaans een betekenis gegeven die is ontleend aan de biologie, namelijk als "vital or organic processes considered in the respects in which they contribute to the maintenance of the organism" (Merton 1968: 75). Meer specifiek gaat het bij sociale functies om "those observed consequences which make for the adaptation or adjustment of a given system" (Merton 1968: 105). Dit systeem kan zowel de samenleving in haar geheel als specifieke groepen betreffen. Het is mogelijk dat een bepaalde sociale activiteit tegelijkertijd functioneel is voor een bepaalde groep en irrelevant (niet-functioneel) of zelfs *disfunctioneel* voor andere groepen. Van de vorengenoemde drie functies van arbeid heeft de macrowelvaartsfunctie in beginsel betrekking op de samenleving in haar geheel en de micronutfunctie op individuele personen of huishoudens, terwijl de verdelingsfunctie impliceert dat (betaalde) arbeid voor sommige groepen functioneel en voor andere groepen disfunctioneel kan zijn. Merton merkt verder op dat functies niet bedoeld of beoogd hoeven te zijn. Hij onderscheidt in dit verband manifeste functies "which are intended and recognized by participants in the system" en latente functies "which are neither intended nor recognized" (Merton 1968: 105). De functies van arbeid die in deze studie worden onderzocht, zijn in zoverre manifest dat het belang ervan in het overheidsbeleid en in rapporten als die van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid wordt onderkend en dat zij zelfs bewust worden nagestreefd. Voor de groepen bij wie deze functies zich manifesteren, kunnen zij niettemin onbedoeld zijn en onopgemerkt blijven (latente functies). Zo hoeven niet alle effecten van de deelname aan betaalde arbeid op het individuele nut of welzijn door de werkende in kwestie te worden onderkend. Het feit dat men door betaald werk te verrichten, bijdraagt aan het financiële draagvlak voor de verzor-

gingsstaat, zal voor de werkenden zelf doorgaans geen bewust nagestreefd doel zijn. Evenzo zijn de gevolgen van het toenemende aantal tweeverdieners op de inkomensverhoudingen tussen huishoudens geen bedoeld en waarschijnlijk evenmin een onderkend effect van de toetreding van (gehuwde) vrouwen tot de arbeidsmarkt. In deze studie gaat de aandacht primair uit naar de mogelijke positieve functies van arbeid, die bijdragen aan het voortbestaan van sociale systemen. Voorzover zich in de praktijk ook disfuncties van arbeidsparticipatie openbaren die afbreuk doen aan sociale systemen, zullen deze echter evenzeer aandacht krijgen.

Elk van de drie genoemde functies van arbeid behoeft enige toelichting en uitleg om misverstanden te voorkomen. In de hoofdstukken 3-5 waarin de theoretische en empirische houdbaarheid van de drie functies afzonderlijk wordt getoetst, zal nauwkeurig worden aangegeven hoe deze functies dienen te worden geïnterpreteerd. Op deze plaats kan daarom worden volstaan met een meer globale aanduiding van de betekenis van de drie functies van arbeid.

Dat betaalde arbeid bijdraagt aan de welvaart van een land, staat buiten kijf, althans als aan 'welvaart' de gebruikelijke betekenis wordt toegekend van de totale 'formele' productie van goederen en diensten, zoals deze wordt gemeten met het bruto binnenlands product. Niettemin roept deze functie van arbeid ten minste twee vragen op. Is het wel juist de aandacht te beperken tot de 'formele' productie en wordt daarmee niet ten onrechte de bijdrage van onbetaalde arbeid aan de maatschappelijke welvaart genegeerd? En hoe belangrijk is de bijdrage van (betaalde) arbeid in verhouding tot andere bronnen van welvaart, in het bijzonder die van kapitaalgoederen (machines, computers) en de daarin belichaamde technologie? Op deze twee vragen wordt in hoofdstuk 3 een antwoord gezocht. Een derde belangrijke vraag blijft daarbij overigens buiten beschouwing, aangezien deze losstaat van de betekenis van betaalde arbeid. Deze vraag betreft het belang van natuurlijke hulpbronnen en het milieu voor de maatschappelijke welvaart, niet alleen als productiefactor maar ook als een element van het welvaartsbegrip zelf.

Een tweede macro-economische functie die vaak aan betaalde arbeid wordt toegeschreven, is die van draagvlak voor de collectieve sector of de verzorgingsstaat. Simpel gezegd, komt deze erop neer dat de werkenden het inkomen moeten verdienen voor degenen die niet aan het (betaalde) arbeidsproces deelnemen. Zuiver 'boekhoudkundig' geredeneerd, doet zich hierbij geen probleem voor: een gegeven nationaal inkomen dat de werkenden verdienen, kan altijd naar wens over de bevolking worden herverdeeld. In de jaren tachtig en negentig heeft echter de overtuiging veld gewonnen dat de (her)verdeling van het nationaal inkomen weer van invloed is op het totale beschikbare inkomen. Populair uitgedrukt: de omvang en de verdeling van de 'nationale koek' kunnen niet los van elkaar worden gezien. In het bijzonder wordt erop gewezen dat een (eenmalige) afname van het aantal werkenden (bijv. als gevolg van een economische inzinking) een neerwaartse spiraal in beweging kan zetten. De stijging van het aantal uitkeringsgerechtigden die het gevolg is van het verlies aan werkgelegenheid, resulteert in een toename van de uitgaven voor de sociale zekerheid. Als gevolg daarvan moeten de sociale premies en/of de belastingtarieven worden verhoogd. Deze lastenverzwarende wordt door werknemers geheel of gedeeltelijk afgewenteld op de werkgevers, waardoor

de loonkosten stijgen. Doordat als gevolg daarvan hetzij de afzet van bedrijven terugloopt, hetzij arbeidskrachten worden vervangen door machines en computers, vindt nog meer uitstoot van arbeidskrachten plaats. Daarmee is de cyclus terug bij het begin en neemt een nieuwe ronde een aanvang. In hoofdstuk 3 wordt onderzocht hoe belangrijk deze negatieve spiraal van de sociale zekerheid is en in hoeverre dit mechanisme de feitelijke ontwikkelingen op de arbeidsmarkt in de afgelopen decennia kan verklaren.

Tegenwoordig wordt haast als vanzelfsprekend aangenomen dat het verrichten van betaald werk goed is voor het individuele welbevinden. Maar nog niet zo lang geleden werd dit geenszins vanzelfsprekend geacht. In de jaren zestig en zeventig ging juist veel aandacht uit naar de schaduwzijden van werk in een kapitalistische samenleving: geestdodend werk, slechte arbeidsomstandigheden en vervreemding waren toen veelgehoorde klachten over de kwaliteit van het werk. Hoewel dergelijke kritiek vaak Marxistisch was geïnspireerd, was ze in feite geheel in lijn met de neoklassieke economische benadering, volgens welke het nut van werken uitsluitend is gelegen in de beloning. In de jaren tachtig en negentig is echter steeds meer nadruk komen te liggen op de positieve effecten van het werken zelf: een betaalde baan, zo wordt blijkens vorenstaande citaten algemeen aangenomen, biedt mogelijkheden voor zelfontplooiing en sociale contacten en stimuleert de maatschappelijke participatie en integratie. In hoofdstuk 4 worden de positieve gevolgen van werk voor het individu samengevat onder de noemer 'nut' of 'welzijn'. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen het subjectieve nut dat een individu zelf ervaart en het objectieve nut dat door anderen aan zijn of haar situatie wordt toegekend. Het subjectieve nut of welzijn komt tot uitdrukking in iemands geluk of tevredenheid. Het objectieve nut wordt gevormd door een reeks van leefsituatiekenmerken (zoals inkomen, gezondheid, sociale contacten en maatschappelijke participatie), waarvan op grond van verschillende theoretische uitgangspunten kan worden aangenomen dat zij van belang zijn voor iemands welbevinden. Of de persoon in kwestie deze aspecten van de leefsituatie ook zelf van belang acht, speelt daarbij niet direct een rol. In hoofdstuk 4 wordt onderzocht in welke mate betaald werk een positief effect heeft op zowel het objectieve als het subjectieve nut of welzijn van werkenden. Anders gezegd: nagegaan wordt of het objectieve en subjectieve welzijn van werkenden en niet-werkenden verschilt en welke aspecten van het werk daarvoor verantwoordelijk zijn. Tevens wordt onderzocht of er in dit opzicht verschillen bestaan tussen verschillende categorieën niet-werkenden (zoals werklozen, arbeidsongeschikten, huisvrouwen en gepensioneerden) en tussen personen van verschillend geslacht en in verschillende levensfasen. Ook wordt een antwoord gezocht op de vraag in hoeverre de beloning van werk cruciaal is: is onbetaalde arbeid een substituuut voor een betaalde baan?

Arbeid vormt voor de meerderheid van de bevolking direct of indirect (bijv. via de partner) de belangrijkste bron van inkomen. Dat de arbeidsparticipatie een grote rol speelt bij de totstandkoming van de inkomensverdeling, spreekt daarom voor zich. Het is dan ook begrijpelijk dat van bevordering van de arbeidsparticipatie een belangrijke bijdrage aan de bestrijding van de armoede wordt verwacht. Soms wordt gesuggereerd dat een grotere arbeidsparticipatie ook de inkomensverhoudingen in algemene

zin gunstig beïnvloedt. Dit argument voor een hogere arbeidsparticipatie moet goed worden onderscheiden van het tegenovergestelde argument – dat er overigens niet logisch mee in strijd is – dat vergroting van de inkomensverschillen de arbeidsparticipatie bevordert, doordat ze de prikkels om aan het arbeidsproces deel te nemen versterkt. De aandacht gaat in hoofdstuk 5 uitsluitend uit naar het effect van veranderingen in de arbeidsparticipatie en van andere arbeidsmarktontwikkelingen op de inkomensverdeling en de omvang van de armoede. Het gaat in deze studie immers om de functies van arbeid en *niet* om de wijze waarop de arbeidsparticipatie kan worden bevordert. Theoretisch is de relatie tussen arbeidsparticipatie, inkomensverdeling en armoede overigens complex en ook empirisch is niet zo eenvoudig uit te maken in welke mate de markante ontwikkelingen die zich de afgelopen decennia in de inkomensongelijkheid en de armoede hebben voorgedaan, samenhangen met de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Hoofdstuk 5 poogt hierin meer inzicht te verschaffen.

In de drie functies van betaalde arbeid die hiervoor zijn besproken, is een aspect van werk dat in de literatuur regelmatig wordt genoemd buiten beschouwing gebleven. Dit betreft de bijdrage van arbeid aan de maatschappelijke integratie of sociale cohesie. Voorzover het hier werkelijk om een maatschappelijk verschijnsel gaat dat niet te herleiden valt tot een aspect van het individuele welbevinden, is het echter onduidelijk hoe het kan worden geoperationaliseerd. Het ligt het meest voor de hand om de mate van maatschappelijke integratie af te meten aan enkele afgeleide indicatoren die wel onderdeel uitmaken van de drie besproken functies (vgl. Berger-Schmitt 2000). Een indicator voor integratie op microniveau zou de betrokkenheid van mensen bij de maatschappij kunnen zijn. Hierbij valt enerzijds te denken aan de deelname aan activiteiten buiten de sfeer van de betaalde arbeid, zoals vrijwilligerswerk, lidmaatschap van verenigingen en kerkbezoek. Anderzijds zou het kunnen gaan om de belangstelling die men heeft voor maatschappelijke of politieke problemen. Deze indicatoren voor maatschappelijke betrokkenheid zullen in hoofdstuk 4 worden geanalyseerd als onderdeel van het individuele nut of welzijn. Een ander soort indicator voor de maatschappelijke integratie kan worden gevonden in de maatschappelijke ongelijkheid. Een grote ongelijkheid tussen de burgers zou dan een indicatie vormen voor een gebrek aan maatschappelijke integratie of samenhang. Aan de ongelijkheid van de inkomens wordt, zoals gezegd, in hoofdstuk 5 aandacht besteed.

Hiermee krijgen enkele belangrijke indicatoren voor maatschappelijke integratie in dit onderzoek ruime aandacht. Ongetwijfeld zijn er nog andere sociale verschijnselen die relevant zijn voor de maatschappelijke integratie. Te denken valt aan criminaliteit, zelfdoding en ander deviant gedrag. Deze studie heeft dan ook zeker niet de pretentie een alomvattend antwoord te geven op de vraag in hoeverre een hogere arbeidsparticipatie de maatschappelijke integratie of sociale cohesie bevordert.

Het moge uit het voorgaande duidelijk zijn dat het in deze studie nadrukkelijk gaat om een onderzoek naar de betekenis van *betaalde* arbeid. De beperking tot betaalde arbeid vloeit voort uit het feit dat het participatiebeleid van de jaren negentig uitsluitend was gericht op de bevordering van de deelname aan betaalde arbeid. Dit betekent evenwel niet dat in deze studie bij voorbaat wordt aangenomen dat de individuele en maat-

schappelijke betekenis van betaalde arbeid zó veel groter is dan de betekenis van onbetaalde arbeid, dat deze laatste zonder bezwaren buiten beschouwing kan worden gelaten. Integendeel, meer dan eens zal expliciet worden onderzocht in welke mate de functies van onbetaalde arbeid overeenkomen met of verschillen van die van betaalde arbeid. Een van de doeleinden van dit onderzoek is dan ook om vast te stellen of de beperking van het participatiebeleid tot betaalde arbeid wordt gerechtvaardigd door de feitelijke betekenis van betaalde en onbetaalde arbeid in onze samenleving.

1.4 Probleemstelling en aanpak

In de voorgaande paragrafen is de probleemstelling van deze studie al uitgebreid ter sprake gekomen. Hier kan daarom worden volstaan met een korte aanduiding van de twee hoofdvragen van dit onderzoek:

1. *Welke gevolgen heeft de overgang van een industriële naar een postindustriële arbeidsmarkt voor de kwaliteit van de arbeid?*
2. *In welke mate vervult betaalde arbeid in de huidige samenleving de macro-economische welvaartsfunctie, de individuele nutsfunctie en de verdelingsfunctie?*

De eerste hoofdvraag van het onderzoek zal in hoofdstuk 2 worden beantwoord en de tweede hoofdvraag in de hoofdstukken 3, 4 en 5. In alle hoofdstukken wordt een overeenkomstige aanpak gevolgd.

In de eerste plaats wordt de probleemstelling verder uitgewerkt. Meer concreet betekent dit dat in de hoofdstukken 3-5 de desbetreffende functie van arbeid nader wordt gepreciseerd door de gebruikte termen (zoals draagvlak, nut, ongelijkheid en armoede) nauwkeuriger te omschrijven. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van de voor de betreffende vraag relevante theoretische inzichten. Daarbij wordt een pragmatische en eclectische werkwijze gevolgd. Er wordt geen poging gedaan een alomvattende, consistente en overkoepelende theorie over de ontwikkeling van de kwaliteit van de arbeid of de functies van arbeid te formuleren. Er worden daarentegen ideeën uit uiteenlopende theoretische tradities geput die meer licht kunnen werpen op de probleemstelling. Het gaat daarbij zowel om inzichten uit de economische als uit de sociologische en sociaal-psychologische literatuur. Op grond van deze theoretische inzichten wordt in ieder hoofdstuk een aantal hypothesen geformuleerd dat in beginsel empirisch toetsbaar is. Deze hypothesen hebben betrekking op verschillende aspecten van de probleemstelling. Het gaat daarbij deels om elkaar aanvullende en deels om concurrerende hypothesen. Zo hebben de hypothesen over de individuele nutsfunctie van arbeid betrekking op verschillende aspecten van het individuele nut of welzijn, zoals inkomen, sociale participatie en tevredenheid.

Vervolgens wordt gepoogd de houdbaarheid van deze hypothesen te toetsen op basis van beschikbare Nederlandse data. Afhankelijk van de te toetsen hypothese kan het daarbij gaan om microgegevens van individuele personen en om tijdreeksgegevens voor de gehele bevolking of voor bepaalde groepen in de bevolking. De microgegevens hebben doorgaans betrekking op een dwarsdoorsnede uit de Nederlandse bevolking in het midden van de jaren negentig. De tijdreeksgegevens bestrijken in de meeste gevallen het laatste kwart van de twintigste eeuw. Er zijn zowel pragmatische als inhoudelijke redenen om de aandacht tot de afgelopen 25 jaar te beperken. Veel tijdreeksen

die in dit onderzoek worden gebruikt, beginnen halverwege de jaren zeventig en omvatten derhalve geen langere periode dan circa 25 jaar. Maar aangezien de omslag in het denken over arbeid die in paragraaf 1.1 is beschreven, zich juist in deze periode heeft voltrokken, ligt het ook om inhoudelijke redenen voor de hand om de aandacht tot deze periode te beperken.

Met enige nadruk zij opgemerkt dat dit geen onderzoek is naar de maatschappelijke waardering van arbeid of naar veranderingen in het heersende arbeidsethos. Het gaat uitsluitend om de feitelijke betekenis van het werk dat mensen doen en niet om hun oordeel over het belang van werk in het algemeen. Wie in dit laatste is geïnteresseerd, wordt verwezen naar de studies van Zanders et al. (1994) en Ter Bogt (1999).

Voor dit onderzoek zijn geen nieuwe data verzameld, maar is gebruikgemaakt van diverse databestanden die het Sociaal en Cultureel Planbureau ter beschikking staan en van door het Centraal Bureau voor de Statistiek gepubliceerde statistieken. De belangrijkste gebruikte databestanden worden hierna kort aangeduid. Voor een uitgebreidere beschrijving wordt verwezen naar de website van het SCP (<http://www.scp.nl>).

Het onderzoek *Leefsituatie werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten 1995* (LWW'95) wordt in hoofdstuk 4 gebruikt om het 'nut' van werken in het jaar 1995 te analyseren. Daarnaast wordt het in hoofdstuk 2 gebruikt om de kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in dat jaar in kaart te brengen. Het databestand is gebaseerd op een enquête die het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) in het voorjaar van 1995 in opdracht van het SCP heeft gehouden. Daarbij is uit de respondenten van de Enquête beroepsbevolking (EBB) een gestratificeerde steekproef van 2.251 personen van 15-64 jaar getrokken, die het mogelijk maakt om ook relatief kleine groepen, zoals werklozen en vervroegd gepensioneerden, op verschillende aspecten te vergelijken met de werkenden. De enquête omvatte een groot aantal vragen over de (objectieve en subjectieve) leefsituatie van de respondenten en – voor de werkenden onder hen – over de kenmerken van hun werk. Over de vergelijking van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten is reeds uitgebreid gerapporteerd in het SCP-onderzoek *Een bestaan zonder baan* (Hoff en Jehoel-Gijsbers 1998).

Sinds 1974 houdt het Centraal Bureau voor de Statistiek periodiek (eens in de drie jaar) en sinds 1989 continu een leefsituatieonderzoek onder een representatieve steekproef van de bevolking. Deze enquête heette aanvankelijk het Leefsituatieonderzoek (LSO) en vanaf 1989 het Doorlopend leefsituatieonderzoek (DLO). In 1997 is dit opgegaan in het Permanent onderzoek naar de leefsituatie (POLS). De leefsituatieonderzoeken omvatten onder meer gegevens over een aantal kwalitatieve aspecten van het werk, die in hoofdstuk 2 worden gebruikt om de ontwikkeling van de kwaliteit van de arbeid vanaf de jaren zeventig in kaart te brengen.

Het Inkomenspanelonderzoek (IPO) van het Centraal Bureau voor de Statistiek bevat aan de fiscus en andere officiële registraties ontleende gegevens over de inkomens van de Nederlandse bevolking. Het databestand bevat gegevens over circa 75.000 huishou-

dens voor de jaren 1977, 1981, 1985 en 1989-1997.³ Deze gegevens worden in hoofdstuk 5 gebruikt om veranderingen in de inkomensongelijkheid en de omvang van de armoede te analyseren. Doordat het IPO slechts weinig achtergrondgegevens bevat (alleen leeftijd, geslacht, huishoudenspositie en bron van inkomen) is het minder geschikt om de determinanten van inkomen en armoede op microniveau vast te stellen. Om in deze leemte te voorzien, worden in hoofdstuk 5 ook enkele analyses uitgevoerd op het Aanvullend Voorzieningsgebruik Onderzoek (AVO) dat het SCP sinds 1977 iedere vier jaar uitvoert. Dit onderzoek omvat veel meer achtergrondgegevens dan het IPO, maar telt wel aanzienlijk minder respondenten (circa 6.000 huishoudens), waardoor de statistische betrouwbaarheid van de uitkomsten minder groot is.

De beschikbare databestanden bieden mogelijkheden voor twee soorten empirische analyses, namelijk:

1. een dwarsdoorsnede-analyse van microgegevens van individuele personen;
2. een tijdreeksanalyse van veranderingen op meso- en macroniveau in Nederland in de afgelopen decennia.

Een dwarsdoorsnede-analyse is het meest geschikt om de individuele nutsfunctie van arbeid te onderzoeken. Daarbij gaat het immers om de verschillen in nut of welbevinden tussen personen met en zonder betaald werk. Tevens is het mogelijk het belang van verschillende kwalitatieve aspecten van het werk, van de reden waarom men niet werkt en van het geslacht en de levensfase van de persoon in kwestie te onderzoeken. Dwarsdoorsnede-analyse van microgegevens heeft echter drie belangrijke beperkingen. In de eerste plaats staat niet vast of verschillen die men constateert tussen werkenden en niet-werkenden overeenkomen met de veranderingen die optreden als men een *overgang* meemaakt van niet-werken naar werken of omgekeerd. Met een dwarsdoorsnede-analyse kan de richting van het causale verband niet worden vastgesteld. Als bijvoorbeeld werkenden meer deelnemen aan maatschappelijke activiteiten dan niet-werkenden, dan *kan* het wel- of niet-werken daarvan de oorzaak zijn, maar het is ook mogelijk dat personen die meer maatschappelijke activiteiten ontplooiën meer kans hebben op betaald werk, of dat zowel de kans op werk als de deelname aan maatschappelijke activiteiten positief worden beïnvloed door een derde factor, bijvoorbeeld het opleidingsniveau.

In de tweede plaats zijn dwarsdoorsnede-analyses op basis van microdata niet geschikt om vast te stellen of veranderingen op macroniveau van invloed zijn op het belang van arbeid voor individuen. Zo is het denkbaar dat het belang dat individuele personen hechten aan betaald werk, varieert met de economische conjunctuur. Het gemis van betaald werk zou in een economische recessie, wanneer zeer velen werkloos zijn, bijvoorbeeld als minder ernstig kunnen worden ervaren dan in een periode van hoogconjunctuur waarin erg weinig mensen (onvrijwillig) werkloos zijn. Een analyse van microgegevens zal een dergelijk verband tussen het individuele welbevinden en het (macro)-niveau van arbeidsparticipatie niet aan het licht kunnen brengen.

In de derde plaats zijn microgegevens niet geschikt om het macro-economische belang van arbeid te onderzoeken, zoals de betekenis van arbeid als draagvlak voor de verzorgingsstaat. Daartoe dient er immers variatie te zijn in de relevante *macro*variabelen, hetgeen bij een dwarsdoorsnede-analyse voor een land per definitie niet het geval is.

Vanwege deze beperkingen van dwarsdoorsnede-analyse van microgegevens is ook een aantal tijdreeksanalyses uitgevoerd. In beginsel kan daarmee worden nagegaan in hoeverre *veranderingen* in de arbeidsparticipatie in de afgelopen decennia van invloed zijn geweest op het economische draagvlak, het individuele welzijn en de maatschappelijke verdeling.

Een belangrijk voordeel van tijdreeksanalyse is dat men kan vaststellen of de ene ontwikkeling (bijv. een stijging van de arbeidsparticipatie) voorafgaat aan of volgt op een andere ontwikkeling (bijv. een grotere inkomensongelijkheid), hetgeen een belangrijke indicatie vormt voor de richting van het causale verband. Toch is deze in de praktijk vaak niet gemakkelijk vast te stellen doordat andere ontwikkelingen, die zich gelijktijdig voordoen, een versturende rol spelen. Daar komt bij dat veranderingen in sociaal-economische grootheden vaak vrij klein zijn en geleidelijk plaatsvinden, waardoor hun oorzaken en/of gevolgen moeilijk zijn vast te stellen.

Door waar mogelijk dwarsdoorsnede-analyses en tijdreeksanalyses te combineren, wordt in de volgende hoofdstukken gepoogd zo goed mogelijk zicht te krijgen op de maatschappelijke betekenis van arbeid. Soms zal daarbij meer geleund worden op dwarsdoorsnede-analyses (met name in hoofdstuk 4), soms meer op tijdreeksanalyses (met name in de hoofdstukken 2, 3 en 5).

1.5 Opbouw van de studie

In het voorgaande is reeds aangegeven wat in de verschillende hoofdstukken van deze studie wordt behandeld. Hier volstaat daarom een korte opsomming.

Hoofdstuk 2 brengt de ontwikkeling van de kwaliteit van de arbeid in de afgelopen kwart eeuw in kaart om te onderzoeken of de stelling dat de kwaliteit van de arbeid trendmatig stijgt, juist is.

Hoofdstuk 3 analyseert de eerste van de drie functies van arbeid, de macro-economische welvaartsfunctie. Daarbij gaat het zowel om de vraag welke bijdrage betaalde arbeid levert aan de maatschappelijke welvaart als om de vraag of er sprake is van een negatieve spiraal van sociale zekerheid en arbeidsparticipatie.

Hoofdstuk 4 is gewijd aan het nut van betaald werk voor het individu: draagt deelname aan betaalde arbeid bij aan zowel het objectieve als het subjectieve welbevinden van individuen?

Hoofdstuk 5 onderzoekt de relatie tussen de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en de veranderingen in de inkomensongelijkheid en in de omvang van de armoede in de achterliggende decennia.

Het slothoofdstuk 6 bevat een uitgebreide samenvatting van de voorgaande hoofdstukken. Daarnaast worden twee mogelijke routes besproken die het participatiebeleid de komende jaren zou kunnen volgen.

Tot slot wordt in een epiloog aan de uitkomsten van het empirische onderzoek een meer persoonlijk getinte interpretatie gegeven, die beoogt de ogenschijnlijk soms tegenstrijdige resultaten van de studie in een nieuw licht te plaatsen.

Noten

1. Zo constateerde de arbeidseconoom De Galan in 1980: "Uit het voorgaande wordt duidelijk dat er verschillende oorzaken bestaan voor *de vermindering van het arbeidsethos* in de ruime zin van het woord. (...) Aanwijzingen voor deze vermindering zijn o.m. toegenomen ziekteverzuim, groei van de arbeidsongeschiktheid, verkorting van de arbeidstijd, vut en toenemende vakanties" (Middel 1980: 101, 102, cursief in origineel). De sociaal-psycholoog Van Strien signaleerde in dezelfde publicatie: "Minstens een eeuw lang is onze samenleving gekenmerkt geweest door een hoog arbeidsethos, dat werk en 'vooruitkomen in de maatschappij' tot een centraal criterium van een geslaagd bestaan verklaarde. De laatste jaren is dit ethos aan het afbrokkelen, zodanig dat meer en meer mensen zich af beginnen te vragen of werk nog wel nodig is voor een zinvol bestaan en een toenemend aantal ook bereid is de consequenties hieruit te trekken. In steeds meer beschouwingen duikt in dat verband de uitdrukking 'de crisis van het arbeidsbestel' op" (Middel 1980: 27). En de filosoof Roscam-Abbing gaf als zijn mening: "Arbeid is geen doel in zichzelf, maar middel. Een arbeidsethos, dat ervan uitgaat, dat de zin van het leven in arbeiden opgaat, is misschien vroeger wel door calvinistische puriteinen verdedigd en wordt tegenwoordig misschien wel op papier door orthodoxe marxisten verdedigd, doch moet als valse ideologie worden afgewezen. Arbeid mag geen afgod worden, het leven is veel meer dan arbeid (...)" (Middel 1980: 135).
2. Deze drie functies komen globaal, maar niet exact overeen met de drie 'argumenten' die de WRR in zijn recente rapport *Doorgroei van arbeidsparticipatie* geeft voor bevordering van arbeidsparticipatie, namelijk het draagvlakargument, het externe-effectenargument en het zingevingargument. Het draagvlakargument komt overeen met de macro-economische welvaartsfunctie van arbeid, en het zingevingargument betreft de beleving van het werk in de microsfeer. Het externe-effectenargument hangt volgens de WRR samen met "de socialiserende functie van werk. Werk gaat negatieve externe effecten tegen – het 'houdt mensen van de straat' – en bevordert positieve externe effecten doordat het mensen stimuleert samen met anderen dingen te doen, met het 'geven en nemen' dat daarbij hoort" (WRR 2000: 23). Dit argument wordt in het rapport verder echter niet uitgewerkt of onderbouwd. Wel gaat het rapport vrij uitgebreid in op de relatie tussen een stijgende arbeidsparticipatie en de inkomensverdeling dat in deze studie als de derde functie van arbeid wordt opgevoerd.
3. Gegevens over 1998 en latere jaren waren ten tijde van het onderzoek nog niet beschikbaar.

2.1 Inleiding

Een regelmatig terugkerend thema in beschouwingen over de arbeidsmarkt is dat deze de afgelopen decennia een ontwikkeling heeft doorgemaakt van een traditionele industriële fase naar een moderne (volgens sommigen zelfs 'postmoderne') postindustriële fase. Andere benamingen die voor deze fase worden gebruikt, zijn diensten-, kennis-, informatie-, netwerk- en 'nieuwe' economie. Deze overgang zou zich globaal in de afgelopen decennia hebben voltrokken, maar zijn eindpunt – voorzover dat er is – nog niet hebben bereikt. Hoewel de meningen over de precieze aard van de veranderingen uiteenlopen, bestaat er geen verschil van mening over het feit dat de arbeidsmarkt aan het begin van de 21e eeuw sterk verschilt van die in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Aangezien de (her)waardering van arbeid in de postindustriële samenleving wel in verband wordt gebracht met de veranderingen in de aard van het werk, wordt in dit hoofdstuk de ontwikkeling van de kwaliteit van de arbeid in de afgelopen 25 jaar nader onderzocht. Terwijl het in de volgende hoofdstukken, waarin de drie functies van arbeid gedetailleerd worden geanalyseerd, gaat om de effecten van werken (of niet-werken) op individuele personen en op de samenleving als geheel, staat in dit hoofdstuk de kwaliteit van het werk zelf centraal, voorzover mogelijk los van de waardering daarvan door degenen die het werk verrichten.

Daartoe worden in paragraaf 2.2 drie concurrerende 'transformatiehypothese' besproken, namelijk de regradatiethese, de degradatiethese en de polarisatiethese. Volgens de eerste these neemt de kwaliteit van het werk trendmatig toe, volgens de tweede these verslechtert het werk en volgens de polarisatiethese doen zich aan de bovenkant en de onderkant van de arbeidsmarkt tegengestelde tendenties voor, waardoor de kloof tussen beide segmenten steeds groter wordt. Elk van deze hypothesen vormt de basis voor enkele deelhypothese over de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. In de paragrafen 2.3-2.9 worden deze hypothesen getoetst aan de hand van gegevens over de feitelijke ontwikkelingen op de arbeidsmarkt in het laatste kwart van de twintigste eeuw.

Na deze analyse van de ontwikkeling van een reeks kwalitatieve aspecten van arbeid in de afgelopen decennia, worden in paragraaf 2.10 deze aspecten meer in onderlinge samenhang bezien. Hiertoe wordt de kwalitatieve structuur van de arbeidsmarkt in het jaar 1995 nader geanalyseerd. De werkgelegenheid wordt onderverdeeld in een aantal min of meer homogene clusters van banen die in kwalitatief opzicht zo veel mogelijk overeenkomen. Deze clusteranalyse biedt ook enig inzicht in de hiërarchische structuur (verticale gelaagdheid) van de huidige arbeidsmarkt. Paragraaf 2.11 vat de belangrijkste resultaten van het hoofdstuk samen.¹

2.2 Drie transformatiehypothese

Hoewel beschouwingen over de transformatie van de arbeidsmarkt in een aantal opzichten sterk uiteenlopen, hebben ze ook enkele kenmerken gemeen. Deze betreffen allereerst de belangrijkste achterliggende mechanismen die tot de gedaanteverwisseling

van de arbeidsmarkt hebben geleid. In bijna alle beschouwingen worden de volgende twee autonome trends genoemd:

- de technologische ontwikkeling (i.h.b. de informatie- en communicatietechnologie);
- de internationalisering (ook wel mondialisering of globalisering genoemd).

De opvatting dat de technologische ontwikkeling in de afgelopen decennia in een stroomversnelling is geraakt, is inmiddels gemeengoed. De snelle verspreiding van de (micro)computer over vrijwel alle maatschappelijke sferen is daarvan het meest in het oog lopende verschijnsel. Meer recent trekken vooral nieuwe communicatiemiddelen de aandacht, in het bijzonder internet en mobiele telefonie. Ook vóór de huidige 'ICT-revolutie' drukte de technologische ontwikkeling in de vorm van mechanisering en automatisering echter al een belangrijk stempel op de ontwikkeling van de arbeidsmarkt.

De technologische ontwikkeling beïnvloedt de arbeidsmarkt langs drie wegen. In de eerste plaats maken technologische vernieuwingen de ontwikkeling van nieuwe producten en diensten mogelijk, die de opkomst van geheel nieuwe bedrijfstakken tot gevolg (kunnen) hebben. Dit leidt niet alleen tot extra werkgelegenheid, maar vaak ook tot een nieuw soort werk. In de decennia na de Tweede Wereldoorlog ging het bijvoorbeeld om de groei van de auto- en elektronica-industrie en meer recent om de computer- en software-industrie en de informatiserings- en automatiseringsbedrijven. Het meest recente voorbeeld is de snelle opmars van 'dotcom'bedrijven.

In de tweede plaats leidt technologische vernieuwing tot veranderingen in productieprocessen. Machines, computers en robots nemen steeds meer hand- en hoofdwerkzaamheden van mensen over. Tegelijkertijd ontstaan ook nieuwe werkzaamheden, zoals de bediening en het onderhoud van de betreffende apparaten. Nieuwe technologieën bieden daarnaast mogelijkheden om de arbeidsorganisatie op een andere manier in te richten, onder meer door veranderingen in bestuursystemen en de informatievoorziening. De aard van het werk kan daardoor ingrijpend veranderen.

In de derde plaats, en in nauwe samenhang met het voorgaande, biedt de technologische ontwikkeling de mogelijkheid om de arbeidsproductiviteit sterk op te voeren. Dit volgt direct uit het feit dat apparaten het werk van menselijke arbeidskrachten overnemen en dat productieprocessen efficiënter worden georganiseerd.

Hoewel de snelle technologische ontwikkeling inmiddels zo'n algemeen bekend en onderkend verschijnsel is dat het niet nodig lijkt er meer aandacht aan te besteden, is het geen onomstreden fenomeen. De belangrijkste reden daarvoor is dat het derde effect van de technologische ontwikkeling, de sterke stijging van de arbeidsproductiviteit, totnogtoe is uitgebleven, althans als men op de officiële statistieken afgaat. Sinds de jaren zestig is het tempo van productiviteitsstijging zelfs steeds verder teruggelopen, een verschijnsel dat bekendstaat als de *productivity slowdown* (zie ook § 3.4). Zoals de Amerikaanse econoom Robert Solow al in 1987 opmerkte: "You can see the computer age everywhere but in the productivity statistics." Er wordt daarom wel gesproken van de Solowparadox. Het voert te ver om hier op de mogelijke verklaringen van deze paradox in te gaan, die uiteenlopen van meetfouten (de werkelijke productiviteitsstijging is groter dan wordt gemeten) tot afwachten (de echte grote productiviteitsstijging

moet nog komen) (vgl. Van Ark 2000). Sommige onderzoekers menen evenwel dat er eenvoudigweg *geen* sprake is van een versnelling van de technologische ontwikkeling. Volgens onder meer Gordon (1998a en b) was de technologische ontwikkeling in de eerste helft van de twintigste eeuw (met de introductie van onder meer elektriciteit, de auto, de telefoon en de radio) veel ingrijpender dan de ontwikkeling in de laatste decennia. Enige steun hiervoor kan men ook ontleen aan het feit dat veel verwachtingen die in de jaren zestig en zeventig over de technologische ontwikkeling werden gekoesterd, tot op heden niet zijn uitgekomen (De Beer 2000).

Als tweede drijvende kracht achter de veranderingen op de arbeidsmarkt wordt gewezen op de internationalisering van de wereldeconomie. Deze hangt samen met de liberalisering van de internationale handel en van het wereldwijde kapitaalverkeer. Ook de technologische ontwikkeling zou daaraan, door het beschikbaar komen van goedkopere en snellere communicatie- en transportmiddelen, hebben bijgedragen. Daardoor is steeds meer sprake van een wereldmarkt van goederen en diensten, in plaats van min of meer geïsoleerde handelsblokken met wel veel interne, maar weinig externe handel. Doordat kapitaal steeds mobieler wordt, zouden de nationale arbeidsmarkten steeds meer onder invloed staan van internationale concurrentieverhoudingen. Het internationale kapitaal zoekt immers die arbeidsmarkt waar de prijs-kwaliteitverhouding van arbeid het gunstigst is. Dit betekent dat de vraag-aanbodverhoudingen op de Nederlandse arbeidsmarkt mede worden bepaald door het aanbod en de prijs (lees: het loonniveau) van arbeidskrachten in andere landen. In dit verband wordt vooral gewezen op de concurrentie die laagopgeleide arbeidskrachten in de rijke westerse landen ondervinden van het overvloedige aanbod aan goedkope laagopgeleiden in opkomende economieën in Zuidoost-Azië en Latijns-Amerika. Daarnaast wordt de scherpere internationale concurrentie mede verantwoordelijk geacht voor snelle veranderingen in de vraag naar producten en de noodzaak van een grotere flexibiliteit.

Net als bij de technologische ontwikkeling het geval is, wordt ook de *communis opinio* over het belang van de internationalisering of 'globalisering' niet in alle opzichten door de feitelijke ontwikkelingen ondersteund. De sterke groei van de internationale kapitaalstromen staat weliswaar vast, maar bij de sterke groei van de 'reële' wereldhandel in goederen en diensten kunnen kanttekeningen worden gemaakt. Zo hebben Ruigrok en Van Tulder (1995) erop gewezen dat de omvang van de wereldhandel in de decennia na de Tweede Wereldoorlog weliswaar sterk is gegroeid, maar dat de relatieve omvang (in verhouding tot de totale productie) halverwege de jaren negentig niet groter was dan aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Daarnaast blijkt de toename van de handel zich vooral voor te doen binnen een aantal regio's, zoals West-Europa (EU), Noord-Amerika (NAFTA) en Zuidoost-Azië (ASEAN), en veel minder tussen deze regio's. Ten slotte kan men erop wijzen dat de kleine en zeer open Nederlandse economie altijd al sterk onder invloed van internationale economische ontwikkelingen heeft gestaan, zodat er voor Nederland weinig nieuws onder de zon is.

Overigens wijzen aanhangers van de globaliseringstheorie erop dat het om veel meer gaat dan alleen de internationale handel. Volgens Beck (1997) manifesteert 'globalisering' zich vooral in de opkomst van een 'wereldgemeenschap', die wordt gekenmerkt door de mondiale afhankelijkheid van milieurisico's (bijv. het broeikaseffect), de afnemende

autonomie van nationale staten, een 'globale' cultuurindustrie, minder plaatsgebondenheid van arbeid en kapitaal en wereldwijde communicatiemogelijkheden (Beck 1997: 28-32).

Behalve ten aanzien van het belang van de technologische ontwikkeling en de internationalisering stemmen de beschouwingen over de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt ook overeen ten aanzien van in ieder geval één gevolg van deze autonome trends, namelijk de verschuiving in de economische structuur van de industrie naar de dienstensector. Zoals de industriële revolutie in de negentiende eeuw leidde tot een sterke vermindering van de werkgelegenheid in de landbouw en een sterke toename van de werkgelegenheid in de industrie, zo gaat de huidige transformatie van de arbeidsmarkt gepaard met een afname van de werkgelegenheid in de industrie en een toename van de werkgelegenheid in de dienstensector. Deze verschuiving in de sectorstructuur hangt zowel samen met de technologische ontwikkeling als met de internationalisering. De productiviteitsstijging als gevolg van nieuwe technologieën mag dan achterblijven bij de verwachting, ze leidt er niettemin toe dat steeds minder arbeidskrachten nodig zijn voor de productie van materiële goederen in de landbouw en de industrie. Daardoor kan een steeds groter deel van de beroepsbevolking worden tewerkgesteld in de dienstensector, waar de mogelijkheden om de productiviteit met nieuwe technologieën op te voeren, veel geringer zijn.

Om een sluitende verklaring voor de verschuiving in de economische structuur te bieden, dient aan deze redenering nog wel een veronderstelling te worden toegevoegd. Als het loon van werknemers in de industrie en in de dienstensector even snel stijgt, zoals in de praktijk grosso modo het geval is, worden diensten in verhouding tot goederen duurder. Wil niettemin het aandeel van de dienstensector in de werkgelegenheid toenemen, dan zal de vraag van consumenten naar diensten minder dan evenredig met de relatieve prijsstijging moeten afnemen.² Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat diensten luxeproducten zijn, waarnaar de vraag meer dan evenredig toeneemt met de stijging van het inkomen.

Behalve door de verschillen in productiviteitsstijging tussen de industrie en de dienstensector, wordt de verschuiving in de sectorstructuur ook veroorzaakt door het feit dat steeds meer industriële productie, die vooral laaggekwalificeerde arbeidskracht vergt, naar opkomende economieën wordt verplaatst, terwijl de rijke westerse landen zich specialiseren in hoogwaardige dienstverlening.

De laatste tijd wordt, in plaats van over een ontwikkeling in de richting van een diensteneconomie, vaker gesproken over de opkomst van een informatie-economie of informatiesamenleving. De aandacht richt zich dan op een specifieke vorm van dienstverlening, namelijk de snelgroeiende informatieverwerking en -voorziening. Daarbij ligt de nadruk minder op het ontstaan van geheel nieuwe sectoren en meer op het toenemende belang van informatie in alle sectoren van de economie (Castells 1996).

Ondanks vorengenoemde overeenkomsten in de beschouwingen over de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt bestaan er belangrijke verschillen van inzicht ten aanzien van de kwalitatieve gevolgen hiervan. Globaal zijn er drie visies, die in de vorm van drie alternatieve hypothesen kunnen worden geformuleerd:

1. de *regradatiethese*: de overheersende trend is een verbetering van de kwaliteit van de arbeid;
2. de *degradatiethese*: de overheersende trend is een verslechtering van de kwaliteit van de arbeid;
3. de *polarisatiethese*: aan de onderkant en de bovenkant van de arbeidsmarkt doen zich tegengestelde trends voor in de kwaliteit van de arbeid.

De *regradatiethese* vloeit ogenschijnlijk het meest direct voort uit de hiervoor geschetste autonome ontwikkelingen. Zowel de technologische ontwikkeling als de internationale concurrentieverhoudingen leiden tot een toename van de vraag naar hooggekwalificeerde arbeidskrachten en een afname van de vraag naar laag gekwalificeerden. Machines nemen vooral de vuile, zware en eentonige handarbeid over en creëren nieuwe gevarieerde werkzaamheden die vooral intellectuele en sociale vaardigheden vergen en onder gunstige arbeidsomstandigheden worden verricht. Zo verbond Daniel Bell (1973: 214-216) de overgang naar een postindustriële samenleving (die hij overigens al in 1959 voorzag³) aan de opkomst van een 'kennisklasse' bestaande uit professionals, zoals wetenschappelijk onderzoekers, ingenieurs en leraren, en managers en andere leidinggevendenden. De verschuiving van de werkgelegenheid van de industrie naar de dienstensector draagt ook bij aan verbetering van de (gemiddelde) kwaliteit van de arbeid doordat de arbeidsomstandigheden en arbeidsinhoud in de dienstensector gunstiger zijn dan in de industrie.

De 'regradatie' van de arbeid wordt wel in verband gebracht met een andere belangrijke tendens, de meritocratisering van de samenleving. Meritocratisering houdt in dat maatschappelijke posities, in het bijzonder posities op de arbeidsmarkt, steeds meer worden bepaald door prestaties (of 'verdiensten') en steeds minder door sociale afkomst, sekse, etniciteit en andere zogeheten 'ascriptieve' kenmerken die men zelf niet kan beïnvloeden. Meer concreet betekent dit dat iemands arbeidsmarktpositie steeds sterker samenhangt met het opleidingsniveau. Meritocratisering kan worden gezien als een logisch gevolg van het rationaliserings- of moderniseringsproces dat zich de laatste honderd jaar heeft voltrokken. In de concurrentiestrijd hebben bedrijven (maar ook landen) die de capaciteiten en vaardigheden van hun personeel (c.q. inwoners) het best benutten, de meeste kans te overleven. Daardoor verliezen traditionele standen- en klasseonderscheidingen aan betekenis en wordt de samenleving steeds 'opener'. De band tussen de maatschappelijke positie van kinderen en van hun ouders wordt zwakker en, in de terminologie van het sociologische stratificatieonderzoek, de intergenerationele mobiliteit neemt toe (De Graaf en Luijckx 1995).

Ook de zeggenschapsverhoudingen op het werk zouden volgens de *regradatiethese* veranderen. De stijging van het opleidingsniveau van de werknemers maakt een grotere betrokkenheid en meer zeggenschap van werknemers over de organisatie van het arbeidsproces niet alleen mogelijk, maar uit economisch oogpunt ook wenselijk. Dit resulteert in 'plattere' bedrijfsorganisaties met minder hiërarchische lagen en de invoering van 'zelfsturende teams' of 'autonome taakgroepen' die in hoge mate zelfstandig opereren en verantwoordelijkheid dragen voor een onderdeel van het productieproces.

De *regradatiethese* is in Nederland het meest nadrukkelijk uitgedragen in een aantal rapporten van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, te beginnen met

Een werkend perspectief uit 1990 en meer recent in *De ondernemende samenleving* uit 1998 (Van Beek 1998) en *Doorgroei van arbeidsparticipatie* uit 2000: "Werk ontworstelt zich steeds meer aan het populaire beeld van de gesel die de middelen moest verschaffen om *daarbuiten* een menswaardig bestaan op te kunnen bouwen, tot het kader *waarbinnen* mensen hun idealen en hun leven vorm kunnen geven" (Van Beek 1998: 10).

De keerzijde van de verbetering van de kwaliteit van de arbeid en in het bijzonder van de veronderstelde meritocratiseringstendens, is dat degenen die de capaciteiten missen voor een redelijk opleidings- en kwalificatieniveau, buitenspel komen te staan. Doordat machines en computers het eenvoudige, laaggekwalificeerde werk overnemen, is op de toekomstige arbeidsmarkt geen plaats meer voor on- en laaggeschoolden. De stijging van de kwaliteit van de arbeid kan daardoor gepaard gaan met de uitsluiting van een grote groep onvoldoende gekwalificeerde arbeidskrachten, resulterend in een scherpe tweedeling van de samenleving tussen werkenden en niet-werkenden (vgl. Rifkin 1995).

De *degradatiethese* staat haaks op de *regradatiethese*. Technologische ontwikkeling en internationalisering zouden volgens de, vaak Marxistisch georiënteerde, aanhangers van deze these juist leiden tot uitholling van de kwaliteit van het werk. Nieuwe technologieën maken een veel grotere en directere beheersing van het personeel door het management mogelijk. De ideeën die F.W. Taylor aan het begin van de twintigste eeuw ontwikkelde voor de besturing en beheersing van fabrieksarbeiders (*scientific management*), zouden volgens de invloedrijke studie *Labour and monopoly capital* van Robert Braverman uit 1974 dankzij de computer ook in toenemende mate in de dienstensector en op hoger geschoolde employés worden toegepast. Daardoor zou in het arbeidsproces steeds minder ruimte zijn voor eigen inbreng en creativiteit van de werknemer en zou deze steeds meer tot verlengstuk van machines en computers worden. Deze opvatting vertoont overeenkomsten met de analyse die Weber aan het begin van de vorige eeuw maakte van de gevolgen van het rationaliseringsproces, dat hij als een van de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen beschouwde. De meest karakteristieke uitingsvorm daarvan, de grote bureaucratie, reduceert werknemers tot radertjes in een machine en sluit hen op in een 'ijzeren kooi'.

Hoewel de *regradatiethese* in deze extreme vorm nog maar weinig aanhangers kent, worden nog regelmatig specifieke varianten van deze these naar voren gebracht. Zo wijst de socioloog George Ritzer (1996b) op het verschijnsel van 'McDonaldization', waarvoor de fastfoodketen McDonalds model staat. McDonaldization is volgens Ritzer de moderne variant van het Weberiaanse rationaliseringsproces, dat wordt gekenmerkt door efficiency, calculeerbaarheid, voorspelbaarheid en controle. De arbeidsorganisatie wordt zo ingericht dat de productiviteit (die louter in kwantitatieve termen wordt gedefinieerd) maximaal is en het gedrag van werknemers tot in detail wordt bestuurd en gecontroleerd en daardoor volledig voorspelbaar is. Ritzer is minder uitgesproken dan Braverman over de vraag of dit proces zich over alle lagen van de arbeidsmarkt uitstrekt. Hoewel hij voorbeelden geeft van verschijnselen van McDonaldization in de hogere segmenten van de arbeidsmarkt ('McDoctors'), richt hij zijn aandacht toch

vooral op de onderkant van de arbeidsmarkt (in die zin hoeft zijn benadering niet strijdig te zijn met de hierna te bespreken polarisatiethese).

De Duitse socioloog Ulrich Beck (1999) plaatst de toekomst van de arbeidsmarkt in het teken van de 'risicomaatschappij' en spreekt van 'Brazilianisering'. Dit verschijnsel houdt in dat de *Normarbeitsverhältnis*, de traditionele vaste voltijd baan, steeds meer terrein prijsgeeft en een steeds groter deel van de beroepsbevolking wordt geconfronteerd met een onzeker arbeidsbestaan. De arbeidsmarkt van de moderne rijke landen zou daardoor steeds meer gaan lijken op die van landen in een vroegere ontwikkelingsfase, zoals Brazilië, waar het grootste deel van de beroepsbevolking is aangewezen op 'precaire' baantjes in het informele circuit. De internationalisering ('globalisering') en de technologische ontwikkeling zouden ook in West-Europa en Noord-Amerika de onzekerheid op de arbeidsmarkt sterk doen toenemen. Arbeidsplaatsen kunnen snel van het ene land naar het andere worden verplaatst. Nieuwe technologieën betekenen het einde van de 'Fordistische' massaproductie en leiden tot zeer flexibele en snel wisselende productieprocessen. Volgens Beck is het aandeel van de standaard vaste voltijd baan in de werkgelegenheid in Duitsland gekrompen van 80% aan het begin van de jaren tachtig, naar 68% in 1995 en zal dit aandeel verder krimpen tot de helft rond het jaar 2010 (Beck 1999: 86, 107).

Volgens de degradatiethese wordt, afgezien van een kleine bovenlaag, in beginsel iedereen door de vermindering van de kwaliteit van de arbeid getroffen.

Opleidingsniveau is daarbij van ondergeschikt belang. Zo bespeurt Beck de opkomst van een nieuwe categorie van *Prekäre Hochqualifizierte*: hoogopgeleiden die genoeg moeten nemen met een tijdelijke baan of als 'schijnzelfstandige' aan het werk gaan, omdat ook voor hen de traditionele vaste baan niet meer is weggelegd.

Werkloosheid is niet het grote probleem volgens de degradatiethese. Iedereen kan, ongeacht zijn of haar kwalificaties, wel een baantje vinden, al biedt dit vaak nauwelijks inkomens- en bestaanszekerheid. Daardoor vervaagt de grens tussen werk en werkloosheid. Veel meer dan werkloosheid wordt het verschijnsel van *working poor* een serieus maatschappelijk probleem.

De meest populaire these over de kwalitatieve ontwikkelingen op de arbeidsmarkt is de *polarisatiethese*. Deze houdt in dat de ontwikkelingen die onder de eerste twee thesen zijn beschreven zich gelijktijdig voordoen, maar in verschillende segmenten van de arbeidsmarkt. Aan de bovenkant van de arbeidsmarkt overheerst de regradatietendens en aan de onderkant de degradatietendens, zodat het verschil tussen de onderkant en de bovenkant steeds groter wordt. Het middensegment van de arbeidsmarkt zou daardoor worden uitgehold.

Bekende vertegenwoordigers van deze visie zijn de Duitse organisatiesociologen Kern en Schumann (1986). Volgens hen leidt de technologische ontwikkeling in de hoger geschoolde functies tot het einde van de Tayloristische arbeidsdeling. De kwaliteit van het werk verbetert en de autonomie van de hooggeschoolde werknemer neemt toe. In de lagere functies doet zich daarentegen een degradatie van het werk voor. Dat werk wordt steeds meer gedictieerd door machines en computers.

Voor de Amerikaanse econoom Reich (1992: 171-184) is de internationalisering de drijvende kracht achter de herstructurering van de arbeidsmarkt. Landen zouden

elkaar vooral beconcurreren met de kwaliteit van de arbeid. Hij schetst een ontwikkeling waarbij de traditionele handarbeiders terrein verliezen en twee andere soorten werk in omvang toenemen: laaggekwalificeerde en laagbetaalde persoonlijke dienstverlening aan de ene kant en hooggekwalificeerd en hoogbetaald 'symboolanalytisch' werk aan de andere kant. Terwijl de symboolanalisten hun sterke positie te danken hebben aan hun kwalificaties, kan de persoonlijke dienstverlening alleen groeien dankzij de lage lonen en het feit dat deze sector, anders dan de traditionele industrie, is afgeschermd van internationale concurrentie. Aldus ontstaat een gepolariseerde beroepenstructuur: zowel aan de bovenkant als aan de onderkant is er sprake van groei, terwijl het middensegment krimpt.

De Spaanse socioloog Manuel Castells (1996) brengt polarisatietendensen in verband met het toenemende belang van informatie en kennis in een 'netwerksamenleving'. Als gevolg daarvan doet zich aan de bovenkant een snelle groei voor van managementberoepen, professionals en technici, terwijl zich aan de onderkant een 'witteboorden'-proletariaat vormt van lagere administratieve en commerciële functies (Castells 1996: 229). Omdat de groei van hogere functies domineert, is volgens Castells per saldo sprake van een regradatietendens en is de term polarisering minder toepasselijk (Castells 1996: 218-220).

Volgens de Amerikaanse stadssocioloog Saskia Sassen (1991) houdt de polarisatie van de werkgelegenheid verband met de opkomst van de *global cities*, de metropolen die deel uitmaken van een wereldwijd 'virtueel' netwerk. De grote steden bieden steeds meer werkgelegenheid aan een nieuwe, hoogopgeleide en goedbetaalde elite van professionals in de sfeer van de financiële en zakelijke dienstverlening, effectenhandel, reclamebureaus en dergelijke. Maar tegelijkertijd neemt daardoor ook de behoefte aan eenvoudige, laagbetaalde persoonlijke dienstverlening toe, bijvoorbeeld in de horeca en detailhandel.

De vorengenoemde auteurs stemmen overeen met de aanhangers van de regradatiethese in hun opvatting dat het opleidingsniveau een steeds belangrijker selectie criterium wordt. Het belangrijkste verschil is dat in de regradatiethese de laagopgeleiden grotendeels van de arbeidsmarkt worden uitgesloten, terwijl zij in de polarisatiethese zijn aangewezen op een uitdijend segment van laaggekwalificeerde en laagbetaalde banen. Een andere groep auteurs meent daarentegen dat de tweedeling of 'dualisering' van de arbeidsmarkt niet alleen, of zelfs niet in de eerste plaats op formele kwalificaties is gebaseerd, maar op 'ascriptieve' kenmerken, zoals sekse en etniciteit. De arbeidsmarkt valt in deze benadering uiteen in twee segmenten, de primaire arbeidsmarkt en de secundaire arbeidsmarkt. De primaire arbeidsmarkt omvat goedbetaalde voltijdbanen met een vast dienstverband. De werknemers die in deze banen werken, vormen de kern van het personeel van grotere bedrijven. In hun werk doen zij belangrijke bedrijfs-specifieke vaardigheden op, die essentieel zijn voor de kernactiviteiten (corebusiness) van de onderneming. In ruil voor een grote loyaliteit aan het bedrijf zijn zij verzekerd van een vaste baan en een perspectiefrijke loopbaan. Voor andere, ondersteunende en/of tijdelijke werkzaamheden, zoals schoonmaak, catering en bewaking, werft het bedrijf personeel op de secundaire arbeidsmarkt. Deze vormt de tegenpool van het primaire segment: het gaat om laagbetaalde banen met een tijdelijk of flexibel dienstverband, die vaak in deeltijd worden vervuld. Deze banen bieden zo goed als geen loop-

baanmogelijkheden en weinig kansen om door te stromen naar een betere baan. Voor werkgevers hebben de banen op de secundaire arbeidsmarkt het voordeel van lage kosten (door de slechte arbeidsvoorwaarden) en een grote mate van flexibiliteit: zodra de behoefte aan bepaalde werkzaamheden verdwijnt, kan men zonder probleem van zijn personeel afkomen. De gebrekkige kwalificaties en geringe loyaliteit van het personeel neemt men op de koop toe. Hoewel het opleidingsniveau en andere formele kwalificaties zeker van belang zijn bij de toewijzing van arbeidskrachten aan het primaire en het secundaire segment, spelen ook 'ascriptieve' kenmerken een grote rol. Met name vrouwen en leden van etnische minderheden zouden, ongeacht hun capaciteiten, weinig kans maken om tot het primaire arbeidsmarktsegment door te dringen (voor een overzicht zie Cain 1976, De Grip 1985 en Dekker et al. 1996).

Op basis van de drie thesen over de transformatie van de arbeidsmarkt zou men ook veronderstellingen kunnen formuleren over de ontwikkeling in de beloningsverhoudingen. Aangezien hoofdstuk 5 van deze studie geheel is gewijd aan veranderingen in de inkomens- en beloningsverhoudingen, wordt daaraan in dit hoofdstuk voorbijgegaan. Evenmin wordt aandacht besteed aan veranderingen in de arbeidsduur. Daarvoor zijn twee redenen. In de eerste plaats is het twijfelachtig of de arbeidsduur als een aspect van de kwaliteit van het werk moet worden beschouwd. Binnen zekere grenzen is er geen reden om een kortere of langere arbeidstijd als een gunstig of ongunstig aspect van het werk aan te merken. Dit hangt immers sterk af van de voorkeuren van de werkende zelf (zie ook § 2.10). In de tweede plaats geven de drie transformatiethesen niet direct aanleiding tot verschillende 'voorspellingen' ten aanzien van de ontwikkeling van de arbeidsduur. In elk van de drie visies is het aannemelijk dat, onder invloed van de technologische ontwikkeling en de daaruit voortvloeiende productiviteitsstijging, de (gemiddelde) arbeidsduur per werkende geleidelijk afneemt.

In de volgende paragraaf wordt eerst de gemeenschappelijke 'voorspelling' van de drie hypothesen over de transformatie van de arbeidsmarkt gestaafd, te weten de verschuiving in de sectorstructuur van de industrie naar de dienstensector. In de daaropvolgende paragrafen wordt de aandacht gericht op de punten waarop de drie hypothesen van elkaar verschillen. Voor een empirische toetsing van de drie transformatiethesen is het gewenst op basis van elke these enkele meer concrete deelhypothesen te formuleren:

1. *Hypothesen op basis van de regradatiethese:*
 - a. *Het gemiddelde functie- en beroepsniveau stijgt doordat het werkgelegenheidsaandeel van de lagere functies c.q. beroepen krimpt en het aandeel van de hogere functies c.q. beroepen groeit.*
 - b. *De arbeidsinhoud wordt aantrekkelijker, de arbeidsomstandigheden worden beter en de autonomie van werknemers neemt toe.*
 - c. *Er bestaat een sterke samenhang tussen het opleidingsniveau van werkenden en hun functie- en beroepsniveau (meritocratisering).*
 - d. *Laagopgeleiden worden in toenemende mate getroffen door (onvrijwillige) werkloosheid.*

2. *Hypothesen op basis van de degradatiethese:*
 - a. *De arbeidsinhoud en arbeidsomstandigheden verslechteren, de autonomie van werknemers neemt af.*
 - b. *Het aandeel vaste banen krimpt, het aandeel flexibele banen groeit.*
 - c. *Er bestaat weinig samenhang tussen het opleidingsniveau en de kwaliteit van de arbeid.*

3. *Hypothesen op basis van de polarisatiethese:*
 - a. *Zowel het aandeel hoge functies en beroepen als het aandeel lagere functies en beroepen groeit, het middensegment krimpt.*
 - b. *Zowel het aandeel werkenden met slechte arbeidsomstandigheden, een onaantrekkelijke arbeidsinhoud en weinig autonomie als het aandeel werkenden met goede arbeidsomstandigheden, een aantrekkelijke arbeidsinhoud en veel autonomie groeit.*
 - c. *Ook na correctie voor opleidingsverschillen zijn vrouwen en allochtonen oververtegenwoordigd in de lagere functies en beroepen.*

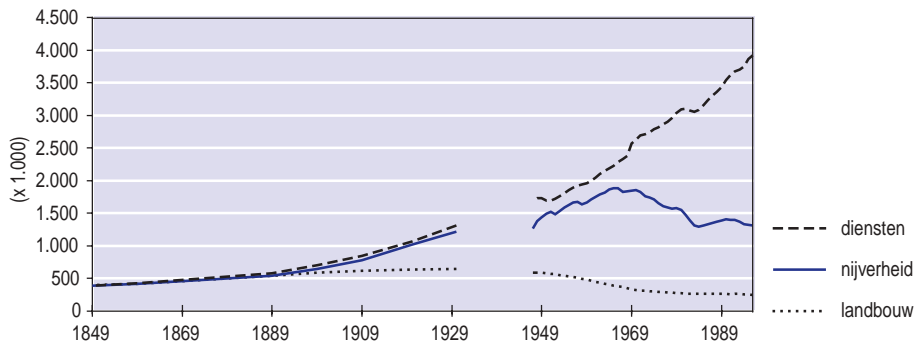
Merk op dat bij de degradatiethese geen hypothese is geformuleerd over de verandering in de beroeps- of functiestructuur. De reden daarvoor is dat de degradatie van de kwaliteit van de arbeid op grond van deze these niet zozeer tot uitdrukking komt in een (relatieve) toename van het aantal lagere functies, maar in een verslechtering van de kwaliteit van de arbeid op alle functieniveaus.

2.3 Van industriële naar diensteneconomie

Alvorens de hypothesen te toetsen waarin de drie visies op de transformatie van de arbeidsmarkt uiteenlopen, wordt de aandacht in deze paragraaf gericht op een gemeenschappelijk element: de overgang van een industriële naar een postindustriële, diensten- of kenniseconomie. Het gaat hierbij niet zozeer om een hypothese als wel om een empirische vaststelling, aangezien de verschuiving in de sectorstructuur van de industrie naar de dienstverlening een onomstreden statistisch feit is.

De oudste redelijk betrouwbare statistieken over de structuur van de Nederlandse arbeidsmarkt dateren uit het midden van de negentiende eeuw (Oomens en Den Bakker 1994). De werkgelegenheid was toen ongeveer gelijk verdeeld over de agrarische sector (landbouw en visserij), de nijverheid (industrie, delfstoffenwinning, bouwnijverheid) en de dienstensector. Sindsdien is het aandeel van de landbouw en visserij gestaag afgenomen tot een vijfde in 1930 en niet meer dan een twintigste aan het eind van de twintigste eeuw (figuur 2.1). Het aandeel van de nijverheid groeide daarentegen tussen het midden van de negentiende en het midden van de twintigste eeuw van een derde tot 40%, om zich daarna enige tijd te stabiliseren. Na 1965 begint het aandeel van de nijverheid echter vrij snel terug te lopen tot 32% van de totale werkgelegenheid (in arbeidsjaren) in 1980 en minder dan 24% in 1997. Ook in absolute getallen bereikte de werkgelegenheid in de nijverheid in 1965 haar hoogtepunt met een arbeidsvolume van bijna 1,9 miljoen arbeidsjaren. In de dertig jaar daarna is dit aantal met meer dan een half miljoen teruggelopen (CBS c: Nederland in tijdreeksen Nationale Rekeningen; Oomens en Den Bakker 1994).

Figuur 2.1 Werkgelegenheid naar sector, 1849-1996^a

a 1849-1930 personen; 1949-1996 arbeidsjaren

Bron: CBS (c: Nederland in tijdreeksen Nationale Rekeningen); Oomens en Den Bakker (1994).

De dienstensector speelt van oudsher een belangrijke rol in Nederland. Hoewel de industriële werkgelegenheid tussen 1849 en 1965 zowel in absolute als in relatieve zin groeide, groeide de dienstensector sneller. In 1930 was al 41% van de beroepsbevolking werkzaam in de dienstensector en in 1966 overschreed dit aandeel de grens van 50%. Sindsdien neemt de dienstensector meer dan de helft van de totale werkgelegenheid (in arbeidsjaren) voor zijn rekening. In 1985 ging het al om twee derde van de werkgelegenheid en in 1997 om 72%. In absolute getallen was de groei van de werkgelegenheid in de dienstensector nog spectaculairder: van minder dan 400.000 personen in 1849, via 1,3 miljoen in 1930 en 2,2 miljoen in 1965 tot ruim 4 miljoen arbeidsjaren in 1997.

De groei van de dienstensector deed zich zowel voor in de 'traditionele' bedrijfstak handel, horeca en reparatie (waarvan het aandeel in de totale werkgelegenheid groeide van 9% in 1849 tot 21% in 1997), als in meer 'moderne' branches als het bank- en verzekeringswezen en de zakelijke dienstverlening (van vrijwel nihil in 1849 naar 19% in 1997) en in de overige dienstverlening (van 17% naar 28%). Deze laatste sector omvat voornamelijk de overheid en de quataire (non-profit) dienstverlening, maar ook de 'huiselijke diensten' (huishoudelijk personeel), die halverwege de negentiende eeuw nog 10% van de werkgelegenheid uitmaakten en nu vrijwel geheel zijn verdwenen. De overige dienstverlening groeide in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig sterk, maar sinds het midden van de jaren tachtig is het aandeel van de overige diensten in de totale werkgelegenheid weer gekrompen. In de laatste vijftien jaar van de twintigste eeuw nam het groeitempo van de commerciële dienstensector daarentegen toe. Vooral de financiële en zakelijke dienstverlening lieten vanaf 1984 een sterke groei zien. De bedrijfstak vervoer en communicatie vormt binnen de dienstensector een uitzondering op de algemene regel van sterke groei: de laatste anderhalve eeuw bleef het aandeel van deze sector in de totale werkgelegenheid vrijwel gelijk op een niveau van circa 7% (CBS 1996c, 1996e, 1998b).

Er wordt wel gesuggereerd dat de verschuiving van de nijverheid naar de dienstensector minder sterk is dan uit de cijfers blijkt, doordat steeds meer productiebedrijven hun dienstenactiviteiten uitbesteden. Als een industrieel bedrijf zijn catering, bewaking en salarisadministratie uitbesteedt, komt dit in de statistieken tot uitdrukking in een verschuiving van de werkgelegenheid van de industrie naar de zakelijke dienstverlening, hoewel er feitelijk niets verandert in de werkgelegenheidsstructuur. Tegen deze redenering kan echter wordt ingebracht dat ook binnen de industrie zoals die in de statistieken wordt geregistreerd, een steeds kleiner deel van de activiteiten uit fysieke productie bestaat en een steeds groter deel uit 'diensten' (zoals marketing, personeelsbeleid, management e.d.). Dit blijkt onder meer uit het toenemende aandeel van niet-industriële beroepen in de industrie.

Uit vorenstaande cijfers blijkt dat Nederland nooit een echt industrieland is geweest. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw was het deel van de beroepsbevolking dat werkzaam was in de dienstensector groter dan het deel dat in de nijverheid werkte. Niettemin zou men het jaar 1966, waarin de industriële werkgelegenheid zowel in absolute als in relatieve zin begon af te nemen, als het begin van de postindustriële arbeidsmarkt kunnen aanmerken. Dit was ook het jaar waarin de dienstensector de 'magische' grens van 50% van de werkgelegenheid (in arbeidsjaren) overschreed. Dit betekent overigens niet dat 1966 een keerpunt was. De overgang van een industriële naar een postindustriële economie verloopt zeer geleidelijk en neemt tientallen jaren in beslag. Maar als men een grens wil trekken, dan is het jaar 1966 daarvoor de meest geschikte kandidaat. In de rest van dit hoofdstuk zal de aandacht daarom beperkt blijven tot de periode na 1966. Behalve dat deze periode als de postindustriële fase van de Nederlandse arbeidsmarkt kan worden beschouwd, heeft dit ook een praktische reden: een aantal belangrijke gegevensbronnen waarvan hier gebruik wordt gemaakt, gaat niet verder terug dan het begin van de jaren zeventig.

In de volgende paragrafen wordt gepoogd om de in paragraaf 2.2 geformuleerde hypothesen die voortvloeien uit de drie transformatiethesen, empirisch te toetsen. Daarbij stuit men op het probleem dat veel indicatoren die men idealiter voor deze toetsing zou gebruiken, in het beschikbare datamateriaal niet of slechts voor een of enkele meetmomenten voorhanden zijn. Omdat het voor de toetsing van de hypothesen noodzakelijk is de ontwikkelingen over enkele decennia in kaart te brengen, moet noodgedwongen een beroep worden gedaan op de beperkte hoeveelheid gegevens waarvan over een langere periode min of meer consistente cijferreeksen bestaan. Het is onvermijdelijk dat deze soms slechts bij benadering een indicatie geven van de ontwikkelingen waar het in de drie thesen feitelijk om gaat.

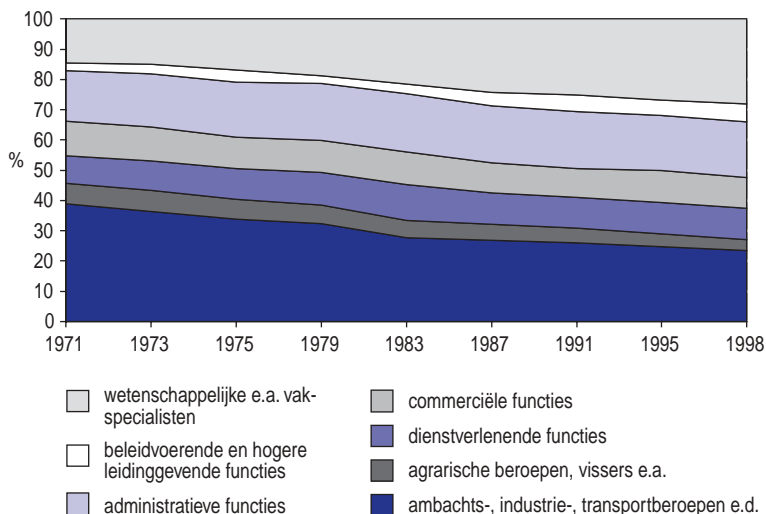
Dit betekent dat slechts een beperkt aantal aspecten van de kwaliteit van de arbeid de revue zal passeren. In paragraaf 2.4 wordt de aandacht allereerst gericht op het functioneren van de werkgelegenheid. Paragraaf 2.5 brengt de ontwikkeling van enkele aspecten van de fysieke arbeidsomstandigheden en de arbeidsinhoud in kaart, te weten lawaai, vuil werk, stank, lichamelijk zwaar werk, gevaarlijk werk, de ontplooiingsmogelijkheden die het werk biedt, de eentonigheid van het werk en het werktempo. Paragraaf 2.6 bespreekt de zeer schaarse kwantitatieve gegevens over de arbeidsver-

houdingen, die zich beperken tot enkele cijfers over de autonomie in het werk. Paragraaf 2.7 biedt een overzicht van de ontwikkeling van de werkgelegenheid naar dienstverband, dat wil zeggen vast en flexibel werk en het zelfstandig ondernemerschap. Aangezien de drie transformatiethesen niet alleen uitspraken doen over de kwalitatieve ontwikkelingen maar ook over de verdeling van de beroepsbevolking over de verschillende arbeidsmarktsegmenten, wordt in paragraaf 2.8 onderzocht of de stratificatie van de arbeidsmarkt naar geslacht, opleiding en etniciteit sinds de jaren zeventig is toegenomen of afgenomen.

2.4 Veranderingen in de beroepen- en functiestructuur

Het spreekt voor zich dat de verschuiving in de werkgelegenheidsstructuur van de landbouw en nijverheid naar de dienstensector ingrijpende gevolgen had voor de aard van het werk. De vraag is nu of deze veranderingen kunnen worden gekarakteriseerd als regradatie, degradatie of polarisatie van de functiestructuur. Doordat functieniveaus in representatieve enquêtes onder de beroepsbevolking (tot 1985 de arbeidskrachten-tellingen en sindsdien de enquête beroepsbevolking) niet rechtstreeks worden waargenomen, moet hiervoor een beroep worden gedaan op gegevens over de beroepenstructuur. De beroepenstructuur is in sommige opzichten nog sterker veranderd dan de sectorstructuur (figuur 2.2). Het aandeel van de werkzame beroepsbevolking met een agrarisch beroep kromp tussen 1971 en 1998 van 7% naar minder dan 4%, en het aandeel van de ambachts-, industrie- en transportberoepen van 39% naar 23%. Het aandeel van dienstverlenende, commerciële en administratieve functies bleef vrijwel gelijk: 37% in 1971 en 38% in 1998.

Figuur 2.2 Werkzame beroepsbevolking naar beroepsgroep 1971-1998

Bron: CBS (a: 1976: 95; d 1975: 27, 1979: 39, 1983: 23; e 1993: 97, 1994: 59); CBS (AKT'73; EBB'91,'95-'98) SCP-bewerking.

Spectaculair was daarentegen de groei van de wetenschappelijke en andere vakspecialisten en kunstenaars (van 15% naar bijna 28%). Bij deze categorie gaat het onder meer om leerkrachten, artsen en verpleegkundigen, informatici, architecten en ingenieurs. Het aandeel van de beleidvoerende en hogere leidinggevende functies verdrievoudigde zelfs bijna (van 2% naar 6%), maar het gaat hier nog altijd om een relatief kleine beroepsgroep (CBS a: 1976: 95; EBB'98).

Tabel 2.1 geeft een meer gedetailleerd beeld van de grootste winnaars en verliezers op de beroepenmarkt in het laatste kwart van de twintigste eeuw. In deze tabel zijn de twintig beroepen vermeld waarin de werkgelegenheid in absolute getallen tussen 1973 en 1998 het sterkst is gegroeid en de twintig beroepen waarin de werkgelegenheid het sterkst is gekrompen. Van de twintig sterkste groeiers bestaat de helft uit beroepen die bij uitstek in bepaalde branches van de dienstensector werkzaam zijn, zoals medisch personeel (zorgsector), leerkrachten (onderwijs), winkelbedienden (detailhandel), koks, kelners en buffetbedienden (horeca). De andere helft bestaat uit 'algemene' beroepen die in elke sector worden gevonden, zoals beleidvoerende en hogere leidinggevende functies, 'overige' wetenschappelijke en andere vakspecialisten, 'overige' administratieve functies en secretaresses. Daarnaast valt de zeer sterke procentuele groei van de beroepsgroep statistici, wiskundigen, systeemanalisten en dergelijke op (een vernegen-voudiging van de werkgelegenheid), hetgeen vanzelfsprekend verband houdt met de opmars van de informatie- en communicatietechnologie (ICT). De twintig sterkste krimpers zijn daarentegen voornamelijk beroepen uit de 'traditionele' sectoren, de landbouw (zelfstandigen, directeuren en bedrijfsleiders land- en tuinbouw, agrarische arbeiders, boswachters en vissers), bouwnijverheid (metselaars en timmerlieden, schilders), delfstoffenwinning (mijnwerkers) en industrie ('overige' arbeiders, spinners, goud- en zilversmeden, hoogovenarbeiders). Daarnaast behoren twee categorieën zelfstandigen, de detailhandelaren ('middenstanders') en de vertegenwoordigers en handelsagenten, tot de grootste verliezers op de arbeidsmarkt.

De veranderingen in de beroepenstructuur houden enerzijds verband met de verschuiving in de sectorstructuur van de landbouw en nijverheid naar de dienstensector, maar anderzijds ook met een verschuiving binnen iedere sector van uitvoerend personeel naar 'indirect' personeel dat werkzaam is op het terrein van management, boekhouding, administratie, beleidsondersteuning, en dergelijke.

De Grip en anderen hebben in een reeks artikelen de *occupational* winnaars en verliezers op de arbeidsmarkt tussen 1970 en 1995 in opeenvolgende perioden van vijf jaar onderzocht (De Grip 1986 en 1987, De Grip en Dekker 1993 en De Grip en Van Loo 2000). Zij constateren dat de werkgelegenheid in de jaren zeventig het sterkst groeide in de 'professionele beroepen' in de quartaire sector, zoals leerkrachten, medici en verpleegkundigen, sociale wetenschappers en hulpverleners. In de jaren tachtig was de werkgelegenheidsgroei van het hoger en leidinggevend personeel het grootst, hetgeen De Grip (1987) aanleiding gaf om van een 'managementhause' te spreken. In de eerste helft van de jaren negentig was de (relatieve) groei het grootst in staffuncties en adviseursberoepen, zoals accountants, activiteitenbegeleiders en medewerkers arbeidsbemiddeling, architecten en bouwkundig projectleiders en organisatiedeskundigen. De Grip en Van Loo (2000) typeren dit als een 'adviseurshause'.

Tabel 2.1 Grootste winnaars en verliezers op de arbeidsmarkt, 1973-1998, en gemiddeld opleidingsniveau^a in 1998

winnaars	gem. opleidings-		verliezers		gem. opleidings-		
	mutatie x 1.000	in %	1	beroep		mutatie x 1.000	in %
1. genees- en tandheelkundigen, dierenartsen, verplegende en verwante vakspecialisten	298	260	2,4	1. arbeiders n.e.g.	-37	-51	0,9
2. beleidvoerende en hogere leidinggevende functies excl. openbaar bestuur	250	189	2,4	2. kleermakers, kostuumnaaisters, stoffeerders, schoenmakers, ledenwarenmakers	-36	-53	1,2
3. leerkrachten	211	135	2,9	3. zelfstandigen, directeuren en bedrijfsleiders land- en tuinbouw	-29	-20	1,6
4. administratieve functies. n.e.g.	193	64	1,9	4. zelfstandige detailhandelaren	-28	-31	1,8
5. statistici, wiskundigen, systeemanalisten en verwante vakspecialisten	178	796	2,5	5. loodgieters, pijpfitters, lassers e.d.	-26	-18	1,4
6. wetenschappelijke e.a. vakspecialisten n.e.g.	168	369	2,6	6. spinners, wevers, breiers, ververs, leerlooiers, peelsbereiders	-25	-86	1,0
7. boekhouders, kassiers, boekhoudmachine/computer-apparatuuroperateurs e.d.	142	59	1,9	7. metselaars, timmerlieden e.a. bouwvakarbeiders	-15	-7	1,2
8. winkelbedienden e.a. verkopers, commerciële functies n.e.g.	102	49	1,6	8. agrarische arbeiders	-15	-11	1,3
9. koks, kelners, buffetbedienden	87	111	1,4	9. vertegenwoordigers, handelsagenten	-14	-25	2,0
10. huishoudelijk en verzorgend personeel n.e.g.	74	80	1,6	10. schilders e.d.	-12	-21	1,2
11. verzekeringsagenten, makelaars e.a. tussenpersonen	73	288	2,2	11. goud- en zilvermeden, diamantbewerkers, glas- en aardewerkvormers	-8	-49	1,4
12. secretaresses, (pons)typisten	61	53	2,0	12. smeden, gereedschapsmakers, machinale metaalbewerkers	-8	-14	1,4
13. huisbewaarders, schoonmakers	57	96	0,9	13. toezichhoudend/leidinggevend transport/communicatiepersoneel	-7	-35	1,7
14. chauffeurs, matrozen, treinbestuurders	55	40	1,2	14. wassers, persers	-7	-52	1,1
15. laders, lossers, inpakkers, grondwerk/kraanmachinisten	49	29	1,1	15. machinisten e.a. bedieners van stationaire machines en installaties	-5	-50	1,8
16. juristen	44	568	2,9	16. houtzagers, papiermakers	-5	-45	1,3
17. auteurs, journalisten e.d.	42	461	2,6	17. mijn/groevepersoneel, bronboorders, steenhouwers, -zagers, -slijpers e.o.	-4	-59	1,6
18. accountants	39	510	2,6	18. hoogovens/smeltovenarbeiders, walsers, gieters	-4	-26	1,0
19. beeldhouwers, kunstschilders, fotografen e.d. creatieve kunstenaars	-4	-32	1,3	19. boswachters en bosarbeiders, vissers, jagers e.d.	-4	-32	1,3
20. brandweer- en politiepersoneel, bewakers e.d.	38	105	1,7	20. toezichhoudend en leidinggevend huishoudelijk personeel e.d.	-3	-21	2,2

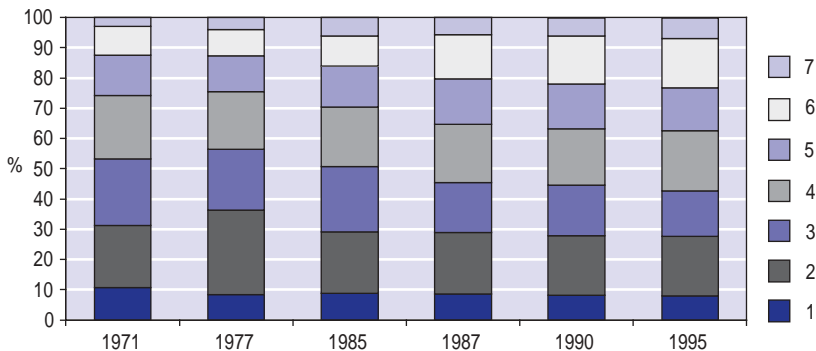
a 0 is ongeschoold (bo), 1 is laagopgeleid (vbo- of mavo-diploma), 2 is middelbaar opgeleid (havo-, vwo- of mbo-diploma), 3 is hoogopgeleid (hbo- of wo- diploma). n.e.g. = niet eerder genoemd (d.w.z. 'overige').

Bron: CBS (AKT73, EBB'98) SCP-bewerking

In tabel 2.1 is tevens het gemiddelde opleidingsniveau vermeld van de personen die in 1998 in de verschillende beroepen werkzaam waren. Deze is uitgedrukt in een schaal van 0 (ongeschoold) tot 3 (hbo- of wo-niveau). De krimpberoepen blijken bijna zonder uitzondering te worden vervuld door laagopgeleiden: bij achttien van de twintig beroepen is het gemiddelde opleidingsniveau lager dan middelbaar niveau. Anders dan men wellicht zou verwachten, zijn de groeiberoepen echter niet bij uitstek beroepen voor hoogopgeleiden. Dit geldt voor ongeveer de helft van de twintig sterkste groeiers, maar in de andere helft is het gemiddelde opleidingsniveau een lagere of middelbare opleiding. Eén sterke groeier, huisbewaarders en schoonmakers, is zelfs, tezamen met de grootste verliezer, de 'overige' arbeiders, het beroep met het laagste gemiddelde opleidingsniveau. Dit is in strijd met de regradatiethese, volgens welke de werkgelegenheid aan de bovenkant groeit en aan de onderkant krimpt. Het zou in overeenstemming kunnen zijn met de polarisatiethese, maar de werkgelegenheidswinst in sommige laagopgeleide beroepen moet dan voldoende opwegen tegen het verlies in andere laagopgeleide beroepen.

Om meer zicht te krijgen op de geldigheid van de thesen over de transformatie van de arbeidsmarkt, dienen de beroepen te worden ingedeeld naar kwalificatie- of functie-niveau. Huijgen en anderen hebben in een reeks studies (zie o.m. Huijgen 1989 en Asselberghs et al. 1998) de ontwikkeling in de functieniveaustructuur tussen 1960 en 1995 in beeld gebracht. Daartoe hebben zij op basis van de beroepenclassificaties een indeling in zeven functieniveaus ontwikkeld.

Figuur 2.3 Werkgelegenheid naar functieniveau, 1971-1995

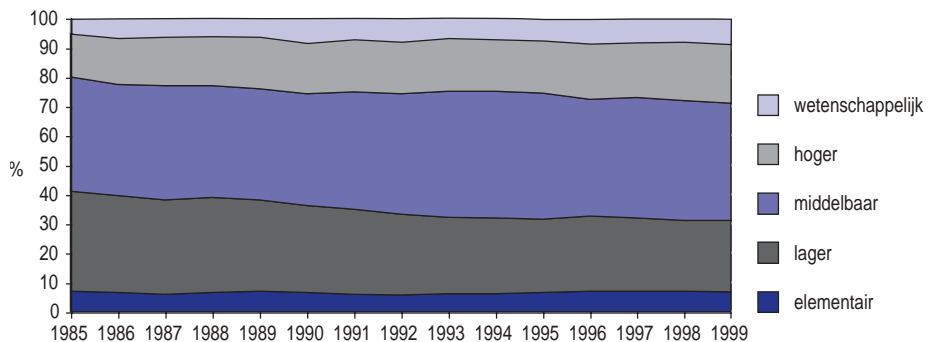
Bron: Asselberghs et al. (1998: 7,8).

Deze indeling biedt de mogelijkheid om de veranderingen van de functieniveaustructuur sinds 1971 in beeld te brengen (figuur 2.3). De werkgelegenheid in de laagste twee functieniveaus maakte in de eerste helft van de jaren zeventig een aanzienlijke groei door. Vanaf het eind van de jaren zeventig of het begin van de jaren tachtig is het aantal banen op de laagste twee niveaus echter gaan afnemen. Hun aandeel in de totale werkgelegenheid kromp van 36% in 1977 tot 28% in 1995. Deze krimp deed

zich voornamelijk op het op een na laagste functieniveau voor. Het aandeel van het laagste functieniveau bleef bijna stabiel op 8%. De twee hoogste functieniveaus vertoonden over de gehele beschouwde periode een sterke groei: van 12% in 1971 naar 23% in 1995. Het middensegment van de functiestructuur, de functieniveaus 3-5 kromp tegelijkertijd licht: van 54% in 1971 naar 49% in 1995 (Asselberghs et al. 1998).

Na 1977 is de functieniveau-indeling van Huijgen niet meer aangepast aan veranderingen in de functie-inhoud van beroepen. Voor de ontwikkeling vanaf de jaren tachtig kan daarom beter gebruik worden gemaakt van de beroepenindeling die het CBS sinds 1992 hanteert (SBC'92) en die tevens een indeling naar beroeps- of functieniveau is (figuur 2.4).

Figuur 2.4 Werkgelegenheid naar beroepsniveau, 1985-1999

Bron: CBS (e 1995: 61; 1996: 59, 86; 1997: 59; 1998: 53; 1999: 43).

Van de vijf door het CBS onderscheiden beroepsniveaus is het aandeel van de twee hoogste niveaus (hogere en wetenschappelijke beroepen) tussen 1985 en 1999 toegenomen van 20% tot 29%, terwijl het aandeel van de twee laagste niveaus (elementaire en lagere beroepen) is gekrompen van 41% tot 31%. Het aandeel van het middensegment is ongeveer gelijk gebleven. Ook bij deze beroepsniveau-indeling blijkt de krimp aan de onderkant zich tot het op een na laagste niveau te beperken. Het aandeel van het laagste niveau schommelt sinds 1985 rond de 6 à 7% (CBS e 1995: 61; 1999: 43).

Op basis van deze cijfers zou men de periode 1977-1999 kunnen karakteriseren als een combinatie van regradatie en polarisatie. De groei van de hoogste functieniveaus en de stijging van het gemiddelde functieniveau waren de opvallendste trends, hetgeen op een algehele regradatie duidt. Maar tegelijkertijd was het werkgelegenheidsaandeel van het onderste functieniveau opmerkelijk stabiel en krompen vooral de lagere midden-niveaus (functieniveau 2 en 3 in de indeling van Huijgen, de lagere beroepen in de CBS-indeling), hetgeen een indicatie voor enige polarisatie vormt. In ieder geval is de functieniveaustructuur niet over de gehele linie naar boven geschoven, maar is er aan de onderkant een relatief stabiel segment van laaggekwalificeerde banen.

Vorenstaande cijfers bieden, als de aandacht wordt beperkt tot het laatste kwart van de vorige eeuw, vooral steun aan de regradatiethese (hypothese 1a), aangezien de groei

van hogere functieniveaus de meest markante ontwikkeling was. Niettemin kan men in de beschreven ontwikkelingen ook enige ondersteuning vinden voor de polarisatietheze (hypothese 3a). Het aandeel van de (lagere) middenfuncties in de werkgelegenheid is immers gekrompen. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor degradatie van het functieniveau, maar aangezien de degradatietheze geen veronderstellingen over veranderingen in de beroepen- of functiestructuur omvat, kan op grond hiervan geen oordeel worden geveld over de houdbaarheid van deze these.

Bij deze conclusie moet wel de kanttekening worden gemaakt dat ze alleen geldt indien het kwalificatie- of functieniveau van beroepen in de loop van de tijd niet is gewijzigd. Of deze veronderstelling juist is, is echter discutabel. In ieder geval staat vast dat het gemiddelde opleidingsniveau van degenen die in bepaalde beroepen werkzaam zijn, in de loop van de tijd stijgt. Het is echter onduidelijk hoe dit verschijnsel moet worden geïnterpreteerd. Enerzijds zou het stijgende opleidingsniveau erop kunnen duiden dat het kwalificatieniveau van de beroepen stijgt. Zelfs indien de formele functieomschrijving niet zou veranderen, kan men volhouden dat als een bepaald beroep door steeds hoger opgeleide arbeidskrachten wordt vervuld, de aard van het werk daardoor ook verandert. Anderzijds valt de stelling te verdedigen dat beroepen nu vaker door hoger opgeleiden worden vervuld dan vroeger, doordat het gemiddelde opleidingsniveau van het arbeidsaanbod (de beroepsbevolking) de afgelopen decennia sterk is gestegen. Doordat de stijging van het functieniveau geen gelijke tred hield met het opleidingsniveau van de beroepsbevolking, zijn steeds meer werknemers gedwongen een baan 'onder hun niveau' te accepteren. Met andere woorden, er is in toenemende mate sprake van onderbenutting of overscholing. Ondanks het vele onderzoek dat hiernaar is verricht, is nog altijd omstreden welke interpretatie de juiste is (vgl. Batenburg et al. 1999). Het kan dan ook niet worden uitgesloten dat de stijging van het functieniveau door het hiervoor beschreven datamateriaal wordt onderschat. In dat geval zou de regradatietrend nog sterker zijn en zou de geconstateerde polarisatietendens een artefact kunnen blijken te zijn.

2.5 Arbeidsomstandigheden en arbeidsinhoud

Cijfers over veranderingen in de beroepen- of functiestructuur geven slechts een beperkt inzicht in de aard van het werk. Een bepaald beroep kan immers onder uiteenlopende omstandigheden worden verricht. Een meer directe indicatie van de kwaliteit van het werk kan worden verkregen door werkenden te ondervragen over een aantal kenmerken van hun werk. Sinds 1974 legt het Centraal Bureau voor de Statistiek, als onderdeel van het zogeheten leefsituatieonderzoek, periodiek dergelijke vragen voor aan een representatieve steekproef uit de beroepsbevolking. Tussen 1974 en 1986 betrof dit het driejaarlijkse Leefsituatieonderzoek (LSO), tussen 1989 en 1996 het jaarlijkse Doorlopend Leefsituatieonderzoek (DLO) en sinds 1997 maakt dit onderzoek deel uit van het Permanente Onderzoek naar de Leefsituatie (POLS). Helaas is het niet mogelijk voor de gehele periode 1974-1998 een doorlopende reeks te presenteren. Doordat de vraagstelling in het begin enkele wijzigingen onderging, zijn de meeste gegevens pas vanaf 1977 of 1980 beschikbaar. Een nieuwe wijziging in de vraagstelling veroorzaakte in het jaar 1994 een reeksbreuk.

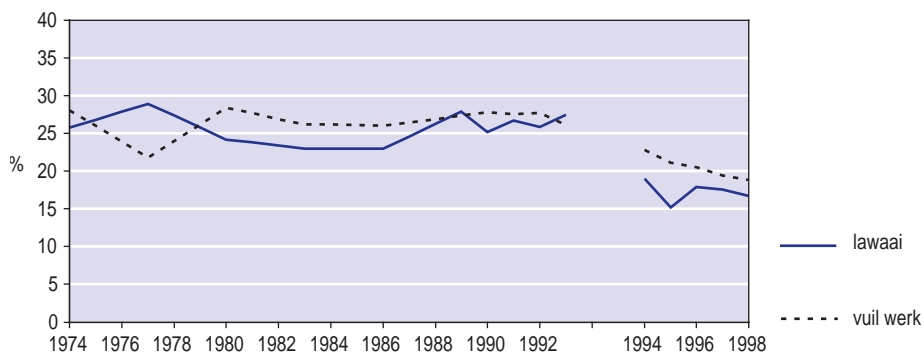
Door werknemers zelf naar de kenmerken van hun werk te vragen, sluipt onvermijdelijk een subjectief element in de beoordeling binnen. Als bijvoorbeeld de tolerantie van werkenden voor minder gunstige werkomstandigheden in de loop van de tijd afneemt, zou een verbetering van de arbeidsomstandigheden onopgemerkt kunnen blijven doordat de respondenten hun werk steeds kritischer bezien. Doordat geen representatieve 'objectieve' gegevens over de kwaliteit van de arbeid beschikbaar zijn, kan niet worden uitgesloten dat de hier gepresenteerde cijfers inderdaad een vertekend beeld geven van de feitelijke ontwikkeling. Men kan echter met enig recht stellen dat de beoordeling van de kwaliteit van het werk door de werkenden zelf niet minder belangrijk is dan een objectieve maatstaf. In deze studie gaat de belangstelling immers in de eerste plaats uit naar de individuele beleving en maatschappelijke waardering van arbeid.

De gegevens uit de leefsituatieonderzoeken maken het mogelijk de ontwikkeling van twee 'dimensies' van de kwaliteit van de arbeid in kaart te brengen, te weten de arbeidsomstandigheden en de arbeidsinhoud. De arbeidsomstandigheden hebben betrekking op de materiële omstandigheden waaronder het werk wordt verricht: lawaai, vuil werk, stank, lichamelijk zwaar werk en gevaarlijk werk. De arbeidsinhoud heeft betrekking op de volgende immateriële aspecten van het werk: de ontplooiingsmogelijkheden die het werk biedt, de eentonigheid van het werk en het werktempo.

Op basis van de beschikbare gegevens is eenvoudig vast te stellen of bij de arbeidsomstandigheden en de arbeidsinhoud sprake is van regradatie of degradatie: daartoe hoeven slechts de ontwikkeling van het aandeel werkenden met goede en slechte arbeidsomstandigheden en van het aandeel met een gunstige en minder gunstige arbeidsinhoud in beeld te worden gebracht. Of er al dan niet sprake is van polarisatie kan echter alleen worden bepaald als er ook een middencategorie is. In de periode 1974-1993 waren er in het leefsituatieonderzoek bij de vragen over lawaai op het werk en vuil werk echter slechts twee antwoordmogelijkheden ('ja' en 'nee'). Voor deze aspecten van de arbeidsomstandigheden kan derhalve niet worden vastgesteld of de verschillen tussen de uitersten toe- of afnemen. Aangezien de vragen naar de andere aspecten van de arbeidsomstandigheden (stank, lichamelijk zwaar werk en gevaarlijk werk) en naar de arbeidsinhoud (ontplooiingsmogelijkheden, eentonig werk en hoog werktempo) vijf antwoordcategorieën kenden ('erg veel', 'tamelijk veel', 'niet zoveel', 'weinig' en '(vrijwel) nooit'), kan bij deze aspecten wel worden onderzocht of zich een polarisatietendens voordeed. Dit is het geval indien het aandeel van de middencategorie ('niet zoveel') is gekrompen, terwijl zowel de hoogste als de laagste categorie(ën) zijn gegroeid.

Figuur 2.5 laat zien dat tot het begin van de jaren negentig ruwweg een kwart van de respondenten op het werk met lawaai had te maken of vuil werk verrichtte. Tussen 1974 en 1993 was dit aandeel, afgezien van wat (steekproef)fluctuaties vrijwel constant. De laatste jaren lijkt het aandeel met vuil werk af te nemen, maar als gevolg van de breuk in de cijferreeks tussen 1993 en 1994 is moeilijk vast te stellen of dit ook werkelijk het geval is.

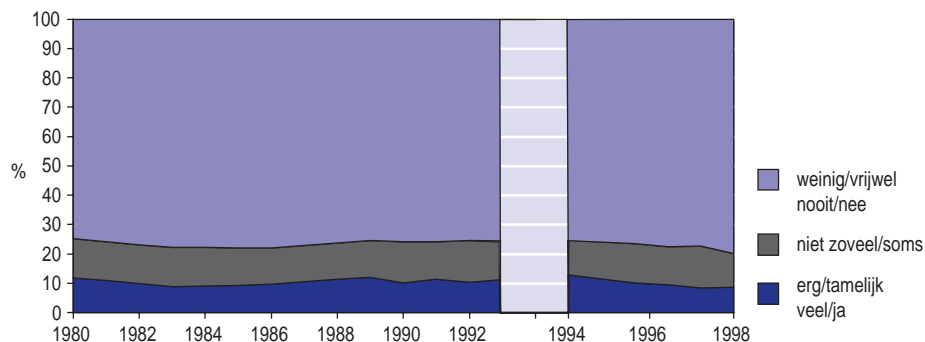
Figuur 2.5 Lawaai en vuil werk, 1974-1988

Bron: CBS (LSO'74-'86, DLO'89-'96, POLS'97-'98) SCP-bewerking.

In de figuren 2.6-2.8 is de ontwikkeling van het aandeel werkenden met stank, lichame-lijk zwaar werk en gevaarlijk werk weergegeven. Elk daarvan laat een andere ontwik-keling zien. Het aandeel respondenten met stank in de werkomgeving is tussen 1980 en 1993 min of meer stabiel (figuur 2.6).

Figuur 2.6 Stank, 1980-1988

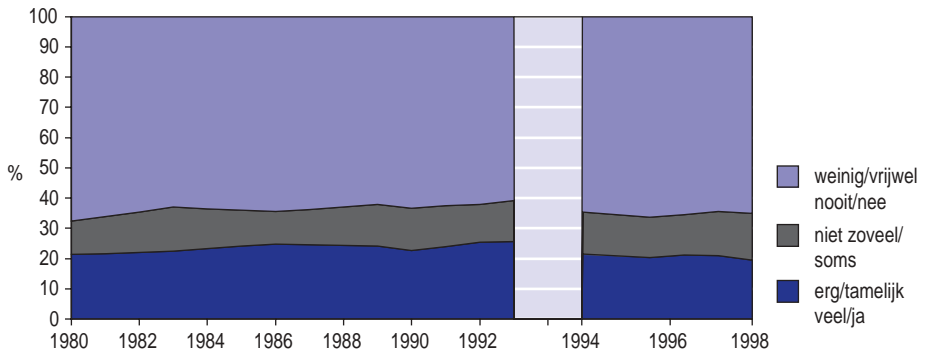

Bron: CBS (LSO'74-'86, DLO'89-'96, POLS'97-'98) SCP-bewerking.

Alleen de laatste jaren (1994-1998) neemt het aandeel af, maar deze periode is nog te kort om al van een trendbreuk te kunnen spreken. Het aandeel van de categorie met 'weinig' of '(vrijwel) nooit' stank is ook gelijk gebleven, zodat zich geen polarisatie-tendens voordoet.

Het aandeel werkenden dat 'erg veel' of 'tamelijk veel' lichame-lijk zwaar werk doet, nam tussen 1980 en 1993 met een vijfde toe, terwijl het aandeel met 'weinig' of '(vrijwel) nooit' zwaar werk met een tiende kromp (figuur 2.7). De middencategorie (niet zoveel zwaar werk) groeide in lichte mate. Hier deed zich dus een degradatie-tendens voor. Tussen 1994 en 1998 heeft deze trend zich echter niet voortgezet.

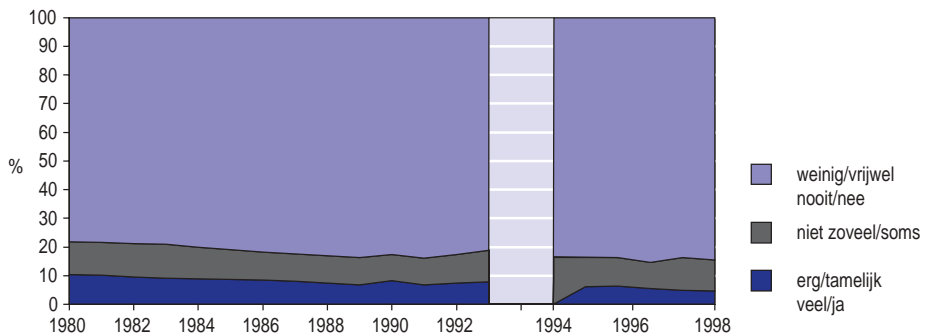
Figuur 2.7 Lichamelijk zwaar werk, 1980-1998

Bron: CBS (LSO'74-'86, DLO'89-'96, POLS'97-'98) SCP-bewerking.

Bij gevaarlijk werk is juist sprake van een duidelijk dalende tendens (figuur 2.8). Tussen 1980 en 1998 halveerde het aandeel ruwweg (rekening houdend met de reeksbreuk). De middencategorie met 'niet zoveel' of 'soms' gevaarlijk werk bleef ongeveer even groot, zodat per saldo sprake was van een regradatietendens.

Figuur 2.8 Gevaarlijk werk, 1980-1998

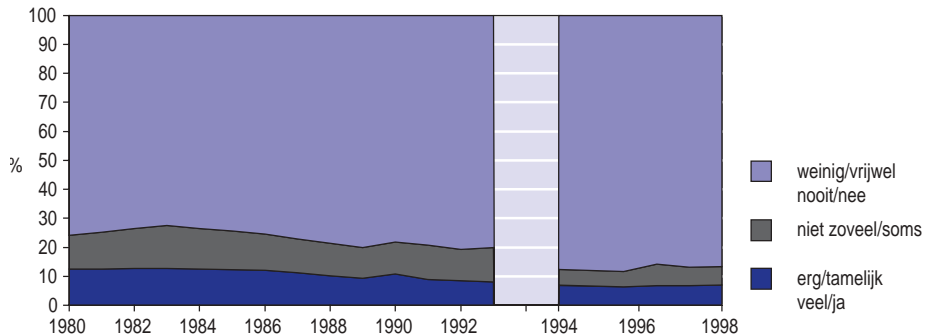
Bron: CBS (LSO'74-'86, DLO'89-'96, POLS'97-'98) SCP-bewerking.

Als men de ontwikkeling van de vijf aspecten van de arbeidsomstandigheden gezamenlijk neemt, is het moeilijk deze met één term te karakteriseren. Drie aspecten waren tussen 1980 en 1993 min of meer stabiel (lawaai, vuil en stank), één vertoonde een regradatietendens (gevaarlijk werk) en één een degradatietendens (zwaar werk). De laatste jaren (1994-1998) laten over het geheel een gunstiger beeld zien, maar deze periode is nog te kort om te kunnen vaststellen of hier van een trendmatige ontwikkeling sprake is.

Uit de figuren 2.9-2.11 blijkt dat ook de ontwikkeling van de arbeidsinhoud geen eenduidig beeld te zien geeft. Het aandeel werkenden dat eentonig werk doet, vertoont

tussen 1980 en 1993 een dalende trend en lijkt zich daarna te stabiliseren. Het aandeel van de middencategorie ('niet zoveel eentonig werk') blijft ongeveer gelijk (figuur 2.9).

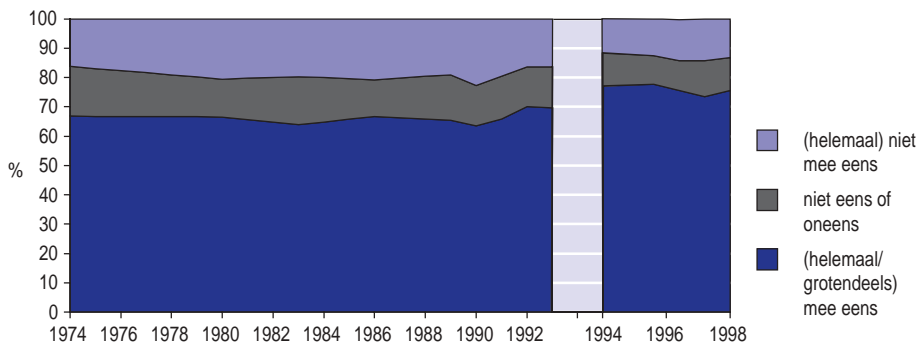
Figuur 2.9 Eentonig werk, 1980-1998

Bron: CBS (LSO'74-'86, DLO'89-'96, POLS'97-'98) SCP-bewerking.

Het aandeel dat in het werk ontplooiingsmogelijkheden heeft, is vrijwel stabiel, evenals de middencategorie ('niet eens of oneens') (figuur 2.10).

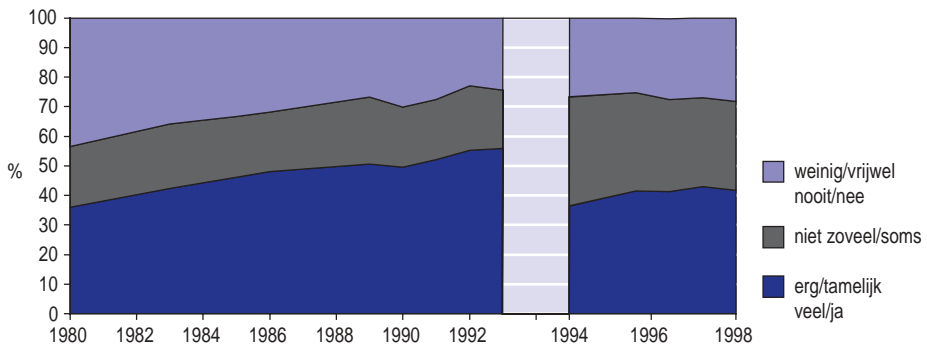
Figuur 2.10 Ontplooiingsmogelijkheden, 1974-1998

Bron: CBS (LSO'74-'86, DLO'89-'96, POLS'97-'98) SCP-bewerking.

Het aandeel dat over een hoog werktempo klaagt, nam tussen 1980 en 1998 daarentegen sterk toe. Tot 1993 veranderde het aandeel van de middencategorie ('niet zoveel in hoog tempo werken') nauwelijks, maar tussen 1994 en 1998 is dit aandeel ('soms in hoog tempo werken') gekrompen, terwijl het aandeel van degenen die geen hoog werktempo hebben iets is gegroeid. Dit duidt op een lichte polarisatietendens (figuur 2.11). De drie aspecten van de arbeidsinhoud laten derhalve drie verschillende trends zien, respectievelijk regradatie (eentonig werk), stabiliteit (ontplooiingsmogelijkheden) en degradatie met recent enige polarisatie (werktempo).

Figuur 2.11 Hoog tempo, 1980-1998

Bron: CBS (LSO'74-'86, DLO'89-'96, POLS'97-'98) SCP-bewerking.

Resumerend blijkt de gestage stijging van het functieniveau van de werkgelegenheid, die in de vorige paragraaf werd gesignaleerd, niet gepaard te zijn gegaan met een algehele verbetering van de kwaliteit van het werk, zoals die door de werkenden zelf wordt ervaren. Alleen de afname van eentonig en gevaarlijk werk komt overeen met de regradatie van de functiestructuur. Daarnaast zou ook de stijging van het werktempo hiermee verband kunnen houden, aangezien een hoog werktempo het meest voorkomt in de hogere functies. Niettemin manifesteert de stijgende werkdruk zich op alle functieniveaus.⁴

Het is interessant om na te gaan in hoeverre de trends in de ervaren kwaliteit van de arbeid samenhangen met de verschuivingen in de sectorstructuur van de werkgelegenheid. Zo stelde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 1990 in *Een werkend perspectief*: "Maar de ontwikkeling in de richting van een post-industriële samenleving heeft de gelijkstelling van arbeid met industriële arbeid voor een niet onaanzienlijk deel achterhaald. Het 'labeur'-kenmerk van arbeid heeft op het werk van steeds minder werknemers betrekking" (WRR 1990: 38). De WRR veronderstelt derhalve dat de verschuiving van de werkgelegenheid van de industrie naar de dienstverlening gepaard gaat met een verbetering van de kwaliteit van de arbeid. Inderdaad zijn de arbeidsomstandigheden in de traditionele sectoren (landbouw, industrie, bouw) over het algemeen minder goed dan in de dienstensector, zo laat tabel 2.2 zien.⁵ Van de werkenden in de landbouw heeft zeker driekwart vuil werk en ruim de helft lichamenteel zwaar werk, terwijl deze aandelen in het bank- en verzekeringswezen onder de 10% liggen. In de industrie hebben veel werkenden te maken met lawaai en in de bouw wordt veel gevaarlijk werk verricht, terwijl dit in het bank- en verzekeringswezen en in de overige diensten (zeer) weinig voorkomt. In het algemeen zijn de fysieke arbeidsomstandigheden in de dienstensector beduidend beter dan in de landbouw, industrie en bouwnijverheid. Binnen de dienstensector scoort de transport- en communicatiesector echter relatief slecht, vergelijkbaar met de industrie.

Tabel 2.2 Arbeidsomstandigheden naar bedrijfstak, gemiddelde over de jaren 1991-1993 (in procenten) en mutatie t.o.v. de jaren 1974-1977 (in procentpunten)

	lawaai	vuil werk	stank	gevaarlijk werk	zwaar werk
totaal					
1991-93	27	27	11	7	25
(mutatie)	(-1)	(2)	(-1)	(-4)	(5)
landbouw					
1991-93	27	78	18	7	55
(mutatie)	(17)	(6)	(-2)	(-8)	(-3)
industrie, delfstoffen, openbaar nut					
1991-93	45	37	16	10	23
(mutatie)	(1)	(1)	(-3)	(-2)	(3)
bouw, installatiebedrijven					
1991-93	45	70	21	17	52
(mutatie)	(22)	(27)	(11)	(-9)	(15)
handel, horeca					
1991-93	23	25	9	4	26
(mutatie)	(2)	(9)	(-1)	(-3)	(6)
transport, communicatie					
1991-93	34	26	16	12	24
(mutatie)	(-2)	(4)	(1)	(-6)	(5)
bank/verzekeringswezen, zakelijke diensten					
1991-93	13	7	4	3	5
(mutatie)	(-1)	(4)	(1)	(0)	(3)
overige diensten					
1991-93	19	15	8	6	25
(mutatie)	(-2)	(5)	(-0)	(-3)	(10)

Bron: CBS (LSO/DLO) SCP-bewerking

Ten aanzien van de arbeidsinhoud zijn de verschillen tussen de bedrijfstakken kleiner (tabel 2.3). Eentonig werk komt in de landbouw, industrie en transportsector inhoudingsgewijs wat meer voor dan in de andere sectoren, terwijl het werk in de eerstgenoemde sectoren vaak ook minder ontplooiingsmogelijkheden biedt. Over een hoog werktempo klagen vooral de werkenden in de transportsector en in het bank- en verzekeringswezen, maar ook degenen die in de bouw en in de handel en horeca werken.

Aangezien slechte fysieke arbeidsomstandigheden vooral in de landbouw, industrie en bouwnijverheid voorkomen, zou men verwachten dat de verschuiving in de werkgelegenheidsstructuur van deze sectoren naar de dienstensector gepaard gaat met een afname van het aandeel werkenden dat met slechte arbeidsomstandigheden te maken heeft. Toch bleek hiervoor dat dit, met uitzondering van gevaarlijk werk, niet of nauwelijks het geval is. Dit heeft twee oorzaken.

In de eerste plaats was de verschuiving in de werkgelegenheidsstructuur in de beschouwde periode, tussen 1977 en 1993, niet groot genoeg om een substantieel effect op de arbeidsomstandigheden te kunnen hebben. Als in iedere bedrijfstak de arbeidsomstandigheden in deze periode gelijk zouden zijn gebleven, zou als gevolg van de verschuiving van de werkgelegenheid naar de dienstensector het aandeel werkenden

met slechte arbeidsomstandigheden slechts met 1 procentpunt (lawaai, stank, gevaarlijk werk) tot maximaal 4 procentpunten (vuil werk) zijn afgenomen. De verschuiving in de werkgelegenheidsstructuur heeft, anders dan de WRR veronderstelde, dus slechts een beperkte invloed op de arbeidsomstandigheden.

Tabel 2.3 Arbeidsinhoud naar bedrijfstak, gemiddelde over de jaren 1991-1993 (in procenten) en mutatie t.o.v. de jaren 1974-1977 (in procentpunten)

	eentonig werk	geen ontplooiings- mogelijkheden	hoog tempo
totaal			
1991-93	9	17	54
(mutatie)	(-5)	(-3)	(15)
landbouw			
1991-93	14	18	49
(mutatie)	(5)	(2)	(4)
industrie, delfstoffen, openbaar nut			
1991-93	12	20	46
(mutatie)	(-8)	(-8)	(12)
bouw, installatiebedrijven			
1991-93	7	14	58
(mutatie)	(-7)	(-16)	(29)
handel, horeca			
1991-93	8	19	57
(mutatie)	(-2)	(-2)	(10)
transport, communicatie			
1991-93	12	25	60
(mutatie)	(-6)	(1)	(13)
bank/verzekeringswezen, zakelijke diensten			
1991-93	7	12	62
(mutatie)	(-6)	(-6)	(15)
overige diensten			
1991-93	7	16	54
(mutatie)	(-3)	(1)	(16)

Bron: CBS (LSO/DLO) SCP-bewerking

In de tweede plaats zijn de arbeidsomstandigheden *binnen* de verschillende bedrijfstakken niet gelijk gebleven (tabel 2.2). Vooral vuil werk en zwaar werk kwamen in (nagenoeg) iedere bedrijfstak in het begin van de jaren negentig vaker voor dan halverwege de jaren zeventig, terwijl in de traditionele sectoren (landbouw, industrie, bouw) nu ook meer lawaai voorkomt. Vooral in de bouwnijverheid blijken de arbeidsomstandigheden in de beschouwde periode aanzienlijk te zijn verslechterd, met uitzondering van gevaarlijk werk.⁶ De afname van gevaarlijk werk heeft zich in alle sectoren voorgedaan. De afname van eentonig werk, de toename van werk met ontplooiingsmogelijkheden en de sterke toename van het werktempo kunnen evenmin uit de veranderingen in de werkgelegenheidsstructuur worden verklaard, aangezien de verschillen tussen de sectoren

gering zijn. De genoemde trends hebben zich in alle sectoren voorgedaan (tabel 2.3). Een verschuiving in de richting van minder eentonig werk dat goede ontplooiingsmogelijkheden biedt, maar in een hoog tempo moet worden gedaan, is blijkbaar een ontwikkeling die kenmerkend is voor de algehele economische ontwikkeling en niet slechts voor bepaalde sectoren.

De hiervoor geschetste ontwikkelingen in de arbeidsomstandigheden en arbeidsinhoud bieden weinig steun voor de regradatiethese noch voor de degradatiethese. Afgaande op het oordeel van de werkenden zelf is geen sprake van een algehele verbetering in de arbeidsomstandigheden en de arbeidsinhoud. Alleen gevaarlijk werk en eentonig werk komen steeds minder voor, maar daar staat tegenover dat het werktempo over de gehele linie toeneemt en er meer lichamelijk zwaar werk is. Van een algehele verslechtering is echter evenmin sprake. De gepresenteerde gegevens bieden evenmin steun voor de polarisatiethese: bij geen van de indicatoren voor de arbeidsomstandigheden en de arbeidsinhoud is het aandeel van de middencategorie beduidend kleiner geworden. Alleen ten aanzien van het werktempo lijkt zich in de tweede helft van de jaren negentig een lichte polarisatie te hebben voorgedaan.

2.6 De arbeidsverhoudingen

Het leefsituatieonderzoek van het CBS bevat pas sinds 1994 enkele vragen die betrekking hebben op (een aspect van) de arbeidsverhoudingen, namelijk de autonomie in het werk. Het gaat om de vraag of men over een aantal zaken met betrekking tot het werk zelf kan beslissen: de manier waarop men het werk uitvoert, het onderbreken van het werk voor een pauze, de opname van verlof en de regeling van de temperatuur en ventilatie op de werkplek.⁷ Gezien de korte periode waarover gegevens beschikbaar zijn (1994-1998), heeft het weinig zin de trends in beeld te brengen. De cijfers fluctueren daarvoor te sterk van jaar tot jaar. Alleen bij de manier waarop men het werk uitvoert, doet zich tussen 1994 en 1998 een eenduidige toename voor van het aandeel dat hierover zelf kan beslissen (van 64% naar 70%), terwijl het aandeel dat niet zelf kan beslissen, is afgenomen (van 22% naar 18%) (DLO/POLS). Met betrekking tot de autonomie over de uitvoering van het werk kan in de jaren negentig dus van regradatie worden gesproken. Bij de andere aspecten vertoont het aandeel werkenden met regelmogelijkheden echter geen duidelijke trend.

Verschillen in de mate van autonomie tussen de dienstensector en de 'traditionele' sectoren op een bepaald moment, kunnen enig inzicht verschaffen in de vraag of de verschuiving in de sectorstructuur op zichzelf tot een toename of afname van autonomie leidt. Analyse van gegevens uit 1998 laat zien dat de autonomie ten aanzien van de uitvoering, de volgorde en het onderbreken van het werk en het opnemen van verlof in de financiële en zakelijke dienstverlening groter is dan gemiddeld. Maar in de vervoer- en communicatiesector en in de overige dienstverlening (waaronder overheid, onderwijs en gezondheidszorg) is deze kleiner dan gemiddeld. De industrie en bouwnijverheid wijken op deze punten niet veel af van het gemiddelde. Dat de autonomie van werknemers in de overige dienstverlening aan de lage kant is, lijkt enigszins verrassend, gezien het gemiddeld hoge opleidingsniveau in deze sector. Met name in het

onderwijs en de zorg worden verlost, pauzes en volgorde van de werkzaamheden echter in hoge mate door roosters en vaststaande routines bepaald. Ten aanzien van de mogelijkheden om temperatuur en ventilatie zelf te regelen, scoren de bouw en in mindere mate de industrie relatief laag en de vervoer- en communicatiesector en de handel en horeca relatief hoog. De financiële en zakelijke diensten en de overige dienstverlening behalen op dit terrein een gemiddelde score.

Over het geheel genomen lijkt de verschuiving in de sectorstructuur van de nijverheid naar de diensten dus niet tot een toename van de autonomie te leiden. Aangezien de verschillen tussen de onderscheiden dienstensectoren onderling vrij groot zijn, zal de verandering in de sectorstructuur eerder tot een grotere variatie in autonomie leiden.

Steijn en De Witte hebben in enkele studies getracht meer inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de autonomie (het aantal vrijheidsgraden) van werknemers (Steijn en De Witte 1992, 1993 en 1996). Hun belangstelling ging vooral uit naar de invloed van technologische ontwikkeling op de autonomie in en de complexiteit van het werk. Op grond van een aantal casestudies concluderen zij dat toepassing van nieuwe productietechnologieën de complexiteit van het werk over het algemeen vergroot, maar niet eenduidig de autonomie van de werknemer doet toenemen. Terwijl zij in bepaalde beroepen (hoofdarbeiders en *professionals*) een toename van de autonomie signaleren, vinden zij dat in andere beroepen (handarbeiders) de autonomie gelijk blijft of licht afneemt. Dit vormt voor hen aanleiding om als alternatief voor de polarisatiethese de 'interne differentiatiehypothese' te formuleren: "Volgens deze hypothese wordt de inhoud van functies die direct door automatisering worden geraakt enerzijds complexer, terwijl tegelijkertijd het aantal vrijheidsgraden daarbinnen afneemt. De complexiteit van werkzaamheden neemt toe, terwijl de autonomie afneemt" (Steijn en De Witte 1993: 253). De door hen veronderstelde afname van de autonomie wordt door de beschikbare gegevens uit de leefsituatieonderzoeken voor de periode 1994-1998 echter niet bevestigd.

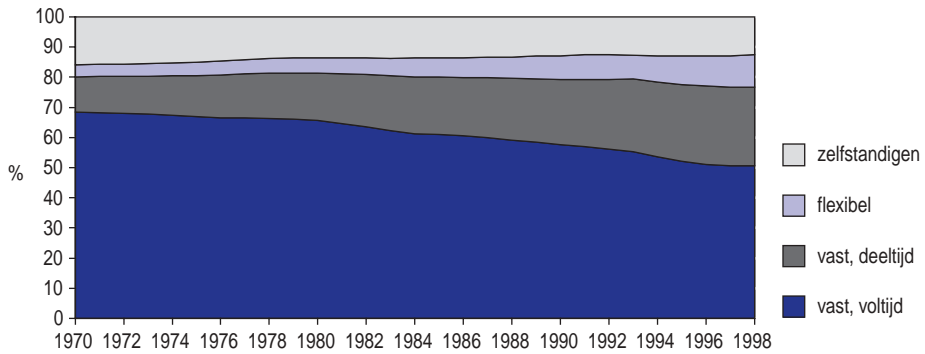
Ook met betrekking tot de arbeidsverhoudingen wordt voor geen van de hypothesen veel steun gevonden, al is hierover, gezien de korte cijferreeks, slechts een zeer voorlopig oordeel mogelijk. Alleen het feit dat steeds meer werkenden zelf kunnen beslissen over de manier waarop zij hun werk uitvoeren, levert enige steun op voor de regradatiethese (hypothese 1b).

2.7 Het einde van de traditionele vaste baan?

Volgens Beck (1999) komt de degradatie van de kwaliteit van de arbeid niet tot uitdrukking in de arbeidsinhoud of de arbeidsomstandigheden, maar in het dienstverband. De traditionele vaste voltijd baan zou op zijn retour zijn en het segment van tijdelijke, flexibele en 'precaire' banen en (schijn)zelfstandigen zou groeien. Beck lijkt ook deeltijd banen tot dit segment te rekenen, al is er in ieder geval voor de Nederlandse arbeidsmarkt gerede twijfel mogelijk over het precaire karakter van deeltijdwerk. Figuur 2.12 laat de verandering in de structuur van de werkgelegenheid naar dienstverband sinds 1970 zien. Terwijl in 1970 nog meer dan twee derde (68%) van de totale werkgelegenheid uit vaste voltijd banen bestond, was dit in 1998 nog maar de helft (51%). Had in

1970 minder dan één op de zes werkenden een deeltijd- of flexibele baan, in 1998 was dit al meer dan één op drie (37%). Het aandeel zelfstandigen daalde echter licht, van 16% in 1970 naar 13% in 1998 (CBS 1996c: 30-54; f: 1999/12, 2000/8).

Figuur 2.12 Werkgelegenheid naar dienstverband, 1970-1998

Bron: CBS (1996c: 30-54; 1996e: 117-124; 1998b; f: 1999/12, 2000/8).

De stelling van Beck dat het segment van vaste voltijdbanen krimpt, wordt door deze cijfers overtuigend bevestigd. Of dit gepaard gaat met een sterke groei van het aantal 'precaire' banen, hangt af van de vraag of men deeltijdwerk hiertoe rekent. Het merendeel van de deeltijdwerkers (81% in 1998; CBS 1999: 92) heeft evenwel een vast dienstverband. De afname van het aandeel vaste voltijdbanen is vrijwel gelijk aan de toename van het vaste deeltijdwerk: van 12% in 1970 naar 26% in 1998. Telt men vast voltijdwerk en vast deeltijdwerk bij elkaar op, dan blijkt het aandeel vaste banen in de totale werkgelegenheid dus nauwelijks te zijn veranderd: in 1970 bedroeg dit 80% van de totale werkgelegenheid en in 1998 77%.

Niettemin is het aandeel flexibele banen sterk gegroeid, van 5% in 1970 naar 11% in 1998. Hierbij dient te worden aangetekend dat dit percentage sterk afhangt van de definitie van een flexibele baan en van de gehanteerde meetmethode. In de Arbeidsrekeningen, waaraan deze cijfers zijn ontleend, is sprake van een werknemer met een flexibel arbeidscontract indien deze geen vaste arbeidsrelatie heeft en/of geen vaste arbeidsduur is overeengekomen. Van een vaste arbeidsrelatie wordt gesproken indien een werknemer hetzij in vaste dienst is, hetzij in tijdelijke dienst is en uitzicht heeft op een vast dienstverband, hetzij een arbeidscontract heeft met een vaste looptijd van een jaar of langer. Tot de flexibele arbeidskrachten behoren oproep-, afroep- en invalkrachten, uitzendkrachten en werknemers met een tijdelijk contract voor minder dan een jaar zonder uitzicht op een vast contract. Een eventuele toename van tijdelijke aanstellingen van langer dan een jaar en van tijdelijke contracten als 'verlengde proeftijd' komt dus niet tot uitdrukking in groei van het aandeel flexibele banen. Uit de Enquête beroepsbevolking van het CBS blijkt evenwel dat het aantal werknemers met een tijdelijk dienstverband van een jaar of langer (die hiervoor *niet* als flexibele

arbeidskrachten zijn meegeteld) tussen 1992 en 1996 vrijwel stabiel was en niet meer dan 2% van het totale aantal werknemers (iets meer dan 100.000) bedroeg (CBS 1997a: 84).

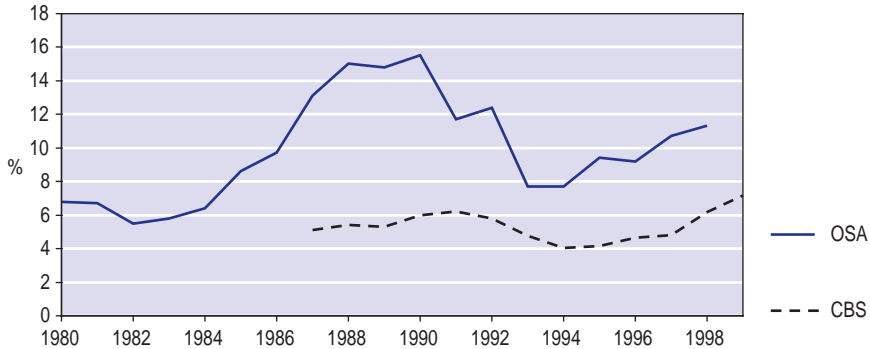
De groei van het aandeel flexibele banen is niet zozeer ten koste gegaan van het aandeel vaste banen als wel van het aandeel zelfstandigen. Het werkgelegenheidsaandeel van flexibele banen en zelfstandigen tezamen nam tussen 1970 en 1998 slechts licht toe, van 20% naar 23%. Anders dan Beck stelt, is dus nauwelijks sprake van een verschuiving van vaste banen naar flexibele banen, maar doen zich vooral verschuivingen voor binnen het qua omvang stabiele segment vaste banen en binnen het flexibele segment. Binnen het vaste segment is de verhouding tussen voltijd- en deeltijdbanen radicaal gewijzigd, binnen het flexibele segment hebben de flexibele banen in loondienst terrein gewonnen op het zelfstandig ondernemerschap.

Nu zou men kunnen tegenwerpen dat het formele dienstverband slechts een gebrekkig inzicht biedt in de duurzaamheid van de arbeidsrelatie. Zo is het inmiddels gemeengoed dat de 'baan voor het leven' (*lifetime employment*) tot het verleden behoort en met enige regelmaat valt te beluisteren dat de vaste baan steeds minder vast wordt (vgl. Bridges 1994, Fortuyn 1995). Ook wie een vaste aanstelling heeft, zou er steeds minder op kunnen rekenen dat zijn of haar dienstverband onbeperkt wordt gecontinueerd. Als deze veronderstellingen juist zijn, zou men verwachten dat het aandeel werknemers dat jaarlijks van baan wisselt, toeneemt. Uit cijfers van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek blijkt dat de baan-baanmobiliteit sterk schommelt met de economische conjunctuur, maar geen duidelijke trendmatige ontwikkeling vertoont (figuur 2.13). Begin jaren tachtig daalde de baan-baanmobiliteit, bij een snel verslechterende werkgelegenheidssituatie, van 7% in 1980 naar ruim 5% in 1982. Vanaf 1984 steeg zij sterk, tot meer dan 15% in 1990, om in de economische recessie in de eerste helft van de jaren negentig weer te dalen tot 8% in 1993. Daarna steeg het aandeel werknemers dat van baan wisselde weer tot ruim 11% in 1998 (Kunnen et al. 1997: 29-30, Fouarge et al. 1998: 46). Cijfers van het CBS voor de periode 1987-1998 laten een vergelijkbaar patroon zien, zij het op een lager niveau (5% in 1987, ruim 6% in 1991, 4% in 1994 en weer ruim 6% in 1998) (CBS 1996a: 10, 1998: 25). Voor de jaren vóór 1983 zijn geen direct vergelijkbare cijfers beschikbaar, maar CBS-cijfers duiden eveneens op een sterke conjunctuurgevoeligheid van de mobiliteit van baan naar baan en het ontbreken van een duidelijke trend: in de eerste helft van de jaren zestig, tijdens een langdurige periode van hoogconjunctuur, lag de mobiliteit eveneens hoog, rond de 15%. Aan het begin van de jaren tachtig, tijdens de conjuncturele inzinking na de tweede oliecrisis, liep de mobiliteit sterk terug (Hartog et al. 1987: 69).

Een ander cijfer waaruit de duurzaamheid van een baan blijkt, is het aantal dienstjaren; dat wil zeggen het aantal jaren dat men bij dezelfde werkgever in dienst is (maar niet noodzakelijkerwijs dezelfde functie uitoefent). Hierover zijn pas sinds 1992 cijfers beschikbaar. Deze duiden echter evenmin op een grotere flexibiliteit van de (vaste) baan. In 1992 waren werknemers gemiddeld 8,4 jaar in dienst bij dezelfde werkgever, in 1999 was dit toegenomen tot 8,9 jaar (CBS 1997b: 70, 2000d: 37). Dit is des te

opmerkelijker als men bedenkt dat de werkgelegenheid in de tweede helft van de jaren negentig zeer sterk groeide, zodat in 1999 een flink deel van de werkenden pas kort bij zijn of haar huidige werkgever in dienst was: het aandeel werknemers met minder dan één dienstjaar groeide dan ook van 13% in 1994 naar 18% in 1999 (CBS 2000d: 36).

Figuur 2.13 Baan-baanmobiliteit (in % van werkgelegenheid), 1980-1999

Bron: Allaart et al. (1987: 41), Fouarge et al. (1998: 46), CBS (2000b: 30).

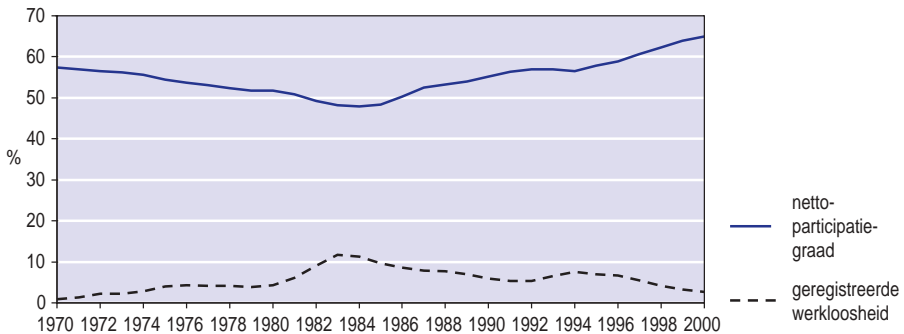
De ontwikkelingen van het aandeel vaste banen, de baanmobiliteit en de gemiddelde baanduur bieden derhalve nauwelijks enige steun voor de aan Beck (1999) ontleende hypothese 2b. Weliswaar is het aandeel vaste voltijdbanen in het laatste kwart van de twintigste eeuw sterk gekrompen, maar dit heeft niet geleid tot een beduidende groei van het flexibele segment van de arbeidsmarkt. De opvallendste verschuiving was die van voltijdbanen naar deeltijdbanen, maar dit kan, zeker voor Nederland, niet als een degradatietendens worden aangemerkt. De gemiddelde baanduur blijkt – anders dan men op grond van Becks analyse zou verwachten – in de jaren negentig niet korter, maar juist langer te zijn geworden. De afgelopen 25 jaar werd wel gekenmerkt door een toenemende differentiatie in dienstverband en arbeidsduur, waardoor er steeds minder van één typerende contractvorm (namelijk de vaste voltijdbaan) sprake is. Er is echter weinig reden om deze differentiatie in termen van regradatie, degradatie of polarisatie te duiden.

2.8 Stratificatie naar opleiding, sekse en etniciteit

In de voorgaande paragrafen zijn de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt uitsluitend op basis van de kenmerken van arbeidsplaatsen beschreven. De drie thesen over de transformatie van de arbeidsmarkt hebben echter ook implicaties voor de verdeling van bevolkingscategorieën over de verschillende segmenten van de arbeidsmarkt. In de regradatiethese is het opleidingsniveau doorslaggevend voor de positie die men op de arbeidsmarkt inneemt. Hoger opgeleiden bezetten de hoogste en aantrekkelijkste functies, lager opgeleiden moeten met lagere en minder aantrekkelijke functies genoegen nemen en de laagst opgeleiden worden in toenemende mate getroffen door werkloosheid. In

de degradatiethese spelen opleidingsniveau en andere persoonskenmerken nauwelijks een rol: iedereen wordt geconfronteerd met de daling van de kwaliteit van de arbeid. Maar in beginsel is wel voor iedereen werk voorhanden. In de polarisatiethese daarentegen zijn zowel het opleidingsniveau als andere persoonskenmerken, zoals leeftijd en etniciteit, van belang. Volgens deze these is er sprake van een sterk gestratificeerde en gesegmenteerde arbeidsmarkt, waarop hoogopgeleide autochtone mannen de beste posities op de primaire arbeidsmarkt innemen, terwijl laagopgeleiden, vrouwen en allochtonen zijn aangewezen op de baantjes in het secundaire arbeidsmarktsegment. Evenmin als in de regradatiethese is sprake van omvangrijke en structurele onvrijwillige werkloosheid. Wel is denkbaar dat van degenen die uitsluitend toegang hebben tot de secundaire arbeidsmarkt, een deel zich van de arbeidsmarkt terugtrekt.

Figuur 2.14 Nettoparticipatiegraad en werkloosheid, 1970-2000

Bron: CBS (c: Nederland in tijdreeksen arbeid; e)

Figuur 2.14 toont de ontwikkeling van de nettoarbeidsparticipatie in procenten van de bevolking van 15-64 jaar en van het (geregistreerde) werkloosheidspercentage tussen 1970 en 1999. Gezien deze ontwikkeling is het niet verwonderlijk dat in de jaren tachtig ideeën over baanloze groei en structurele massawerkloosheid op veel steun konden rekenen. In de periode 1970-1990 leek de werkloosheid immers in iedere conjunctuurgolf op een hoger niveau terecht te komen. De laatste conjunctuurgolf, die een aanvang nam met de milde recessie van 1993, betekende echter een breuk met deze ontwikkeling: de top van de werkloosheid lag in 1994 lager dan in 1984. In de langdurige opgaande conjunctuurfase daarna is de werkloosheid weer gezakt tot het niveau van begin jaren zeventig. Over de gehele periode 1970-1999 bezien, is dus geen sprake van een trendmatige stijging van de werkloosheid, maar eerder van een lange golf: aan het begin van de 21e eeuw lijkt de arbeidsmarktsituatie enigszins op die aan het begin van de jaren zeventig van de twintigste eeuw.

De nettoparticipatiegraad laat eveneens een lange golfbeweging zien, maar vertoont daarnaast een stijgende trend: in 1999 was de participatiegraad zes procentpunten hoger dan in 1970.

Op het eerste gezicht bieden deze ontwikkelingen geen steun voor de regradatiethese, waarin wordt verondersteld dat een groeiende groep laaggeschoolden als gevolg van een te lage productiviteit van betaalde arbeid wordt uitgesloten. De ontwikkeling van het totale werkloosheidspercentage en van de totale participatiegraad bieden echter nog geen inzicht in de vraag of vooral laagopgeleiden door werkloosheid worden getroffen en buiten de arbeidsmarkt worden gesloten. In de beschouwde periode is immers ook het aandeel laagopgeleiden in de beroepsbevolking afgenomen. Bovendien zou de werkloosheid zich, als uitvloeisel van de meritocratiseringstendens, steeds sterker onder laagopgeleiden kunnen concentreren.

Om na te gaan of de stratificatie van de arbeidsmarkt in de afgelopen 25 jaar is toegenomen, is voor een drietal bevolkingsgroepen de verandering in de relatieve arbeidsmarktpositie onderzocht. Naast laagopgeleiden gaat het hier om vrouwen en om allochtonen, twee groepen waarvan in de polarisatiethese wordt aangenomen dat zij een relatief ongunstige arbeidsmarktpositie hebben. Hiertoe zijn logistische regressieanalyses uitgevoerd van de arbeidsmarktpositie in het eerste jaar in de jaren zeventig en het laatste jaar in de jaren negentig waarvoor gegevens beschikbaar zijn. Tabel 2.4 vermeldt zogeheten *odds ratio's* van respectievelijk de nettoarbeidsparticipatie, de werkloosheid, het functieniveau, de arbeidsomstandigheden, de arbeidsinhoud en het dienstverband. *Odds ratio's* zijn 'dubbele quotiënten'. De *odds* van de werkloosheid van laagopgeleiden zijn gelijk aan de kans dat een laagopgeleide werkloos is, gedeeld door de kans dat een laagopgeleide niet werkloos is. De *odds ratio* is gelijk aan het quotiënt van de *odds* van laagopgeleiden en de *odds* van de complementaire groep, de middelbaar- en hoogopgeleiden. Als de *odds ratio* van een bepaalde groep groter is dan één, dan heeft de desbetreffende groep een grotere kans op werkloosheid dan de overigen; is de *odds ratio* kleiner dan één, dan heeft de groep juist een relatief kleine kans op werkloosheid.

De *odds ratio's* in tabel 2.4 zijn, voor zover mogelijk, gecontroleerd voor andere variabelen om zo zuiver mogelijke schattingen te geven van het effect van het lidmaatschap van een bepaalde groep. Zo zijn allochtonen gemiddeld lager opgeleid dan autochtonen, zodat de relatief lage arbeidsdeelname en hoge werkloosheid onder allochtonen zowel zouden kunnen worden toegeschreven aan hun (etnische) afkomst als aan hun lage opleidingsniveau. Door voor het opleidingsniveau te controleren, wordt zo goed mogelijk het effect van etniciteit zelf bepaald. Voor zover mogelijk is in tabel 2.4 (indien relevant) steeds gecontroleerd voor opleidingsniveau, geslacht, etniciteit, leeftijd en positie in het huishouden.

Op grond van de regradatiethese en de daarin veronderstelde meritocratiseringstendens valt te verwachten dat laagopgeleiden in toenemende mate terechtkomen in de laagste functies (hypothese 1c) en/of werkloos worden of buiten de arbeidsmarkt worden gesloten (hypothese 1d). Andere, ascriptieve persoonskenmerken als geslacht en etniciteit zouden daarentegen steeds minder van belang zijn. Wat het opleidingsniveau betreft, worden deze hypothesen door de gegevens in tabel 2.4 bevestigd: laagopgeleiden hebben niet alleen een relatief grote kans op non-participatie, onvrijwillige werkloosheid en een lage functie, maar bovendien zijn deze kansen in verhouding tot hoger opgeleiden in het laatste kwart van de vorige eeuw gestegen. Dat sekse en etniciteit op de arbeids-

markt aan belang inboeten, wordt door de cijfers in tabel 2.4 slechts ten dele bevestigd. De oververtegenwoordiging van vrouwen en allochtonen op de laagste functieniveaus is tussen 1973 en 1998 duidelijk verminderd. Na correctie voor verschillen in opleidingsniveau werken vrouwen en allochtonen nog slechts iets vaker op de laagste functieniveaus dan mannen en autochtonen. Dit levert derhalve weinig steun op voor de polarisatiethese, volgens welke vrouwen en allochtonen wel oververtegenwoordigd zijn in de lagere functies (hypothese 3c).

Vrouwen behoren aan het eind van de jaren negentig verhoudingsgewijs ook veel minder vaak tot de niet-werkenden dan in de jaren zeventig. Hun oververtegenwoordiging onder de werklozen is echter sterk toegenomen. Hieruit mag evenwel niet worden geconcludeerd dat de arbeidsmarktpositie van vrouwen vergeleken met mannen is verslechterd. De kans op werkloosheid hangt voor vrouwen namelijk sterk samen met het aandeel vrouwen dat beschikbaar is voor betaald werk en daarom als werkloos wordt meegeteld. Een groot deel van de 'werkloze' vrouwen werd in de jaren zeventig niet als zodanig meegeteld.

Bij allochtonen is de ondervertegenwoordiging onder de niet-werkenden omgeslagen in oververtegenwoordiging, terwijl de relatieve kans op werkloosheid eveneens is toegenomen. Bij allochtonen dient men evenwel rekening te houden met de verandering in de samenstelling van deze groep. Begin jaren zeventig ging het voornamelijk om mannelijke gastarbeiders die speciaal naar Nederland waren gekomen om hier te werken (gegevens over Surinamers en Antillianen ontbreken voor het begin van de jaren zeventig). Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij in deze tijd verhoudingsgewijs vaker betaald werk hadden dan autochtonen. Eind jaren negentig ging het om een veel omvangrijkere en veel gedifferentieerdere groep, waarvan een groot deel *niet* vanwege het werk naar Nederland is geëmigreerd. Toch lijkt dit niet voldoende verklaring te bieden voor de verslechtering van de arbeidsmarktpositie van allochtonen. Als men zowel in 1973 als in 1998 de aandacht beperkt tot Turkse en Marokkaanse mannen (in vergelijking tot overige mannen), is de (gecontroleerde) *odds ratio* voor niet-werken en werkloosheid nog aanzienlijk sterker toegenomen dan voor de totale groep allochtonen, namelijk van 0,45 naar 4,16 (niet-werken) respectievelijk van 0,63 naar 5,18 (werkloosheid) (niet in de tabel).

Zowel bij vrouwen als bij allochtonen zou een deel van de verklaring van hun hogere kans op werkloosheid ook kunnen liggen in het feit dat na controle voor opleidingsniveau en leeftijd nog andere, niet-waargenomen verschillen in capaciteiten resteren. Zo hebben veel vrouwen minder arbeidservaring dan mannen van gelijke leeftijd, doordat zij hun loopbaan kortere of langere tijd hebben onderbroken om voor de kinderen te zorgen. Ook bestaan tussen mannen en vrouwen grote verschillen in opleidingsrichting. Allochtonen kunnen zich ongunstig onderscheiden van autochtonen van gelijk opleidingsniveau door een slechtere beheersing van de Nederlandse taal.

Tabel 2.4 Gecontroleerde *odds ratio's*^a van een aantal arbeidsmarktindicatoren voor laagopgeleiden, vrouwen en allochtonen, eerste helft jaren zeventig en tweede helft jaren negentig

	laagopgeleiden ^b		vrouwen		allochtonen ^c	
	jaren '70 ^d	jaren '90 ^e	jaren '70 ^d	jaren '90 ^e	jaren '70 ^d	jaren '90 ^e
niet-werkend ^f	1,76	2,62	10,88	4,45	0,82	1,98
werkloos	1,57	2,21	0,89	2,18	1,38	2,68
laag functieniveau (1 of 2) ^g	8,50	11,48	1,95	1,32	3,71	1,37
arbeidsomstandigheden						
lawaai	1,68	1,62	0,55	0,57		
vuil werk	2,83	2,35	0,22	0,29		
stank	1,43	1,59	0,54	0,43		
zwaar werk	2,17	2,02	0,60	0,85		
gevaarlijk werk	1,66	1,40	0,11	0,30		
arbeidsinhoud						
geen ontplooiingsmogelijkheden	2,45	2,53	1,26	1,43		
eentonig werk	2,70	3,61	1,18	1,05		
hoog tempo	0,63	0,58	0,85	0,98		
dienstverband						
flexibel dienstverband		1,47	(2,39) ^h	(2,33) ^h		2,02
vaste voltijdbaai		0,70		0,09		0,94

a Indien mogelijk gecontroleerd voor opleidingsniveau, geslacht, etniciteit, leeftijd en positie in het huishouden.

b Personen met ten hoogste een mavo- of vbo-diploma.

c In de jaren '70 personen met een niet-Nederlandse nationaliteit, in de jaren '90 personen met een niet-Nederlandse nationaliteit en/of niet in Nederland geboren.

d Voor non-participatie, werkloosheid en functieniveau 1973, voor 'lawaai' en 'geen ontplooiingsmogelijkheden' 1974, voor de overige aspecten van de arbeidsomstandigheden en de arbeidsinhoud 1980, voor flexibel dienstverband 1970.

e Voor niet-werkenden, werkloosheid, functieniveau en dienstverband 1998, voor de arbeidsomstandigheden en de arbeidsinhoud 1993.

f Percentage van de bevolking van 15-64 jaar dat geen betaald werk verricht.

g 1973 o.b.v. functieniveau-indeling Huijgen, 1998 o.b.v. beroepsniveau CBS (SBC'92).

h Ongecontroleerde *odds ratio's* (in 1998 bedraagt de gecontroleerde *odds ratio* 2,08).

Bron: CBS (AKT'73, EBB'98, LSO'74, LSO'80, DLO'93), CBS (c: Tijdreeksen arbeidsrekeningen); SCP-bewerking

Volgens de degradatiethese worden alle groepen in ongeveer gelijke mate getroffen door de achteruitgang in de kwaliteit van de arbeid (hypothese 2c). Uit tabel 2.4 blijkt dat laagopgeleiden in vergelijking tot hoger opgeleiden onder relatief slechte arbeidsomstandigheden werken en een weinig aantrekkelijke arbeidsinhoud hebben, maar verhoudingsgewijs weinig last hebben van een hoog werktempo. Vrouwen hebben daarentegen gunstigere arbeidsomstandigheden dan mannen, maar missen in hun werk wel vaak ontplooiingsmogelijkheden. Ten aanzien van eentonig werk en werktempo onderscheiden vrouwen zich in 1993 nauwelijks meer van mannen. Over allochtonen zijn helaas geen gegevens beschikbaar.

Deze cijfers suggereren dat verschillen in arbeidsomstandigheden en arbeidsinhoud vooral door het opleidingsniveau worden bepaald. Tussen de jaren zeventig en de

jaren negentig lijkt het belang van het opleidingsniveau echter wel iets kleiner te zijn geworden, met uitzondering van eentonig werk, dat in de jaren negentig veel sterker samenhangt met een laag opleidingsniveau. Dit lijkt in overeenstemming met de sterkere concentratie van laagopgeleiden in de laagste functieniveaus, waarvan men mag aannemen dat deze vaker eentonig werk omvatten.

Volgens een bepaalde interpretatie van de degradatiethese zou flexibel werk een steeds algemener verschijnsel worden, dat minder bij uitstek de zwakste groepen op de arbeidsmarkt treft. Helaas is het niet mogelijk voor een wat langere periode de verdeling van flexibel en vast werk over werkenden met verschillende opleidingsniveaus en over verschillende etnische groepen in kaart te brengen. Alleen voor vrouwen kan worden vastgesteld dat hun oververtegenwoordiging in flexibele banen tussen 1970 en 1995 vrijwel gelijk is gebleven. Van laagopgeleiden en allochtonen kan slechts worden geconstateerd dat zij in 1998 een beduidend grotere kans op flexibel werk hadden dan hoger opgeleiden respectievelijk autochtonen. Laagopgeleiden hebben ook minder kans op een (vaste) voltijdbaan, maar allochtonen onderscheiden zich op dit punt nauwelijks van autochtonen. Hoewel de ontwikkeling in de tijd dus niet kan worden bepaald, was flexibel werk aan het eind van de jaren negentig in ieder geval geenszins een verschijnsel dat in ongeveer gelijke mate in alle onderscheiden groepen voorkwam.

Samenvattend biedt de analyse in tabel 2.4 vooral steun aan de stelling dat het belang van het opleidingsniveau voor het al dan niet hebben van werk en voor het functieniveau in het laatste kwart van de twintigste eeuw is toegenomen. Tegelijkertijd bieden de cijfers weinig aanwijzingen dat het belang van sekse en etniciteit is afgenomen, behalve ten aanzien van het functieniveau. De invloed van opleidingsniveau en sekse op de arbeidsomstandigheden en de arbeidsinhoud is in de beschouwde periode betrekkelijk weinig veranderd, maar lijkt over het algemeen wat kleiner te zijn geworden (met uitzondering van de invloed van opleidingsniveau op eentonig werk).

2.9 Conclusie: een combinatie van regradatie en polarisatie

Het empirische onderzoek in de voorgaande paragrafen levert geen eenduidige winnaar op van de strijd tussen de drie transformatiethesen, maar wel een duidelijke verliezer. Voor de degradatiethese werd in het voorgaande zo goed als geen steun gevonden. De kwaliteit van de arbeid mag in de afgelopen 25 jaar dan niet eenduidig zijn verbeterd, voor een algehele verslechtering van de kwaliteit van de arbeid zijn geen aanwijzingen gevonden. Alleen het aandeel werkenden met lichamelijk zwaar werk is licht toegenomen en het aandeel met een hoog werktempo is fors gegroeid. Aangezien een hoog werktempo vooral in de hogere functies voorkomt, is het twijfelachtig of dit laatste als een aanwijzing voor degradatie kan worden beschouwd. Daarnaast is ook het werkgelegenheidsaandeel van flexibel werk gegroeid, maar dit is niet zozeer ten koste gegaan van het vaste werk als wel van het zelfstandig ondernemerschap. Ten slotte werd ook de veronderstelling van de degradatiethese dat de kwaliteit van de arbeid weinig samenhang vertoont met het opleidingsniveau, niet bevestigd. De ontwikkeling van de arbeidsmarkt in het laatste kwart van de vorige eeuw mag dan niet te karakteriseren zijn als degradatie, de vraag of regradatie dan wel polarisatie een

meer toepasselijke aanduiding is, is niet zo eenvoudig te beantwoorden. Het staat weliswaar vast dat in één opzicht sprake was van regradatie: het gemiddelde functieniveau is sinds de jaren zeventig sterk gestegen. Deze regradatietendens wordt echter niet of nauwelijks weerspiegeld in andere aspecten van de kwaliteit van de arbeid, zoals de arbeidsomstandigheden en de arbeidsinhoud. Alleen het aandeel werkenden met eentonig werk en gevaarlijk werk is afgenomen, maar lawaai, vuil werk, stank en werk zonder ontplooiingsmogelijkheden komen nog ongeveer evenveel voor als in de jaren zeventig, terwijl zwaar werk en een hoog werktempo zijn toegenomen.

De veronderstelling dat, parallel aan de regradatietendensen, de meritocratisering van de arbeidsmarkt is voortgeschreden, wordt alleen bevestigd voorzover het om de kans op werk en om het functieniveau gaat. Laagopgeleiden lopen, in vergelijking met de jaren zeventig, verhoudingsgewijs zowel meer risico om buiten het arbeidsproces te worden gesloten als om in een lage functie terecht te komen. Voor de arbeidsomstandigheden en de arbeidsinhoud is het belang van het opleidingsniveau echter eerder verminderd (behalve ten aanzien van eentonig werk). Tegelijkertijd is het belang van sekse en etniciteit voor het risico van werkloosheid toegenomen. Hoewel vrouwen aan het eind van de twintigste eeuw nog steeds veel minder vaak betaald werk hadden dan mannen van overeenkomstige leeftijd, opleiding, etniciteit en positie in het huishouden, is het verschil wel aanzienlijk kleiner geworden. Voor het functieniveau hebben sekse en etniciteit sterk aan belang ingeboet, zodat kan worden geconcludeerd dat de meritocratiseringstendens zich het duidelijkst manifesteert in de functiestructuur van de werkgelegenheid.

De ontwikkeling in de functiestructuur biedt echter ook enige ondersteuning voor de polarisatiethese: de groei van de werkgelegenheid in de hogere functies en de krimp in de lagere middenfuncties gingen immers gepaard met een stabiel werkgelegenheidsaandeel op het onderste functieniveau. Bovendien wordt ook de beloningsstructuur, zoals in hoofdstuk 5 zal blijken, sinds het midden van de jaren tachtig gekenmerkt door een polarisatietendens. Dat deze polarisatie behalve voor laagopgeleiden ook nadelig uitwerkt voor vrouwen en allochtonen, is echter niet gebleken: de oververtegenwoordiging van vrouwen en allochtonen in de lagere functies is (sterk) verminderd. Daarnaast valt ten aanzien van de arbeidsomstandigheden en de arbeidsinhoud zo goed als niets van polarisatie te bespeuren.

Concluderend zouden de kwalitatieve ontwikkelingen op de arbeidsmarkt in het laatste kwart van de twintigste eeuw kunnen worden gekarakteriseerd als een regradatie van de functiestructuur die gepaard ging met een lichte polarisatie van functies en beloningen en een toenemend belang van het opleidingsniveau. Met betrekking tot de arbeidsomstandigheden valt echter vooral op dat zich zo weinig veranderingen hebben voorgedaan, terwijl de arbeidsinhoud een gedifferentieerd beeld laat zien: minder eentonig werk, weinig verandering in de ontplooiingsmogelijkheden en een steeds hoger werktempo. Wat het dienstverband betreft, deden de belangrijkste verschuivingen zich voor binnen het vaste segment (van voltijdwerk naar deeltijdwerk) en binnen het flexibele segment (van zelfstandigen naar flexibele dienstverbanden).

De gemeenschappelijke veronderstelling van de drie thesen die in dit hoofdstuk zijn getoetst, luidt dat de arbeidsmarkt in de afgelopen 25 jaar een metamorfose heeft onder-

gaan die belangrijke gevolgen heeft gehad voor de kwaliteit van het werk. Dat de arbeidsmarkt de laatste decennia ingrijpend is veranderd, valt niet te ontkennen: de verschuiving in de werkgelegenheidsstructuur van de industrie naar de dienstensector, de explosieve groei van deeltijdwerk en de opmars van de werkende vrouw zijn daarvan wellicht de meest markante uitingen. Tegelijkertijd wees de analyse in de voorgaande paragrafen uit dat deze veranderingen geen eenduidig effect hebben gehad op de kwaliteit van het werk. Hoewel het weinig twijfel lijdt dat de aard van het werk grote veranderingen heeft ondergaan, zijn er geen aanwijzingen voor een eenduidige verbetering, verslechtering of polarisering van de kwaliteit van het werk. Men zou zelfs kunnen stellen dat in kwalitatief opzicht de overeenkomsten tussen de arbeidsmarkt van begin jaren zeventig en die aan het einde van de jaren negentig meer in het oog springen dan de verschillen.

Ter afsluiting van dit hoofdstuk wordt in de volgende paragraaf de kwalitatieve structuur van de huidige arbeidsmarkt meer in detail beschreven.

2.10 De structuur van de arbeidsmarkt in 1995

Bij de beschrijving van de kwalitatieve ontwikkeling van de werkgelegenheid in de voorgaande paragrafen zijn alleen afzonderlijke trends in beeld gebracht. Die beschrijving verschaft derhalve geen inzicht in de samenhang tussen de verschillende kwalitatieve aspecten van het werk. Als gunstige werkaspecten samenklonteren, net als ongunstige aspecten, is er sprake van een segmentering van de arbeidsmarkt in aantrekkelijke en minder aantrekkelijke banen. Als verschillende aspecten echter nauwelijks met elkaar samenhangen, komen allerlei combinaties van gunstige en minder gunstige werkaspecten voor. In het eerste geval zou men van een hiërarchische of gestratificeerde arbeidsmarkt kunnen spreken met een eenduidige ordening van aantrekkelijke naar minder aantrekkelijke banen. Gezien de concentratie van gunstige en minder gunstige werkaspecten bij bepaalde groepen, die uit het voorgaande bleek (hoog- versus laagopgeleiden, mannen versus vrouwen, autochtonen versus allochtonen), zou in dat geval sprake zijn van een gesegmenteerde arbeidsmarkt, waarin laagopgeleiden, vrouwen en allochtonen sterk zijn oververtegenwoordigd in de onderste segmenten van de arbeidsmarkt. Als evenwel weinig samenhang zou blijken te bestaan tussen de verschillende aspecten van werk en de verdeling van banen over de beroepsbevolking min of meer 'willekeurig' zou zijn, zou men kunnen spreken van een gedifferentieerde arbeidsmarkt, zonder duidelijke segmentering of gelaagdheid.

In deze paragraaf wordt de structuur van de arbeidsmarkt in het midden van de jaren negentig (om precies te zijn: in het jaar 1995) nader onderzocht. Dit biedt niet alleen interessante inzichten in de gevolgen van de eerder beschreven trends voor de huidige arbeidsmarktsituatie, maar het levert bovendien belangrijke achtergrondinformatie op voor de analyse van de betekenis van werk voor het individuele welbevinden in hoofdstuk 4.

Om de kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in het jaar 1995 in kaart te brengen, wordt gebruikgemaakt van het onderzoek Leefsituatie van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten (LWW'95) dat in 1995 in opdracht van het SCP door het CBS is verricht (zie § 1.4). In dit onderzoek is een representatieve steekproef van

werkenden over een groter aantal kwalitatieve aspecten van het werk ondervraagd dan in de leefsituatieonderzoeken van het CBS, waarvan in het voorgaande gebruik is gemaakt. Daardoor kan een wat rijkere beschrijving van de structuur van de werkgelegenheid worden gegeven dan in de voorgaande paragrafen mogelijk was. In totaal worden hier tien indicatoren van de kwaliteit van de arbeid gebruikt, die elk op basis van één tot maximaal vijf vragen zijn geconstrueerd. Tabel 2.5 vermeldt de tien indicatoren en de gebruikte items.

Hoewel de meeste indicatoren en de gebruikte items voor zich spreken, volgt voor de volledigheid een korte toelichting.

Als indicator voor de beloning van het werk wordt het netto-uurloon gebruikt. De nauwkeurigheid van deze variabele laat enigszins te wensen over doordat zij is afgeleid uit de opgave van de respondenten van hun week-, maand- of jaarloon en hun normale wekelijkse arbeidsduur. Indien men een brutoloonbedrag opgaf, is dit omgerekend naar een nettobedrag, waarbij echter niet met alle mogelijke verschillen in belasting- en premieheffing rekening kon worden gehouden.

De indicator voor de (fysieke) arbeidsomstandigheden is gebaseerd op vier vragen, namelijk of men hoofdzakelijk werk met stank of lawaai, lichamelijk zwaar werk, vuil werk en zittend werk heeft.

Voor de indicator van de arbeidsinhoud zijn vijf vragen gebruikt: of men interessant werk heeft, werk waarin men zelf beslissingen kan nemen, werk waarvan men de resultaten ziet, verantwoordelijk werk en werk waarmee men iets betekent in de maatschappij.

Voor het functieniveau is zowel een 'objectieve' als een 'subjectieve' maatstaf gebruikt. De objectieve maatstaf is het beroepsniveau van de respondent op grond van de huidige beroepsclassificatie van het CBS (SBC'92) (Bakker 1994). Het voordeel van een dergelijke objectieve maat is dat deze niet is gebaseerd op het subjectieve oordeel van de werkende zelf (het beroepsniveau wordt namelijk door deskundigen afgeleid uit de beschrijving door de respondent van zijn of haar functie). Een nadeel is dat een indeling op basis van een formele functie- of beroepsomschrijving kan afwijken van de werkelijke functie-inhoud. Daarom is tevens gebruikgemaakt van een meer subjectieve vraag naar het opleidingsniveau dat volgens de respondent zelf vereist is voor de functie die hij of zij verricht.

Tabel 2.5 Indicatoren voor de kwaliteit van de arbeid

indicator	items	Cronbachs α
loon	- netto-uurloon	
fysieke arbeidsomstandigheden	- stank of lawaai - lichamelijk zwaar werk - vuil werk - zittend werk	0,73
arbeidsinhoud	- interessant werk - werk waarin men zelf beslissingen kan nemen - werk waarvan men de resultaten ziet - verantwoordelijk werk - werk waarmee men iets betekent in de maatschappij	0,75
functieniveau	- beroepsniveau (CBS-beroepenclassificatie SBC '92) - de minimaal vereiste opleiding voor de functie	0,83
sociale contacten	- goede collega's - contact met collega's is een voordeel van het huidige werk t.o.v. niet-werken	0,53
maatschappelijke status	- gevoel van eigenwaarde (van toepassing op het werk t.o.v. niet-werken) - je maatschappelijk nuttig voelen (van toepassing op het werk t.o.v. niet-werken) - invloed uitoefenen op belangrijke beslissingen (van toepassing op het werk t.o.v. niet-werken) - voor vol worden aangezien (van toepassing op het werk t.o.v. niet-werken)	0,67
arbeidsduur	- aantal uren werk in een normale of gemiddelde werkweek	
werktijden	- ploegendienst - onregelmatige werktijden - werktijdenregeling	0,52
dienstverband	- tijdelijk werk voor max. een half jaar - flexibel werk	0,31
loopbaanperspectieven	- goede promotiekansen - werk waarin men zich kan ontplooiën	0,60

Bron: SCP (LWW'95)

Voor de arbeidsverhoudingen (bijv. de relatie met superieuren of de mate van autonomie) bevat LWW'95 geen goede indicatoren. Wel kan uit dit databestand een indicator voor het contact met collega's worden afgeleid. Deze is gebaseerd op de vragen of men goede collega's heeft en of men het contact met collega's als een voordeel van het huidige werk beschouwt in vergelijking met een situatie waarin men niet zou werken. Deze indicator wordt hier 'sociale contacten' genoemd.

Een aspect van het werk dat in het voorgaande geheel buiten beschouwing is gebleven, maar niet onbelangrijk lijkt voor de subjectieve beleving van het (hebben van) werk, is het maatschappelijke aanzien of de status die het werk oplevert.⁹ Een indicator hiervoor is geconstrueerd met behulp van de vraag of de respondent een aantal voordelen van werken ten opzichte van niet-werken op zijn of haar situatie van toepassing acht: gevoel van eigenwaarde, je maatschappelijk nuttig voelen, invloed uitoefenen op belangrijke beslissingen en voor vol worden aangezien.

De arbeidsduur is geoperationaliseerd als het aantal uren dat men in een normale of gemiddelde werkweek werkt. In tegenstelling tot de andere aspecten van het werk kan de arbeidsduur niet worden geordend van 'goed' naar 'slecht' (zoals bij de arbeidsomstandigheden en de arbeidsverhoudingen) of van 'hoog' naar 'laag' (zoals bij het loon- of het functieniveau). Er is immers geen reden om een voltijdbaan bij voorbaat, dat wil zeggen los van de andere aspecten van het werk, als 'beter' of 'gunstiger' aan te merken dan een deeltijdbaan: dit wordt volledig bepaald door de voorkeuren van de werkende zelf. Een waardering van de arbeidsduur los van de wensen van de werkende zelf is derhalve zinloos.

Dit ligt anders bij (de variatie in) de tijden waarop men werkt. Onregelmatige en/of sterk wisselende werktijden, zoals bijvoorbeeld ploegendienst, worden algemeen als ongunstige of zelfs belastende omstandigheden ervaren. De indicator voor de werktijden wordt gebaseerd op de vragen of men in ploegendienst werkt, of men onregelmatige werktijden heeft en wat voor werktijdregeling men heeft (waarbij men de keus had tussen de antwoordcategorieën overdag op werkdagen, 's avonds, 's nachts en in het weekend).

Ten slotte zijn twee indicatoren geconstrueerd die inzicht bieden in de zekerheid van het werk en de loopbaanperspectieven. De eerste indicator betreft het dienstverband, waarover in LWW'95 twee vragen zijn gesteld, namelijk of men tijdelijk werk voor een halfjaar of minder heeft en of men een flexibel dienstverband heeft (waaronder begrepen uitzendwerk, oproepwerk, invalwerk en overig flexibel werk).

Voor de loopbaanperspectieven zijn eveneens twee vragen gebruikt om een indicator te construeren, namelijk de vraag of men goede promotiekansen heeft en of men werk heeft waarin men zich kan ontplooien.⁹

De indicatoren zijn op zodanige wijze geconstrueerd en genormaliseerd dat de gemiddelde waarde nul bedraagt. Behalve bij de arbeidsduur kan een positieve waarde steeds als een aantrekkelijk of gunstig werkaspect worden geïnterpreteerd en een negatieve waarde als een onaantrekkelijk of ongunstig werkaspect. In bijlage B2.1 wordt nadere uitleg gegeven over de constructie van de indicatoren.

De samenhang tussen de verschillende aspecten van werk kan op verschillende manieren worden onderzocht. Een eerste indruk van de samenhang kan men verkrijgen door de correlatie tussen de verschillende aspecten te berekenen. Indien de correlaties dicht bij een waarde van één liggen, hangt de score op verschillende werkaspecten sterk samen. Een baan die op het ene aspect gunstig scoort, zal dan over het algemeen ook op andere aspecten gunstig scoren. Indien de correlaties daarentegen niet of nauwelijks van nul verschillen, hangen de werkaspecten onderling niet samen. Een gunstige of ongunstige score op het ene aspect staat dan los van de score op andere aspecten. Een negatieve

correlatie duidt erop dat verschillende werkaspecten elkaar compenseren. Een ongunstige score op het ene aspect gaat dan samen met een gunstige score op een ander aspect.

Tabel 2.6 geeft de correlatiecoëfficiënten tussen elk paar van de tien onderscheiden werkaspecten. Daarnaast is ook de correlatie van elk aspect met het gemiddelde van de score op negen van de tien werkaspecten (excl. arbeidsduur) vermeld. Dit gemiddelde kan men interpreteren als een *overall* indicator voor de kwaliteit van de arbeid, al wordt daarbij de willekeurige veronderstelling gemaakt dat ieder werkaspect even zwaar telt. De arbeidsduur is bij de berekening van dit gemiddelde buiten beschouwing gelaten, omdat een langere arbeidsduur niet als 'goed' of 'slecht' kan worden aangemerkt en deze variabele derhalve geen vanzelfsprekende ordening kent.

Tussen de meeste indicatoren bestaat een betrekkelijk kleine positieve correlatie, die in bijna twee derde van de gevallen significant is. Gunstige werkaspecten gaan dus vaker samen met andere gunstige werkaspecten dan met ongunstige werkaspecten. Dit vormt een aanwijzing voor een hiërarchische ordening van de werkgelegenheid, met aan de bovenkant banen die op de meeste aspecten gunstig scoren en aan de onderkant banen die op de meeste aspecten een ongunstige score hebben. Tegelijkertijd zijn de meeste correlaties klein, zodat de samenhang tussen gunstige en ongunstige werkaspecten verre van perfect is. Er lijkt derhalve geen sprake van een scherpe gelaagdheid of segmentering van de arbeidsmarkt.

De sterkste samenhang bestaat tussen de arbeidsomstandigheden en het functieniveau en tussen de arbeidsinhoud en de loopbaanperspectieven. Het functieniveau hangt daarnaast ook vrij sterk samen met de arbeidsinhoud en de loopbaanperspectieven. Opmerkelijk is de significante negatieve correlatie tussen arbeidsduur en uurloon, hetgeen zou betekenen dat deeltijders gemiddeld een hoger uurloon hebben dan voltijders. Waarschijnlijk moet deze negatieve samenhang echter worden toegeschreven aan meetfouten. Aangezien het uurloon is berekend als het quotiënt van het weekloon en de arbeidsduur per week, leidt een te lage opgave van de arbeidsduur automatisch tot een te hoog berekend uurloon en vice versa.

De correlatiecoëfficiënten bieden slechts inzicht in de samenhang tussen *paren* van werkaspecten, en niet in de onderlinge samenhang tussen alle aspecten. Om hierin meer inzicht te verkrijgen, is een zogeheten clusteranalyse uitgevoerd. Hierbij worden de banen op een zodanige wijze in groepen of *clusters* ingedeeld dat de samenhang in werkaspecten *binnen* een cluster zo groot mogelijk is, terwijl de verschillen met *andere* clusters ook zo groot mogelijk zijn. Er is geen objectief criterium op grond waarvan het 'beste' aantal clusters kan worden bepaald. Naarmate het aantal clusters groter en dus het aantal banen per cluster kleiner is, zal de cluster homogener van samenstelling zijn. Maar bij een betrekkelijk kleine steekproef neemt tegelijkertijd de kans toe dat het beeld wordt verstoord door steekproeffluctuaties en 'uitbijters'. Dit geldt vooral als sommige clusters op een zeer klein aantal respondenten zijn gebaseerd. Een kleiner aantal clusters heeft het voordeel van grotere statistische betrouwbaarheid en stabiliteit, maar tevens het nadeel van een grotere heterogeniteit binnen de clusters.

Tabel 2.6 Pearson correlatiecoëfficiënten tussen verschillende werkaspecten

	arbeids- omstandig- heden	arbeids- inhoud	functie- niveau	sociale contacten	maatschap- pelijke status	werk- tijden	flexibel werk	loopbaan- perspec- tieven	uurloon	arbeids- duur	gemiddelde score
arbeidsomstandigheden	1,00	0,12*	0,44*	0,03	-0,03	0,20*	0,13*	0,14*	0,15*	0,02	0,50*
arbeidsinhoud		1,00	0,33*	0,12*	0,10*	0,09	0,23*	0,45*	0,13*	0,14*	0,63*
functieniveau			1,00	-0,01	-0,03	0,14*	0,13*	0,30*	0,29*	0,18*	0,64*
sociale contacten				1,00	0,15*	0,15*	0,03	0,15*	0,01	0,13*	0,40*
maatschappelijke status					1,00	-0,03	0,03	0,06	-0,06	0,10*	0,43*
werktijden						1,00	0,04	0,10*	-0,08	0,02	0,16*
flexibel werk							1,00	0,24*	0,04	0,10*	0,45*
loopbaanperspectieven								1,00	0,05	0,28*	0,62*
uurloon									1,00	-0,11*	0,54*
arbeidsduur										1,00	0,16*

* Significant bij $p < 0,01$.

Bron: SCP (LWW'95)

De clusteranalyse kan alleen worden uitgevoerd voor banen waarvoor alle werkaspecten bekend zijn. Helaas geldt dit voor slechts 369 van de 857 werkzame respondenten in LWW'95.¹⁰ Vanwege dit geringe aantal bruikbare respondenten wordt hier een tamelijk grove indeling in vier clusters gepresenteerd. Deze levert een relatief 'evenwichtige' verdeling op, waarbij de grootste cluster 30% en de kleinste 17% van de werkgelegenheid omvat.¹¹

Tabel 2.7 Gemiddelde score van verschillende werkaspecten voor vier clusters van banen, 1995 (genormaliseerde scores, tenzij anders vermeld)

	1 eenvoudig deeltijdwerk	2 vuile handarbeid	3 doorsnee dienstenwerk	4 staf- en kaderfuncties
arbeidsomstandigheden	0,20	-0,93	0,39	0,71
arbeidsinhoud	-0,24	-0,13	0,00	0,44
functieniveau	-0,63	-0,53	-0,47	1,10
sociale contacten	0,03	0,23	0,38	-0,04
maatschappelijke status	-0,02	0,14	0,05	0,02
werktijden	0,46	-0,92	0,63	0,34
flexibel/tijdelijk werk	0,04	0,39	0,46	0,48
loopbaanperspectieven	-0,47	-0,05	0,36	0,56
gemiddeld uurloon (gld.)	13	13	12	16
gemiddelde arbeidsduur (uren per week)	22	37	39	37
aandeel in werkgelegenheid (%)	17	28	26	30
(n)	(91)	(153)	(144)	(163)

Bron: SCP (LWW'95)

Tabel 2.7 geeft de gemiddelde scores van de vier clusters op de tien onderscheiden werkaspecten.¹²

In tabel 2.8 zijn meer gedetailleerd de kenmerken van de banen in de vier clusters vermeld. De eerste cluster, met 17% van de werkgelegenheid de kleinste van de vier, springt eruit door het hoge aandeel deeltijdwerk: 83% betreft deeltijdbanen, waarvan het grootste deel (68% van de banen in deze cluster) kleine deeltijdbanen, dat wil zeggen van maximaal twintig uur per week. Het gaat ook relatief vaak om flexibel werk, namelijk in 25% van de gevallen. Op de arbeidsinhoud, het functieniveau en de loopbaanperspectieven scoort deze cluster relatief slecht. Voor twee derde bestaat deze cluster uit elementaire en lagere banen, waarvoor doorgaans ten hoogste een mavo- of vbo-diploma is vereist, en voor driekwart uit administratieve en dienstverlenende beroepen. Deze cluster zal hierna kortweg worden aangeduid als 'eenvoudig deeltijdwerk'.

De tweede cluster, 26% van de werkgelegenheid, onderscheidt zich door de slechte arbeidsomstandigheden, de onregelmatige werktijden en het lage functieniveau. In meer dan de helft van de gevallen gaat het om lichamelijk zwaar werk met lawaai, stank of vuil, waarbij men vaak moet staan.

Tabel 2.8 Kenmerken van de banen in de vier clusters, 1995 (in procenten van de werkgelegenheid per cluster)

	1	2	3	4	
	totaal ^a	eenvoudig deeltijdwerk	vuile handarbeid	doorsnee dienstenwerk	staf- en kaderfuncties
uurloonkwartiel					
1e (laagste) kwartiel	25	26	24	50	11
4e (hoogste) kwartiel	25	11	13	6	44
arbeidsduur					
12-20 uur	9	69	7	2	4
21-34 uur	21	15	19	6	16
≥ 35 uur	70	17	75	91	81
dienstverband					
flexibel werk	9	25	4	3	4
tijdelijk werk	11	9	6	2	1
vereiste opleiding					
bo	7	12	7	0	0
vbo/mavo	30	45	56	38	6
havo/vwo/mbo	37	43	30	59	20
hbo/wo	26	1	8	3	74
beroepsniveau					
elementair	10	17	14	7	0
lager	32	51	48	43	9
middelbaar	34	26	29	49	22
hoger/wetenschappelijk	24	6	9	1	70
beroepsgroep					
industrie/ambacht/agrarische /transportberoepen	26	6	53	27	4
dienstverlenende functies	14	26	19	11	8
commerciële functies	10	10	4	12	7
administratieve functies	21	48	2	37	21
wetenschappelijke/hogere leidinggevende beroepen	29	11	22	13	60
bedrijfstak					
landbouw/nijverheid/transport	32	20	43	33	16
handel/horeca	19	29	17	28	12
banken/zakelijke dienstverlening	13	10	0	13	27
gezondheidszorg/maatsch. dienstverlening	13	23	24	9	11
overige diensten	21	19	15	17	33
grootte bedrijf					
< 10 werknemers	21	11	10	18	13
10-99 werknemers	25	21	32	28	20
≥ 100 werknemers	54	68	58	54	68

a Inclusief banen die niet in een cluster kunnen worden ingedeeld.

Bron: SCP (LWW'95)

Vaak betreft het agrarische, industrie-, ambachtelijke of transportberoepen. Maar ook verpleegkundige beroepen behoren tot deze cluster. Voor bijna twee derde van deze banen volstaat een opleiding op vbo- of mavo-niveau. Eveneens in twee derde van de gevallen is er sprake van onregelmatige werktijden, waarvan meer dan de helft in de vorm van ploegdienst. Deze cluster kan worden aangeduid als 'vuile handarbeid'.

De derde cluster, waartoe iets meer dan een kwart (26%) van alle banen behoort, scoort, vergeleken met het gemiddelde, relatief slecht op het functieniveau en vooral de beloning. De helft van de banen in deze cluster behoort tot de 25% laagstbetaalden. Niettemin gaat het in de helft van de gevallen om middelbare functies en voor de rest voornamelijk om lagere functies. De arbeidsomstandigheden zijn in deze cluster echter goed en bijna alle banen zijn voltijdbanen met regelmatige werktijden. Gezien het relatief grote aandeel administratieve, dienstverlenende en commerciële functies en de spreiding over alle bedrijfstakken, zou deze cluster kortweg kunnen worden gekarakteriseerd als 'doorsnee dienstenwerk'.

De vierde cluster, die 30% van de werkgelegenheid omvat, heeft op alle werkaspecten, met uitzondering van de sociale contacten, een positieve, dat wil zeggen bovengemiddelde score. Vooral het hoge gemiddelde functieniveau en de goede arbeidsomstandigheden vallen op. Voor driekwart gaat het om functies op hbo- of academisch niveau en 70% van de banen betreft hogere of wetenschappelijke beroepen. Stank, lawaai, vuil en zwaar lichamelijk werk ontbreken in deze cluster vrijwel geheel. Ook ten aanzien van de arbeidsinhoud, het dienstverband, de loopbaanperspectieven en de beloning scoort deze cluster beter dan de andere clusters. Vergeleken met de eerste en derde cluster is wel wat vaker, namelijk in een kwart van de gevallen, sprake van onregelmatige werktijden. Dit is niet zo verwonderlijk: juist hogere functies hebben immers vaak onregelmatige werktijden, overwerk, en dergelijke. De banen in deze eerste cluster zouden kortweg kunnen worden aangeduid als 'staf- en kaderfuncties'.

De combinaties van kenmerken van het werk in de vier clusters bevestigen dat slechts ten dele sprake is van een hiërarchische gelaagdheid van de arbeidsmarkt. Zo gaan de relatief ongunstige arbeidsinhoud, het lage functieniveau en de geringe loopbaanperspectieven in de deeltijdcluster samen met redelijk goede arbeidsomstandigheden en regelmatige werktijden. En de goede arbeidsomstandigheden, de sociale contacten, de regelmatige werktijden en de goede loopbaanperspectieven van het doorsnee dienstenwerk gaan samen met een laag functieniveau en een laag uurloon. Alleen in het cluster van staf- en kaderfuncties klonteren de gunstige werkaspecten in sterke mate samen.

Tabel 2.9 somt een aantal kenmerken op van de personen die in de verschillende clusters werkzaam zijn en tabel 2.10 geeft wat informatie over hun arbeidsverleden.

Het eenvoudige deeltijdwerk in de eerste cluster wordt voor het grootste deel door vrouwen en ook relatief veel door jongeren en allochtonen gedaan. Ondanks het gemiddeld lage niveau van deze functies, heeft toch bijna twee derde van de werkenden in de eerste cluster een middelbare of hogere opleiding. Het feit dat velen nog niet zo lang (driekwart maximaal vijf jaar) in hun huidige functie werkzaam zijn en vaak een of meerdere malen werkloos zijn geweest, duidt erop dat zij een relatief zwakke positie

op de arbeidsmarkt innemen. Niettemin zouden de banen in deze cluster voor sommigen ook een startfunctie kunnen zijn, van waaruit zij na verloop van tijd doorstromen naar een betere baan.

Tabel 2.9 Kenmerken van personen in verschillende clusters, 1995 (in procenten van het totale aantal werkenden per cluster)

	1 totaal ^a	1 eenvoudig deeltijdwerk	2 vuile handarbeid	3 doorsnee dienstenwerk	4 staf- en kaderfuncties
geslacht					
mannen	66	28	64	68	69
leeftijd					
15-24 jaar	11	26	16	13	11
25-34 jaar	39	43	62	60	53
35-44 jaar	26	18	14	14	31
45-64 jaar	24	13	7	14	5
etniciteit					
allochtonen	10	12	5	13	8
opleidingsniveau					
bo/vbo/mavo	31	37	39	33	8
havo/vwo/mbo	45	54	52	58	28
hbo/wo	24	9	9	9	64

a Inclusief werkenden die niet in een cluster kunnen worden ingedeeld.

Bron: SCP (LWW'95)

De tweede cluster van traditionele 'vuile handarbeid' vormt in een aantal opzichten de tegenpool van de eerste cluster. Dit werk wordt vooral gedaan door autochtone mannen die al langere tijd in dezelfde functie werkzaam zijn, een behoorlijk lang arbeidsverleden hebben en weinig ervaring met werkloosheid hebben gehad. Hoewel hun opleidingsniveau vrij laag is, lijken zij toch een vrij stabiele positie op de arbeidsmarkt te hebben verworven.

De werkenden in de derde cluster, het doorsnee dienstenwerk, vormen een redelijke dwarsdoorsnede van de werkzame beroepsbevolking. Hun meest opvallende kenmerk is dat zij verhoudingsgewijs vaak en/of gedurende langere tijd werkloos zijn geweest. De vierde cluster, staf- en kaderfuncties, wordt, zoals te verwachten viel, voor een groot deel gevuld door hoger opgeleide autochtonen. Verder kenmerken de werkenden in deze cluster zich door een stabiel en vrij lang arbeidsverleden, met geen of nauwelijks langdurige werkloosheid. Het gaat, kortom, om personen met een sterke arbeidsmarktpositie.

Tabel 2.10 Arbeidsverleden van de werkenden in verschillende clusters, 1995 (in procenten van het totale aantal werkenden per cluster)

	1 eenvoudig deeltijdwerk	2 vuile handarbeid	3 doorsnee dienstenwerk	4 staf- en kaderfuncties	
duur huidige werkkring					
< 1 jaar	11	12	8	15	11
1-2,5 jaar	12	24	19	26	17
2,5-5 jaar	18	40	32	23	29
> 5 jaar	59	24	41	36	43
totale werkervaring					
< 2,5 jaar	8	11	6	21	11
2,5-5 jaar	10	25	12	14	13
5-10 jaar	41	53	55	49	48
> 10 jaar	41	12	27	17	27
aantal werkkringen in laatste tien jaar					
1	56	38	30	38	32
2	28	43	46	38	49
≥ 3	17	19	24	24	19
laatste tien jaar werkloos geweest	23	38	22	30	19
totale werkloosheidsduur in laatste tien jaar					
< 0,5 jaar	87	75	90	78	93
0,5-1 jaar	4	12	4	4	4
> 1 jaar	9	13	6	18	3

a Inclusief werkenden die niet in een cluster kunnen worden ingedeeld.

Bron: SCP (LWW'95)

Wordt een relatie gelegd met de eerder geformuleerde meritocratiseringsthese, dan valt op dat het opleidingsniveau vooral bepalend is voor het onderscheid tussen de cluster van staf- en kaderfuncties en de overige drie clusters. Een hogere opleiding vergroot de kans op werk in een staf- of kaderfunctie sterk, maar een middelbare of lagere opleiding kan zowel eenvoudig deeltijdwerk als vuile handarbeid en doorsnee dienstenwerk opleveren. Het geslacht bepaalt daarentegen vooral of men in de eerste cluster van eenvoudig deeltijdwerk terechtkomt. Vrouwen zijn daarin sterk oververtegenwoordigd. Allochtonen hebben relatief veel kans op werk in de eerste en de derde cluster. Opmerkelijk is dat allochtonen ondervertegenwoordigd zijn in de cluster van vuile handarbeid, terwijl dit soort werk bij uitstek wordt geassocieerd met het werk van gastarbeiders. Gezien het geringe aantal respondenten waarop de clusteranalyse is gebaseerd, dient men deze uitkomst overigens met enige voorzichtigheid te interpreteren.

2.11 Samenvatting

Er lijkt nauwelijks verschil van mening te bestaan dat de arbeidsmarkt in de afgelopen 25 jaar ingrijpende veranderingen heeft ondergaan. Over de aard van deze veranderingen bestaat evenwel minder eensgezindheid. Weliswaar is er overeenstemming over het feit dat de Nederlandse arbeidsmarkt in het laatste kwart van de twintigste eeuw werd gekenmerkt door een verschuiving van de werkgelegenheid van de industrie naar de dienstensector, door een sterke groei van deeltijdwerk en – parallel daaraan – een snelle opmars van de werkende vrouw. Tevens is er een redelijke eensgezindheid over de achterliggende oorzaken van de transformatie van de arbeidsmarkt: de technologische ontwikkeling en de internationalisering of 'globalisering'. Over de gevolgen van deze ontwikkelingen voor de kwaliteit van de arbeid lopen de meningen evenwel uiteen. In dit hoofdstuk zijn drie alternatieve hypothesen geformuleerd. Volgens de regradatiethese is de overheersende trend de 'opwaardering' van de kwaliteit van de arbeid: werk wordt, zowel inhoudelijk als qua arbeidsomstandigheden, steeds aantrekkelijker. Dit gaat samen met een meritocratiseringstendens: bij de selectie van personen voor het vervullen van maatschappelijke posities (in het bijzonder de bezetting van arbeidsplaatsen) spelen persoonlijke capaciteiten een steeds grotere rol en 'ascriptieve' kenmerken als sociale afkomst, etniciteit en geslacht, een steeds kleinere rol. De degradatiethese veronderstelt de tegenovergestelde ontwikkeling: het werk wordt steeds meer gedomineerd door machines en computers, die door werkgevers worden gebruikt als beheersinstrumenten, waardoor het werk minder aantrekkelijk wordt, de autonomie vermindert en het dienstverband minder zekerheid biedt (opmars van 'flexwerk'). Uiteindelijk zouden alle opleidingsniveaus hierdoor worden getroffen. De polarisatiethese gaat ten slotte ervan uit dat beide tendenties – regradatie en degradatie – zich tegelijkertijd voordoen, maar de eerste aan de bovenkant van de arbeidsmarkt en de tweede aan de onderkant. Daardoor wordt de afstand tussen de bovenkant en de onderkant steeds groter, terwijl het middensegment van de arbeidsmarkt afbrokkelt.

In dit hoofdstuk is onderzocht in welke mate de feitelijke ontwikkelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt in de afgelopen 25 jaar in overeenstemming zijn met de drie geformuleerde hypothesen. Deze analyse leverde voor geen van de drie hypothesen meer dan partiële steun op. In feite is de opmerkelijkste vaststelling dat de kwaliteit van de arbeid sinds de jaren zeventig over het algemeen betrekkelijk weinig is veranderd. Dit geldt overigens niet voor het beroeps- of functieniveau. Het gemiddelde functieniveau is sterk gestegen, hoewel het werkgelegenheidsaandeel van het laagste functieniveau opvallend stabiel was. Deze vaststelling biedt derhalve enige steun voor zowel de regradatie- als de polarisatiethese. Bovendien blijken het opleidingsniveau steeds meer en de sekse en etniciteit steeds minder bepalend voor het bereikte functieniveau, zodat hierbij duidelijk van meritocratisering kan worden gesproken.

Ten aanzien van de arbeidsomstandigheden, de arbeidsinhoud en het dienstverband is de ontwikkeling echter minder duidelijk. De arbeidsomstandigheden lijken over het geheel betrekkelijk weinig te zijn veranderd, met uitzondering van de afname van gevaarlijk werk en de toename van lichamelijk zwaar werk. De arbeidsinhoud laat een divers beeld zien: minder eentonig werk, hetgeen lijkt samen te hangen met de stijging van het gemiddelde functieniveau, een stabiel aandeel met ontplooiingsmogelijkheden en een sterke toename van het werktempo. De forse toename van flexibel werk is

vooral ten koste gegaan van het aandeel zelfstandigen en in veel mindere mate van het aandeel vaste banen. Deze kwalitatieve ontwikkelingen leveren voor geen van de drie hypothesen veel steun op. Daarbij moet wel de kanttekening worden gemaakt dat de ontwikkelingen in arbeidsomstandigheden en arbeidsinhoud zijn gebaseerd op het subjectieve oordeel van de werkenden zelf. Het is denkbaar dat de trends in deze opinies onvoldoende recht doen aan de feitelijke ontwikkeling in de kwaliteit van de arbeid doordat de eisen die mensen aan hun werk stellen zich aanpassen aan de feitelijke situatie. Zoals Van Beek (1998: 43) het formuleert: "Misschien dat de aard van de arbeid wel verandert, maar de meetlat waarmee we die verandering willen meten, verandert mee." Hoewel de aannemelijkheid van deze stelling moeilijk is vast te stellen, kan men er tegenin brengen dat voor een beoordeling van ontwikkeling van de kwaliteit van de arbeid de waardering door de werkenden zelf van niet minder belang is dan de 'objectieve' situatie. Als een 'objectieve' verbetering in de kwaliteit van het werk door de werkenden zelf niet als een verbetering wordt ervaren, is het immers aannemelijk dat dit zijn weerslag heeft op de bijdrage van de kwaliteit van het werk aan het subjectieve welzijn van de werkenden, waaraan het volgende hoofdstuk aandacht besteedt. Bij de arbeidsomstandigheden en de arbeidsinhoud valt ook weinig van een meritocratiseringstendens te bespeuren. Het belang van opleidingsniveau en sekse is in de afgelopen 25 jaar ongeveer even groot gebleven, behalve bij het eentonige werk, waarvoor het opleidingsniveau steeds meer gewicht krijgt. Door het ontbreken van de benodigde gegevens kon de rol van de etniciteit hierbij niet worden vastgesteld.

Ten slotte is voor een jaar, 1995, de kwalitatieve structuur van de arbeidsmarkt meer in detail in kaart gebracht, waarbij de aandacht vooral uitging naar de samenhang tussen verschillende aspecten van de kwaliteit van het werk. Hoewel gunstige werkaspecten op verschillende dimensies relatief vaak samengaan, is er geen sprake van een strikte hiërarchische ordening van de arbeidsmarkt. De samenhang tussen de verschillende dimensies van de kwaliteit van de arbeid is over het algemeen vrij zwak. Niettemin kunnen de banen ruwweg in vier clusters worden ingedeeld: eenvoudig deeltijdwerk, vuile handarbeid, doorsnee dienstenwerk en staf- en kaderfuncties. Alleen de laatste cluster scoort op alle dimensies van de kwaliteit van de arbeid, met uitzondering van de sociale contacten, boven gemiddeld en kan daarom boven aan de hiërarchie worden geplaatst. Deze cluster wordt voornamelijk door hoogopgeleiden bevolkt. In de andere drie clusters gaan gunstige werkaspecten op de ene dimensie samen met minder gunstige op een andere dimensie. Zo gaan in de deeltijdcluster een groot aandeel deeltijdbanen en relatief veel flexwerk samen met een laag functieniveau en een relatief lage beloning, maar ook met goede arbeidsomstandigheden en regelmatige werktijden. De banen in deze cluster worden voor een groot deel door vrouwen vervuld. Vuile handarbeid wordt gekenmerkt door slechte arbeidsomstandigheden, een laag functieniveau en onregelmatige werktijden, maar ook door veel sociale contacten en een vast dienstverband. In deze cluster werken voornamelijk laagopgeleide autochtone mannen met een stabiel arbeidsverleden. De cluster van doorsnee dienstenwerk combineert een laag functieniveau en een lage beloning met goede arbeidsomstandigheden, veel sociale contacten, regelmatige werktijden en goede loopbaanperspectieven. De samenstelling van het personeelsbestand in deze cluster vormt een afspiegeling van de totale werkzame beroepsbevolking.

Noten

- 1 Een deel van dit hoofdstuk werd eerder gepubliceerd als De Beer (2001b).
- 2 Dit kan men als volgt inzien. Indien het loon in beide sectoren (goederenproductie en diensten) gelijk is en de verkoopprijs een vaste opslag op het loon bedraagt, is het aandeel van de diensten in de werkgelegenheid gelijk aan het aandeel van de diensten in de totale bestedingen. Als de absolute waarde van de prijselasticiteit van de vraag naar diensten kleiner is dan één, zal de vraag naar diensten bij een prijsstijging van de diensten ten opzichte van de goederen, minder dan evenredig met de relatieve prijsstijging afnemen, zodat de bestedingen aan diensten toenemen. Het werkgelegenheidsaandeel van de diensten zal dan eveneens toenemen.
Het gaat hierbij overigens niet alleen om de finale consumptieve vraag naar diensten, maar ook om de vraag naar diensten als intermediair product. Zo bevatten ook fysieke goederen een steeds grotere dienstencomponent, bijvoorbeeld in de vorm van onderzoek en ontwikkeling, reclame en marketing.
- 3 Bell introduceerde de term 'postindustriële samenleving' in een serie lezingen in 1959. Zie Bell (1973: 36).
- 4 Zo steeg het aandeel werkenden met een hoog werktempo in de beroepsgroep wetenschappelijke en andere vakspecialisten van 54% in 1986 naar 62% in 1993; in de ambachts-, industrie- en transportberoepen van 40% naar 50% en in de dienstverlenende functies van 36% naar 50% (CBS, LSO/DLO).
- 5 Vanwege het betrekkelijk kleine aantal respondenten in de leefsituatieonderzoeken zijn gegevens voor verschillende jaren gemiddeld, en vanwege de breuk in de cijferreeks in 1994 worden als meest recente jaar cijfers voor 1993 gebruikt.
- 6 Deze constatering moet met enige omzichtigheid worden gedaan, aangezien het aantal respondenten in het LSO/DLO dat in de bouw werkzaam is niet meer dan 160 à 190 bedraagt.
- 7 In 1997 zijn nog vijf vragen toegevoegd die inzicht verschaffen in de autonomie van de werkende, namelijk de mogelijkheid om zelf het werktempo te regelen, om de volgorde van de werkzaamheden te bepalen en om zelf oplossingen te bedenken, de vraag of men zelfstandig of onder leiding werkt en de vraag of men op het werk overleg voert. Aangezien hierover nog voor slechts twee jaar gegevens beschikbaar zijn (1997 en 1998), kan nog geen inzicht worden gegeven in de trendmatige ontwikkelingen.
- 8 De status van werk wordt vaak gemeten met zogeheten beroepsprestigeladders, waarin een groot aantal beroepen wordt geordend op basis van het prestige dat een representatieve steekproef uit de bevolking eraan toekent. Het is echter de vraag of de status die 'gemiddeld' door de Nederlandse bevolking aan een beroep wordt toegekend, overeenkomt met de status of het aanzien zoals een werkende in dat beroep die zelf ervaart. Daarvoor lijkt de beoordeling door de directe sociale omgeving van meer belang. Doordat LWW'95 niet voldoende gedetailleerde informatie over het beroep bevat (deze is slechts op één digitniveau bekend), is het bovendien niet mogelijk om het beroepsprestige van de werkenden vast te stellen.
- 9 Ontplooiingsmogelijkheden worden vaak als een aspect van de arbeidsinhoud beschouwd. Factoranalyse van de verschillende werkaspecten leverde evenwel op dat de ontplooiingsmogelijkheden tot dezelfde dimensie behoren als de promotiekansen. Blijkbaar vatten de ondervraagden 'ontplooiingsmogelijkheden' niet zozeer op als een kenmerk van hun huidige werk, maar als een mogelijkheid voor de toekomst.
- 10 De oorzaak hiervan is gelegen in het feit dat een reeks vragen over de aard van het werk bij het afnemen van de enquête per abuis aan een deel van de werkenden niet is gesteld. Uit nadere analyse is gebleken dat het hierbij vooral gaat om personen die relatief lang in hun huidige baan werkzaam zijn. Dit betekent ook dat oudere werknemers, vanaf 45 jaar, in alle clusters sterk zijn ondervertegenwoordigd: zij maken een kwart van de totale werkzame beroepsbevolking uit, maar slechts 9% van de vier clusters.
- 11 Bij een indeling in vijf clusters omvat de kleinste nog slechts 5% van de werkgelegenheid en 26 respondenten, hetgeen te weinig is voor verdere analyses.
- 12 Alleen banen waarvoor alle werkaspecten bekend zijn, zijn in een cluster ingedeeld. Daardoor hoeft het gemiddelde voor de vier clusters niet precies gelijk aan nul te zijn, het gemiddelde van de score voor ieder aspect berekend over alle banen waarvoor dat specifieke aspect bekend is.

3 ARBEID ALS BRON VAN WELVAART EN DRAAGVLAK VOOR DE VERZORGINGSSTAAT

3.1 Inleiding

Een argument dat de afgelopen tien jaar in bijna alle pleidooien voor een verhoging van de arbeidsparticipatie werd aangevoerd, is dat betaalde arbeid het draagvlak vormt voor de maatschappelijke welvaart, voor de verzorgingsstaat of voor het stelsel van sociale zekerheid. Enkele citaten kunnen dit illustreren:

"Het behoud van welvaart in zowel absolute als relatieve zin, vormt een fundamenteel economisch argument voor een hogere arbeidsparticipatie. Het totstandkomen van een breder *draagvlak* voor de sociale zekerheid kan een belangrijke impuls bieden aan de economische groei. Die impuls kan zowel komen van een vergroting van het aantal werkenden, als van een vermindering van het aantal uitkeringsgerechtigden." (WRR 1990: 8; cursivering toegevoegd.)

"Het grote beroep op de sociale zekerheid heeft er toe geleid dat het een kostbaar stelsel is geworden, waarbij deze kosten op de schouders van de werkenden drukken. Dit heeft weer geresulteerd in een ontmoediging om aan het arbeidsproces deel te nemen, zodat de arbeidsparticipatie (...) is gedaald en daarmee het *productieve draagvlak* van de economie is versmald. Aldus is er sprake van een negatieve spiraal, waarbij de dalende arbeidsparticipatie een steeds groter beroep op de sociale zekerheid oproept." (Den Butter en Vijlbrief 1992: 37, 38; cursivering toegevoegd.)

"Bevordering van de arbeidsparticipatie is niet alleen een sociale plicht, maar ook een economische noodzaak. Zo kunnen potentiële bedreigingen voor de sociale cohesie en voor het afbrokkelen van het *economische draagvlak* worden omgezet in kansen."

"Meer mensen aan het werk, zorgt voor een verbreding van het *draagvlak* voor de sociale zekerheid en voorkomt tekorten op de arbeidsmarkt." (SZW 1997: 5, 99; cursivering toegevoegd.)

"Als wij de verzorgingsstaat in stand willen houden om de kosten van de vergrijzing, de zorg en het onderwijs te kunnen betalen, dan moeten er meer mensen aan de slag. (...) De uitdaging is de werkloosheid te verlagen en het arbeidsaanbod te vergroten om zo het *draagvlak* van de collectieve voorzieningen te vergroten." (R. van der Ploeg in interview met Banning 1997; cursivering toegevoegd.)

"De sociaal-economische doelstelling van bevordering van een zo groot mogelijke arbeidsparticipatie blijft voor de raad onverminderd actueel. In het licht van de oplopende vergrijzingskosten acht hij een verdere versterking van het *draagvlak* voor de collectieve voorzieningen en een vermindering van het uitkeringsvolume beneden de 65 jaar geboden." (SER 1998: 151; cursivering toegevoegd.)

De voorziene grotere aanspraken op het nationale inkomen door ouderen [t.g.v. de

vergrijzing – PdB] moeten opgevangen worden door een groter toekomstig *draagvlak*, dat is het nationaal inkomen verdiend in de marktsector. (...) Juist met het oog hierop kan een hogere (netto) arbeidsparticipatie zo belangrijk zijn (...)." (Kolnaar 2000: 434; cursivering toegevoegd.)

De functie van arbeid als draagvlak blijkt een van de belangrijkste redenen om de arbeidsparticipatie te verhogen. Tegelijkertijd is het echter ook een van de meest problematische redenen. De betekenis van de term 'draagvlak' is namelijk verre van eenduidig. Volgens Van Dale is een 'draagvlak' "een vlak waarop een last draagt" (waarbij 'draagt' in de onovergankelijke betekenis van steunen of gedragen worden wordt gebruikt), terwijl 'het draagvlak van de economie' wordt omschreven als "het aanwezige productiepotentieel van arbeid en kapitaal".¹

In economische handboeken zal men de term 'draagvlak' echter tevergeefs zoeken.² Hoewel ook economen – getuige vorenstaande citaten van Den Butter en Vijlbrief, Van der Ploeg en Kolnaar – het draagvlakargument met enige regelmaat aanvoeren, is 'draagvlak' geen standaardbegrip in de economische theorie. In dit hoofdstuk zal daarom eerst worden getracht aan het begrip 'draagvlak' een interpretatie te geven die meer in lijn is met het gangbare economische denken. Vervolgens wordt de plausibiliteit onderzocht van de stelling dat (betaalde) arbeid het draagvlak voor de maatschappelijke welvaart en de verzorgingsstaat vormt.

Een eerste betekenis die in vorengenoemde citaten aan het begrip 'draagvlak' wordt gegeven, is die van bron van welvaart. Deze interpretatie komt met name naar voren in de citaten van de WRR, van Den Butter en Vijlbrief (die van het "productieve draagvlak" spreken) en van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (waar sprake is van het "economische draagvlak"). Een tweede interpretatie van arbeid als draagvlak in deze citaten is dat betaalde arbeid de financieringsbron vormt voor de collectieve voorzieningen en de sociale zekerheid. In vrijwel alle vorenstaande citaten wordt op deze functie van arbeid gewezen. De eerste interpretatie – arbeid als bron van welvaart – wordt in de paragrafen 3.2-3.4 aan een kritische beschouwing onderworpen. De paragrafen 3.5-3.9 zijn aan de interpretatie van arbeid als draagvlak voor de financiering van de sociale zekerheid gewijd. Hierbij gaat de aandacht in het bijzonder uit naar de wisselwerking tussen arbeidsparticipatie, socialezekerheidsuitgaven, collectievelastendruk en loonvorming, die door Den Butter en Vijlbrief als een negatieve spiraal wordt aangeduid. In paragraaf 3.10 worden de belangrijkste conclusies geformuleerd.

3.2 Arbeid als bron van welvaart in de economische theorie

De vraag wat de bron van de welvaart is of welke activiteiten werkelijk 'productief' zijn, is onder economen lange tijd een belangrijk twistpunt geweest.

In de achttiende eeuw stelden de fysiocraten, waarvan François Quesnay (1694-1774) de bekendste vertegenwoordiger was, dat de grond de bron van de welvaart is: "La terre est l'unique source des richesses" (geciteerd door Thoben 1976: 4). Alleen landbouw was volgens de fysiocraten een productieve economische activiteit. Immers, in andere sectoren wordt niets nieuws geproduceerd, maar worden slechts de producten die de landbouw heeft voortgebracht, van vorm veranderd.

Amper twee decennia later stelde Adam Smith (1723-1790), die als de grondlegger van de (klassieke) economische wetenschap geldt, in zijn *Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (1776) echter dat arbeid de bron van alle welvaart vormt: "The annual labour of every nation is the fund which originally supplies it with all the necessaries and conveniences of life which it annually consumes" (Smith 1776: 1). Zonder arbeidsinspanning brengt ook grond geen welvaart voort. De hoeveelheid arbeid die nodig is om een product voort te brengen, bepaalt dan ook de waarde van dat product. De mate van arbeidsdeling, en daarmee de efficiëntie waarmee arbeid in het productieproces wordt aangewend, vormde volgens Smith de belangrijkste verklaring voor het verschil in welvaart tussen de landen.

In de visie van Adam Smith en de 'klassieke' economen was echter niet *alle* arbeid productief. Alleen het voortbrengen van stoffelijke goederen beschouwden zij als productief. Diensten, die zich niet aan een fysiek goed 'hechten', zijn improductief:

"There is one sort of labour which adds to the value of the subject upon which it is bestowed: there is another which has no such effect. The former, as it produces a value, may be called productive; the latter, unproductive labour. Thus the labour of a manufacturer adds, generally, to the value of the materials which he works upon, that of his own maintenance, and of his master's profit. The labour of a menial servant, on the contrary, adds to the value of nothing. (...) The labour of the menial servant, on the contrary, does not fix or realise itself in any particular subject or vendible commodity" (Smith 1776: 294, 295).

Karl Marx (1818-1883) bouwde bijna honderd jaar later op deze gedachtegang voort. Zijn hoofdwerk (waarvan het eerste deel in 1867 verscheen) mocht dan *Das Kapital* heten, ook voor Marx was arbeid de bron van alle welvaart. Hij werkte de arbeidswaardeleer van de klassieken verder uit door een onderscheid te maken tussen de ruilwaarde en de gebruikswaarde van arbeid. De gebruikswaarde is het aantal uren dat een arbeidskracht werkt, de ruilwaarde is het aantal uren dat moet worden gewerkt om de goederen voort te brengen die nodig zijn voor de reproductie van de arbeidskracht (simpel gezegd: het bestaansminimum). Het verschil tussen ruilwaarde en gebruikswaarde, de meerwaarde, wordt in een kapitalistische economie door de kapitalisten toegeëigend (de bron van 'uitbuiting' van de arbeiders) en gebruikt voor de accumulatie van kapitaal. Kapitaal is in de visie van Marx op zichzelf niet productief, maar het bezit van kapitaal is wel een voorwaarde om van het productieve karakter van arbeid te kunnen profiteren. Alle arbeid die meerwaarde oplevert, is volgens Marx productieve arbeid. Het gaat hier dus om arbeid in loondienst, ongeacht of deze wordt ingezet voor fysieke productie of voor dienstverlening. Strikt volgens het meerwaardecriterium geredeneerd, is echter alleen loonarbeid in de marktsector productief. De overheid en non-profitorganisaties eigenen zich geen meerwaarde toe en dragen derhalve niet bij aan het draagvlak van de economie:

"Alleen die arbeider is productief, die meerwaarde produceert voor de kapitalist of de meerwaardevorming van het kapitaal dient. Zo het geoorloofd is een voorbeeld te kiezen buiten de sfeer van de materiële productie, zou men kunnen zeggen dat een schoolmeester een productieve arbeider is wanneer hij niet slechts de geesten van de kinderen bewerkt, maar zichzelf ook afslooft om de ondernemer rijker te maken" (Marx 1867: 388, 389).

In de neoklassieke theorie, die in dezelfde tijd door onder meer Léon Walras (1834-1910) werd ontwikkeld, wordt de productiviteit van een activiteit bepaald door het subjectieve nut dat het product oplevert. Ook diensten die in een behoefte voorzien, zijn derhalve productief. De enige voorwaarde is dat het geaggregeerde nut van de consumptie van het betreffende product (goed of dienst) groter is dan het geaggregeerde 'disnut' van de daarvoor geleverde arbeidsinspanning. Daarbij is, anders dan bij Marx, niet van belang of de activiteit winstgevend is. Op de ideaaltypische neoklassieke markt met volkomen concurrentie worden alle winsten zelfs tot een minimum gereduceerd, maar dat doet niets af aan de bijdrage van de ondernemersactiviteiten aan de maatschappelijke welvaart.

In de neoklassieke theorie draagt, naast de hoeveelheid arbeid die in het productieproces wordt gebruikt, ook de ingezette hoeveelheid kapitaalgoederen bij aan de productie. Dit wordt meestal uitgedrukt in de vorm van een productiefunctie die aangeeft hoeveel goederen of diensten een bepaalde combinatie van arbeid en kapitaalgoederen voortbrengt. Daarbij wordt doorgaans verondersteld dat arbeid en kapitaal gedeeltelijk, maar niet volledig (perfect) substitueerbaar zijn. Als een gegeven productieniveau het resultaat is van een bepaalde combinatie van arbeid en kapitaal, kan deze derhalve ook met een andere combinatie van arbeid en kapitaal worden voortgebracht, bijvoorbeeld met meer arbeid en minder kapitaal dan in de oorspronkelijke situatie.³ Indien kapitaal en arbeid geen perfecte substituten zijn, is het echter niet mogelijk om die productie met uitsluitend de inzet van arbeid of kapitaal voort te brengen.

In de neoklassieke theorie is het daarom niet zinvol de vraag te stellen welke bijdrage de arbeid en welke bijdrage het kapitaal levert aan de totale productie. De productie is immers het resultaat van de gecombineerde inzet van arbeid én kapitaal, die zonder een van beide factoren niet zou kunnen worden verwezenlijkt. Als men in dit verband de term 'draagvlak' wil gebruiken, kan men slechts (overeenkomstig de eerder gegeven definitie in Van Dale) stellen dat arbeid en kapitaalgoederen beide, gezamenlijk, het draagvlak vormen van de maatschappelijke welvaart.

Naast arbeid en kapitaal dient evenwel nog een derde productiefactor te worden onderscheiden, evenzeer onmisbaar voor iedere vorm van productie, namelijk natuurlijke hulpbronnen. De opvatting van de fysiocraten dat de grond de *enige* bron van welvaart is, mag dan achterhaald zijn, dat neemt niet weg dat de aardbodem nog altijd, letterlijk, alle menselijke activiteiten draagt. Ook (schone) lucht, (zuiver) water, natuurlijke grondstoffen en energiebronnen zijn onmisbaar voor de maatschappelijke welvaart. Al is het belang daarvan, zo lang zij overvloedig voorhanden waren, niet altijd voldoende naar waarde geschat.

De neoklassieke theorie heeft niet alleen belangrijke implicaties voor het denken over de (ultieme) bron van maatschappelijke welvaart, maar ook voor het welvaartsbegrip zelf. Zoals opgemerkt wordt in de neoklassieke theorie welvaart geïnterpreteerd als het subjectieve nut dat een individu ontleent aan de goederen en diensten die hij of zij consumeert, verminderd met het even subjectieve 'disnut' van de inspanningen en opofferingen die hij of zij zich moet getroosten om die goederen en diensten te verkrijgen. Terwijl Smith en Marx de maatschappelijke welvaart gelijkstelden aan de hoeveelheid arbeid die in de (fysieke) productie besloten ligt, is in de neoklassieke theorie geen objectieve maat voor het meten van de maatschappelijke welvaart voorhanden. Het nut dat iemand aan een product ontleent, is niet direct waarneembaar en meetbaar. Veel economen menen, in navolging van Lionel Robbins, zelfs dat het principieel onmogelijk is om het subjectieve nut van verschillende individuen onderling te vergelijken (zie hierover verder § 4.2). Aggregatie van het nut van individuele burgers tot een maat voor de maatschappelijke welvaart is dan per definitie onmogelijk. Niettegenstaande de grote principiële en conceptuele problemen met betrekking tot het begrip maatschappelijke welvaart, wordt in de economische wetenschap toch veelvuldig gebruikgemaakt van het 'nationaal product' of het 'nationaal inkomen' als indicator voor de maatschappelijke welvaart. Zo stelt de *Penguin dictionary of economics*: "Since national income measures the flow of goods and services produced, its level can be taken as an indicator of the well-being of the economy, though, clearly, it can never be a perfect indicator of this" (Bannock et al. 1972: 297).

Vanzelfsprekend gaat het hierbij niet zozeer om het totale nationaal product, maar om het (gemiddelde) nationaal product of nationaal inkomen per hoofd van de bevolking. Het zou immers merkwaardig zijn om een groot land met eenzelfde niveau van het nationaal product per hoofd van de bevolking als een klein land als welvarender te beschouwen, alleen vanwege het feit dat het meer inwoners telt.

Het nationaal product is simpelweg de optelsom van de (toegevoegde) waarde van de goederen en diensten die in een jaar tijd in een land worden geproduceerd. Deze waarde wordt echter niet (direct) ontleend aan het subjectieve nut dat die goederen en diensten opleveren, maar aan de prijs die ervoor 'op de markt' wordt betaald. Het lijkt niet nodig hier uitgebreid in te gaan op alle bezwaren die aan het gebruik van het nationaal product als maatstaf voor de maatschappelijke welvaart kleven. Zo wordt voorbijgegaan aan het welbekende probleem van het verwaarlozen van de waarde van 'ongeprijste' natuur- en milieugoederen. Hier wordt de aandacht alleen gericht op het negeren van de waarde van onbetaalde arbeid bij de berekening van het nationaal product.

3.3 Onbetaalde arbeid en maatschappelijke welvaart

Lange tijd stond arbeid voor economen gelijk met betaalde arbeid. Ofwel beschouwden zij onbetaalde arbeid niet als productief (zoals Marx, die aan onbetaalde arbeid overigens wel een belangrijke rol toekende bij de *reproductie* van arbeidskracht), ofwel gingen zij eenvoudigweg aan het belang van onbetaalde arbeid, die niet in de statistieken tot uitdrukking komt, voorbij. In de loop van de jaren zestig van de twintigste eeuw werd echter steeds meer onderkend, dat ook onbetaalde arbeid een belangrijke productieve bijdrage levert aan de maatschappelijke welvaart. Vanuit twee geheel verschillende invalshoeken werd meer aandacht voor onbetaalde arbeid bepleit.

Aan de ene kant wees de vrouwenbeweging erop dat de bijdrage van (huis)vrouwen aan de welvaart lange tijd ten onrechte was genegeerd. Het economische belang van het onbetaalde huishoudelijke werk wordt onmiddellijk duidelijk indien men zich probeert voor te stellen wat er zou gebeuren indien dit werk zou worden gestaakt. Het formele productieproces zou dan snel tot stilstand komen: werknemers zouden vervuild en hongerig op hun werk komen en spoedig niet meer tot werken in staat zijn. Dat het willekeurig is om alleen betaalde arbeid tot het productieve draagvlak te rekenen, blijkt ook uit het feit dat veel onbetaalde activiteiten tevens in de vorm van betaalde arbeid voorkomen. Schoonmaken, koken, kinderen verzorgen, wassen zijn activiteiten die zowel betaald als onbetaald worden verricht.

Aan de andere kant ontstond ook onder neoklassieke economen belangstelling voor onbetaalde arbeid. De stroming van de *new home economics*, waarvan Gary S. Becker de voornaamste vertegenwoordiger is (zie Becker 1965), ging ervan uit dat in gezins-huishoudens niet alleen wordt geconsumeerd, maar ook geproduceerd. De goederen die buiten het huishouden op de markt worden aangeschaft, dragen veelal niet rechtstreeks bij aan de bevrediging van behoeften, maar vereisen enige tijdsopoffering om te worden geconsumeerd: voedsel moet worden bereid en gegeten, met een wasmachine moet worden gewassen, gereedschap is bedoeld om te 'klussen', enzovoorts. Tot dan toe werd in de neoklassieke theorie slechts verondersteld dat individuen een afweging maken tussen betaalde arbeid en vrije tijd; waarbij vrije tijd op zich positief wordt gewaardeerd (dat wil zeggen dat hij direct bijdraagt aan het 'nut' van het individu), terwijl betaalde arbeid wordt gewaardeerd om het inkomen dat zij oplevert en dat wordt aangewend om consumptiegoederen aan te schaffen. Volgens Becker maakt men in werkelijkheid een afweging tussen vele vormen van tijdsbesteding: naast betaalde arbeidstijd en 'echte' vrije tijd ook verschillende vormen van onbetaalde arbeid, zoals huishoudelijk werk, kinderverzorging en vrijwilligerswerk. De afweging tussen de verschillende vormen van tijdsbesteding zal dan zó uitvallen dat het (marginale) nut van het 'laatste' uur dat men aan een bepaalde activiteit besteedt, gelijk is aan het (marginale) nut dat het inkomen van het 'laatste' uur betaalde arbeid oplevert.

Volgens Becker (1965) en Toffler (1981, ch. 20) leiden verschillen in productiviteitsstijging ertoe dat materiële goederen steeds goedkoper worden en professionele diensten verhoudingsgewijs steeds duurder. Daarom schaffen consumenten steeds meer materiële goederen aan waarmee zij zelf de betreffende diensten kunnen verrichten, bijvoorbeeld een wasmachine om zelf de was te doen in plaats van deze naar een wasserette te brengen. Deze vermenging van productie en consumptie duidt Toffler met de term 'prosumptie' aan. Een vergelijkbare redenering is te vinden bij Gershuny (1978), die stelt dat – in tegenstelling tot wat vaak wordt gesuggereerd – de consumptieve bestedingen aan 'professionele' diensten eerder afnemen dan toenemen, doordat mensen steeds meer zelf gaan doen.

In deze benadering is er vanuit economisch gezichtspunt geen wezenlijk verschil tussen betaalde en onbetaalde arbeid. Het zijn beide alternatieve toepassingen van de schaarse beschikbare tijd die een productieve bijdrage leveren aan het individuele 'nut'. Het is dan ook onjuist om het maatschappelijke welvaartsniveau uitsluitend af te meten aan het inkomen dat betaalde arbeid oplevert: de bijdrage aan de welvaart van de onbetaalde arbeid wordt daardoor ten onrechte genegeerd. Dit kan worden geïllustreerd met het

bekende voorbeeld (van Pigou) van de man die met zijn huishoudster trouwt. Als zij hetzelfde werk blijft doen, maar geen loon meer ontvangt, neemt het nationaal product af, hoewel de feitelijke productie exact gelijk blijft.

Er wordt wel gesteld dat vrouwen op deze wijze een 'bufferfunctie' vervullen: als de economie aantrekt, treden vrouwen die alleen onbetaald (huishoudelijk) werk verrichtten, toe tot de betaalde arbeidsmarkt, om zich, wanneer de economie inzakt, weer aan onbetaalde werkzaamheden te wijden. De feitelijke schommelingen in de productie en in de som van betaalde en onbetaalde werkgelegenheid over de conjunctuurcyclus zouden daardoor aanzienlijk kleiner zijn dan die in de officiële statistieken tot uitdrukking komen (vgl. Bruyn-Hundt 1985).

Vanuit de vrouwenbeweging is er herhaaldelijk op aangedrongen om de waarde van de onbetaalde arbeid in het nationaal inkomen op te nemen. In Nederland was de econome Marga Bruyn-Hundt hiervan een hartstochtelijk pleitbezorgster – met weinig succes overigens. Volgens haar schattingen zou het bruto nationaal product, afhankelijk van de wijze waarop men onbetaalde arbeid in geld waardeert, in 1995 44% tot 86% hoger zijn geweest indien ook met de waarde van onbetaalde arbeid rekening zou worden gehouden (Bruyn-Hundt 1996: 173).

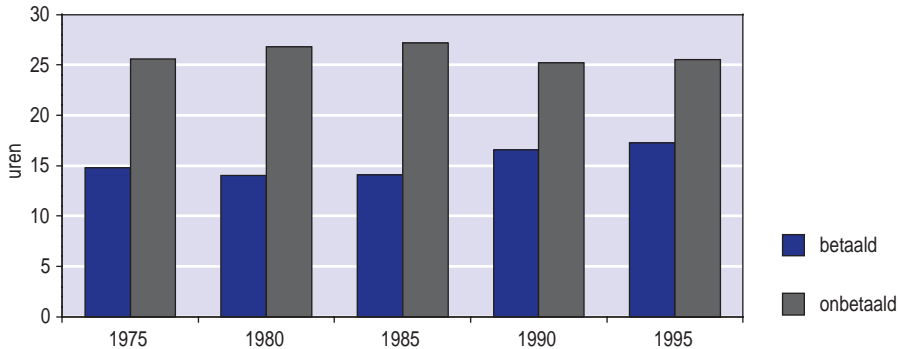
Hoe relevant zijn vorenstaande kanttekeningen bij de meting van het nationaal product of nationaal inkomen in de praktijk? Worden de groei en de fluctuaties van het nationaal inkomen werkelijk aanzienlijk overschat indien geen rekening wordt gehouden met de onbetaalde arbeid?

Om hierin enig inzicht te krijgen, dient men te beschikken over gegevens over de hoeveelheid onbetaalde arbeid. In vergelijking met de hoeveelheid en frequentie van gegevens over betaalde arbeid is de beschikbare informatie over onbetaalde arbeid uitermate summier en fragmentarisch. De belangrijkste bron van data over onbetaalde arbeid is het tijdsbestedingsonderzoek dat het Sociaal en Cultureel Planbureau sinds 1975 iedere vijf jaar houdt. In dit onderzoek wordt een representatieve steekproef uit de bevolking van 12 jaar en ouder gevraagd een week lang een dagboek bij te houden waarin men voor ieder kwartier in de betreffende week de verrichte activiteit vermeldt. Welke activiteiten vervolgens als 'onbetaalde arbeid' worden aangemerkt, is tot op zekere hoogte willekeurig. Het ligt voor de hand hierbij uit te gaan van activiteiten die een productief karakter hebben en in beginsel ook betaald kunnen worden verricht. Veel van deze activiteiten kunnen evenwel ook recreatief van aard zijn, zoals tuinieren, klussen en doe-het-zelven. Niettemin wordt hier een ruime definitie van onbetaalde arbeid gehanteerd, waar ook deze activiteiten onder vallen. Het gaat om huishoudelijk werk (zoals koken, schoonmaken en boodschappen doen), zorg voor kinderen en andere huisgenoten, doe-het-zelfwerkzaamheden, hulp aan familieleden buiten het eigen huishouden, burens, bejaarden en dergelijke en participatie in maatschappelijke organisaties, verenigingen en dergelijke.

Figuur 3.1 laat zien dat, per hoofd van de bevolking van 12 jaar en ouder, gemiddeld aanzienlijk meer tijd wordt besteed aan onbetaalde arbeid dan aan betaalde arbeid (in 1985 zelfs bijna het dubbele). Belangrijker is echter dat – zoals op theoretische gronden werd verwacht – de tijd die wordt besteed aan betaalde en aan onbetaalde arbeid in tegengestelde richting bewegen: tussen 1975 en 1985 nam de tijd die wordt besteed

aan betaalde arbeid af en de tijd die wordt besteed aan onbetaalde arbeid toe, tussen 1985 en 1995 deed zich de omgekeerde ontwikkeling voor. De hoeveelheid tijd besteed aan betaalde en onbetaalde arbeid tezamen fluctueert daardoor beduidend minder sterk dan de ontwikkeling van de betaalde arbeidsparticipatie doet vermoeden: tussen 1985 en 1995 nam de gemiddelde betaalde arbeidstijd per persoon van 12 jaar en ouder met 3,2 uur toe van 14,1 tot 17,3 uur per week, terwijl de gemiddelde totale arbeidstijd met slechts 1,5 uur toenam, van 41,3 tot 42,8 uur per week (Van der Lippe 1997: 124).

Figuur 3.1 Tijdsbesteding aan betaalde en onbetaalde arbeid (bevolking vanaf 12 jaar) in uren per week, 1975-1995

Bron: Van der Lippe (1997: 124).

Hoewel het moeilijk is de bijdrage van de onbetaalde arbeid aan de maatschappelijke welvaart te vergelijken met de bijdrage van betaalde arbeid (vgl. Bruyn-Hundt 1997), is het op grond van deze cijfers zeer aannemelijk dat de feitelijke welvaart, die het product is van zowel betaalde als onbetaalde arbeid, minder fluctueert dan de welvaart zoals die gemeten wordt in de Nationale Rekeningen. De feitelijke welvaartsstijging in de laatste tien jaar wordt overschat, doordat de hoeveelheid onbetaalde, 'informele' productie is afgenomen. Als men veronderstelt dat de productiviteit per uur onbetaalde arbeid overeenkomt met die van betaald werk dat tegen het minimumloon wordt verricht, dan bedraagt de arbeidsproductiviteit van onbetaald werk gemiddeld de helft van die van betaald werk.⁴ In dat geval kan worden berekend dat de werkelijke productiestijging per jaar tussen 1985 en 1995 slechts 1,4% bedroeg in plaats van de 2,6% die uit de Nationale Rekeningen volgt.⁵

3.4 Werkgelegenheid en economische groei

Niettegenstaande de kanttekeningen die hiervoor bij het nationaal product of nationaal inkomen per hoofd van de bevolking als indicator voor de maatschappelijke welvaart zijn geplaatst, zal in het vervolg van dit hoofdstuk toch bij dit gebruik worden aangesloten. Redenen daarvoor zijn dat alle pogingen tot het formuleren van een alternatief, bijvoorbeeld 'groen' nationaal product ten spijt, nog altijd geen betere indicator voor de maatschappelijke welvaart voorhanden is en dat, zo lang de verhouding tussen de hoeveelheid betaalde en onbetaalde arbeid min of meer constant is, de bijdrage van

betaalde arbeid aan de stijging van het nationaal product bij benadering ook een indicatie vormt voor de bijdrage aan de toename van de maatschappelijke welvaart.⁶ Eerder is opgemerkt dat het weinig zinvol is te vragen welke bijdrage (betaalde) arbeid levert aan de maatschappelijke welvaart. Deze bijdrage is immers niet te scheiden van de bijdrage van kapitaalgoederen en natuurlijke hulpbronnen. Het kan echter wel zinvol zijn om te vragen welke bijdrage een *toename* van de hoeveelheid arbeid levert aan de *toename* van het nationaal product per hoofd van de bevolking. Wanneer, bij een gegeven bevolkingsomvang, een persoon extra gaat werken en iets van waarde produceert (d.w.z. iets waarvoor anderen bereid zijn een prijs te betalen), draagt hij of zij bij aan het nationaal product. In economische termen: zolang de marginale productiviteit van de factor arbeid positief is, is de bijdrage van de extra inzet van arbeid aan het nationaal product per definitie positief. Hierin dient overigens het effect van de inzet van de additionele arbeidskracht op de productiviteit van andere werkenden, te zijn inbegrepen. Op korte termijn is het aannemelijk dat de inschakeling van extra arbeidskrachten de totale productie inderdaad doet toenemen. Op wat langere termijn is echter minder zeker dat groei van de arbeidsparticipatie gepaard gaat met een sterkere productiegroei dan zonder deze extra arbeidsinzet het geval zou zijn geweest.

Om de relatie tussen de groei van het nationaal product – kortweg de economische groei – en de groei van de arbeidsparticipatie nader te analyseren, dient men zich allereerst te realiseren dat het nationaal product per definitie gelijk is aan het product van de werkgelegenheid (of het arbeidsvolume) en de arbeidsproductiviteit. De arbeidsproductiviteit is dan ook gedefinieerd als de (gemiddelde) productie per eenheid arbeid (bijv. een uur betaalde arbeid). De procentuele groei van de productie is dan (bij benadering⁷) gelijk aan de som van de procentuele groei van het arbeidsvolume en de procentuele groei van de arbeidsproductiviteit. Als de arbeidsproductiviteit gelijk blijft, leidt een stijging van het arbeidsvolume per definitie tot een grotere productie. Uit deze simpele formule blijkt echter ook dat eenzelfde productiestijging (of economische groei) kan worden gerealiseerd met verschillende combinaties van werkgelegenheids- en productiviteitsstijging. Zo kan een economische groei van 3% het resultaat zijn van een groei van de werkgelegenheid met 2% en een productiviteitsstijging met 1%, maar ook van 1% werkgelegenheids- en 2% productiviteitsstijging. Twee belangrijke vragen vloeien hieruit voort: door welke factoren wordt (de groei van) de (gemiddelde) arbeidsproductiviteit bepaald, en bestaat er verband tussen de groei van de werkgelegenheid en de stijging van de arbeidsproductiviteit?

De hoogte van de arbeidsproductiviteit wordt in het algemeen door drie factoren bepaald: de kwaliteit van de arbeid, de hoeveelheid kapitaalgoederen per eenheid arbeid en de beschikbare technologie. Dat de arbeidsproductiviteit samenhangt met de kwaliteit van de factor arbeid, spreekt voor zich. (Voor alle duidelijkheid: het gaat hier om de kwaliteit van de arbeidskracht en *niet* van de werkomstandigheden.) Opleidingsniveau en ervaring worden doorgaans als de belangrijkste determinanten van de kwaliteit van de factor arbeid beschouwd.

Ook het belang van de inzet van kapitaalgoederen voor de hoogte van de arbeidsproductiviteit behoeft weinig toelichting: een kleermaker die alleen over naald en draad

beschikt, kan in dezelfde tijd minder produceren dan een collega die een naaimachine heeft, een boekhouder met alleen pen en papier zal het afleggen tegen een boekhouder met een computer en een (goed functionerend) boekhoudprogramma. Dat een grotere inzet van kapitaalgoederen per arbeidskracht de productiviteit verhoogt, volgt ook direct uit de gebruikelijke veronderstelling in de neoklassieke theorie dat arbeid en kapitaal (imperfecte) substituten zijn: eenzelfde productie kan dan worden gerealiseerd met minder inzet van arbeid en meer kapitaal, waardoor de kapitaal-arbeidverhouding en de arbeidsproductiviteit per definitie stijgen.

Een derde factor die de arbeidsproductiviteit bepaalt, is de stand van de technologie. Men kan hierbij in eerste instantie denken aan de kwaliteit van de kapitaalgoederen. Zo is al decennia lang sprake van een gestage groei van de rekenkracht van computers, waardoor men met een moderne computer in een bepaalde tijd aanzienlijk meer bewerkingen kan uitvoeren dan tien of twintig jaar geleden het geval was. Technologische ontwikkeling schuilt echter niet alleen in computers en andere kapitaalgoederen (*embodied technology*), maar kan ook tot uitdrukking komen in de efficiëntie van het productieproces (*disembodied technology*). Door een betere organisatie van het productieproces is het mogelijk dat men, met dezelfde inzet van arbeid en kapitaal, meer kan produceren dan in het verleden het geval was.

Wat valt er nu te zeggen over de relatie tussen de groei van de werkgelegenheid of van het arbeidsvolume enerzijds en de groei van de arbeidsproductiviteit anderzijds? Lange tijd is in de economische groeitheorie verondersteld dat beide factoren onafhankelijk van elkaar waren. Op langere termijn zou de groei van de werkgelegenheid worden bepaald door de bevolkingsgroei, terwijl de productiviteitsstijging afhankelijk was van de 'autonoom' veronderstelde technologische ontwikkeling (zie bijv. Solow 2000 voor een uiteenzetting van deze 'klassieke' groeitheorie). De groei van de welvaart, uitgedrukt in de toename van de productie per hoofd van de bevolking, zou op langere termijn dus uitsluitend worden bepaald door de autonome technologische ontwikkeling. In de moderne zogenoemde 'endogene' groeitheorie wordt echter onderkend dat de productiviteitsstijging door allerlei economische, sociale en culturele factoren wordt beïnvloed. In dat geval is niet uitgesloten dat het tempo van productiviteitsstijging samenhangt met de groei van de arbeidsparticipatie.

De kwaliteit van de factor arbeid wordt in de eerste plaats bepaald door het (gemiddelde) opleidingsniveau van de werkzame beroepsbevolking. De afgelopen honderd jaar is het opleidingsniveau sterk gestegen. Doordat iedere generatie nieuwkomers op de arbeidsmarkt hoger was opgeleid dan de generatie die de arbeidsmarkt verliet, is de kwaliteit van de factor arbeid gestaag gestegen. Dit proces zal zich naar alle waarschijnlijkheid de komende decennia voortzetten.

Momenteel neemt nog geen twee derde (64%) van de bevolking tussen 15 en 65 jaar, ook wel de potentiële beroepsbevolking genoemd, aan het arbeidsproces deel. Onder hoogopgeleiden is de participatiegraad echter veel hoger dan onder laagopgeleiden. Dit is niet verrassend, aangezien de financiële opbrengst van werk voor hoger opgeleiden doorgaans aanzienlijk hoger is dan voor laagopgeleiden. Dit betekent evenwel dat een toekomstige verhoging van de arbeidsparticipatie vooral zal moeten worden gerealiseerd

door een grotere arbeidsdeelname van laagopgeleiden; onder hoogopgeleiden is eenvoudigweg niet voldoende onbenut potentieel. De extra arbeidskrachten die aan het werk gaan, zullen dan voor het merendeel een relatief lage arbeidsproductiviteit hebben. Als gevolg daarvan zou de *gemiddelde* arbeidsproductiviteit bij een stijging van de participatiegraad kunnen dalen. Overigens zal deze daling van de gemiddelde productiviteit per werkende – zolang de extra arbeidskrachten althans een positieve productiviteit hebben – het effect van de toename van de arbeidsparticipatie nooit volledig teniet kunnen doen. De productie per hoofd van de bevolking zal dan toch stijgen, zij het in een trager tempo dan de participatiegraad.

Stijging van de arbeidsparticipatie kan ook worden gerealiseerd door vervanging van kapitaalgoederen door arbeidskrachten. Conducteurs in trams (in plaats van stempelautomaten) en portiers (in plaats van automatische deuren) zijn daarvan twee voorbeelden. Op langere termijn bezien kan er, als nadrukkelijk naar een hogere arbeidsinzet wordt gestreefd, sprake zijn van *minder* vervanging van arbeidskrachten door kapitaalgoederen dan technisch mogelijk zou zijn geweest. Dit kan bijvoorbeeld het resultaat zijn van een lang volgehouden loonmatiging, die het voor werkgevers uit het oogpunt van kostenminimalisatie minder aantrekkelijk maakt om arbeidskrachten te vervangen door kapitaalgoederen. Als de kapitaal-arbeidverhouding daardoor afneemt, zal – *ceteris paribus* – ook de arbeidsproductiviteit dalen.

Ook de verschuiving in de werkgelegenheidsstructuur van de nijverheid naar de dienstensector kan leiden tot een daling van de kapitaal-arbeidverhouding. Aangezien de kapitaalintensiteit – en daarmee de arbeidsproductiviteit – in de dienstensector over het algemeen aanzienlijk lager is dan in de landbouw en de industrie, komt de overgang van een industriële naar een postindustriële diensteneconomie overeen met een verschuiving van een kapitaalintensieve, hoogproductieve sector naar een arbeidsintensieve, laagproductieve sector. Bij een gegeven stand van de techniek en een gegeven omvang van de totale werkgelegenheid, zou een dergelijke verschuiving derhalve resulteren in een afname van de gemiddelde arbeidsproductiviteit en een daling van het nationaal product. Ook al wordt dit effect in de praktijk gecompenseerd door een (autonome) stijging van de productiviteit in zowel de industrie als de dienstensector, dit neemt niet weg dat de overgang naar een postindustriële economie op zichzelf remmend werkt op de productiviteitsstijging en daarmee op de economische groei.

Hierbij dient men er overigens voor te waken de dienstensector niet als een homogeen geheel op te vatten. Tussen de branches in de dienstensector lopen de kapitaalintensiteit en de arbeidsproductiviteit sterk uiteen. Zo zijn in de financiële dienstverlening (banken en verzekeringsmaatschappijen) de kapitaal-arbeidverhouding en de arbeidsproductiviteit over het algemeen veel hoger dan in de zorgsector of de horeca. In de eerste sector lijken de mogelijkheden voor productiviteitsstijging dan ook veel groter dan in de laatstgenoemde. Mede als gevolg van de vergrijzing van de bevolking en een (deels daarmee samenhangende) toenemende behoefte aan 'persoonlijke' dienstverlening, waarbij het persoonlijke contact tussen dienstverlener en consument (of 'cliënt') essentieel is, is het echter aannemelijk dat in de toekomst juist de werkgelegenheid in arbeidsintensieve en kapitaal-extensieve branches zal toenemen.

Het verband tussen technologie en werkgelegenheid is zeer omstreven. In het verleden zijn heftige discussies gevoerd over de invloed van technologische ontwikkeling op de werkgelegenheid, vooral ingegeven door de angst dat toepassing van nieuwe technologieën veel werk zou vernietigen. Minder aandacht is er uitgegaan naar het effect van een hogere arbeidsparticipatie op de technologische ontwikkeling. Dit is niet verwonderlijk, aangezien technologie lange tijd als een autonome, 'exogene' factor is beschouwd, terwijl de werkgelegenheid juist door vele andere factoren wordt bepaald. Toch is er reden om ook stil te staan bij de mogelijkheid dat maatregelen die gericht zijn op het bevorderen van een hogere arbeidsparticipatie of meer werkgelegenheid gevolgen kunnen hebben voor de toepassing van nieuwe technologieën. Kleinknecht (1996) heeft in Nederland enige opschudding veroorzaakt met zijn stelling dat loonmatiging als middel om de werkgelegenheid te bevorderen, een rem zet op technologische innovatie. Loonmatiging zou ondernemers 'lui' maken, doordat het de prikkel wegneemt om door middel van innovaties in het productieproces de kosten te drukken.

Tegenover het kortetermijnvoordeel van werkgelegenheidsbehoud zou op langere termijn een verlies aan vernieuwingskracht en daardoor aan economisch potentieel staan. Volgens Kleinknecht zou dat op den duur zelfs ten koste van de werkgelegenheid kunnen gaan. Vooral deze laatste stelling van Kleinknecht is sterk bekritiseerd. Het is echter niet nodig hem zo ver te volgen om de analyse te onderschrijven dat loonmatiging de technologische vernieuwing kan remmen, waardoor werkgelegenheidsgroei gepaard gaat met een achterblijvende productiviteitsstijging. Het effect op de economische groei is dan afhankelijk van de vraag of de extra werkgelegenheidsgroei die het gevolg is van loonmatiging, opweegt tegen de minder sterke stijging van de arbeidsproductiviteit. Als de verhouding tussen arbeids- en kapitaalinkomens op macroniveau gelijk blijft, is de stijging van de (reële) lonen per definitie gelijk aan de productiviteitsstijging. Een procent loonmatiging resulteert dan in een procent minder productiviteitsstijging. Of de totale productie hierdoor toeneemt of afneemt, hangt af van de loongevoeligheid van de werkgelegenheid: alleen als een procent loonmatiging meer dan een procent extra werkgelegenheidsgroei oplevert (de absolute waarde van de loonelasticiteit van de werkgelegenheid is dan groter dan één), wordt ook de economische groei door de loonmatiging gestimuleerd.⁸ Hoewel econometrisch onderzoek sterk uiteenlopende schattingen van de loonelasticiteit van de werkgelegenheid oplevert, is de absolute waarde ervan bijna steeds aanzienlijk kleiner dan één (zie Hamermesh 1993: hoofdstuk 3, voor een uitgebreid overzicht van het verrichte empirische onderzoek). Dit betekent dat loonmatiging weliswaar de werkgelegenheid bevordert, maar eerder een remmend dan een stimulerend effect heeft op de economische groei. Onderzoek van het Centraal Planbureau naar de werkgelegenheidsontwikkeling in de jaren tachtig bevestigt dit: als er tussen 1979 en 1990 geen loonmatiging zou hebben plaatsgevonden, zou de werkgelegenheid in personen in 1990 265.000 lager zijn geweest dan feitelijk het geval was, maar het reële netto nationaal inkomen zou 1,5% hoger zijn geweest (CPB 1991: 8).

Er zou nog een andere relatie tussen de werkgelegenheidsontwikkeling en de productiviteitsstijging kunnen bestaan. Als werkgelegenheidsgroei leidt tot een afname van het aantal uitkeringsgerechtigden, zullen de uitgaven voor de sociale zekerheid (relatief)

afnemen en kan de collectievelastendruk dalen. Deze lastenverlichting zou vervolgens een stimulans kunnen vormen voor investeringen in onderwijs en scholing, die op hun beurt weer een positief effect hebben op de arbeidsproductiviteit.

Hoewel de relatie tussen werkgelegenheidsontwikkeling en collectievelastendruk minder eenduidig is dan hier wordt gesuggereerd, wordt de bespreking daarvan uitgesteld tot de paragrafen 3.6 en 3.7. De aandacht richt zich hier op de vraag of lagere collectieve lasten daadwerkelijk leiden tot meer investeringen in scholing.

Volgens de zogenoemde *human capital* theorie zijn investeringen in onderwijs en opleiding optimaal wanneer de marginale kosten ervan gelijk zijn aan (de contante waarde van) de marginale opbrengsten. Ogenschijnlijk ontmoedigen hogere lasten dergelijke investeringen, doordat de opbrengst in de vorm van een hoger nettoloon kleiner wordt. Echter, de kosten van een opleiding bestaan voor een belangrijk deel uit het nettoloon dat men derft in de periode dat men de opleiding volgt, en ook dit gedeelde loon zal lager worden. In geval van een proportionele belasting zullen beide effecten grosso modo tegen elkaar wegvallen (vgl. Atkinson 1995: 135). Indien de belasting niet proportioneel is, maar bijvoorbeeld progressief, is het effect minder eenduidig. Men dient dan onderscheid te maken tussen een verhoging van de gemiddelde belastingdruk en een verhoging van het marginale belastingtarief (de belasting die men over de 'laatst'verdiende gulden betaalt) (zie bijlage B3.2 voor de formele afleiding). Stel allereerst dat alleen de gemiddelde belastingdruk stijgt, terwijl de marginale druk gelijk blijft. Dit kan bijvoorbeeld het gevolg zijn van een verlaging van de heffingskorting in de loon- en inkomstenbelasting. Doordat bij een gegeven bruto-inkomen het netto-inkomen daalt, zullen de kosten van scholing, voorzover deze bestaan uit het loon dat men derft zolang men (dag)onderwijs volgt, afnemen. Het (gedeerde) nettoloon daalt immers als gevolg van de hogere gemiddelde belastingdruk. De opbrengst van een extra tijdseenheid (dag, maand of jaar) die men aan scholing besteedt, bestaat uit het extra nettoloon dat dit in de toekomst oplevert. Aangezien het marginale belastingtarief, dat op de 'top' van het inkomen betrekking heeft, gelijk blijft, verandert ook de toekomstige opbrengst van extra scholing niet. Als de kosten van scholing dalen, terwijl de opbrengst gelijk blijft, zal men meer in scholing gaan investeren.

Stel vervolgens dat de marginale lastendruk stijgt, terwijl de gemiddelde lastendruk gelijk blijft. Dit is mogelijk indien een verhoging van de (marginale) belastingtarieven wordt gecombineerd met een verhoging van de heffingskorting. In dit geval doet zich het omgekeerde effect voor: de marginale opbrengst van scholing wordt kleiner, doordat de 'top' van het toekomstige loon zwaarder wordt belast, terwijl de marginale kosten gelijk blijven, doordat het gedeerde nettoloon niet verandert. Men zal dan juist minder tijd in scholing investeren.

Als de gemiddelde en de marginale lastendruk beide stijgen – hetgeen aannemelijk is bij een stijging van de collectievelastendruk – staat niet bij voorbaat vast welk effect groter is. Dit hangt, behalve van de gemiddelde en marginale lastenverzwaring, ook af van de vraag hoe vooruitziend men is: naarmate men een langere tijdshorizon heeft en toekomstige inkomsten zwaarder weegt, zal aan het negatieve effect van de hogere marginale druk op het toekomstige nettoloon een groter gewicht worden toegekend en is de kans dat men minder in scholing investeert, groter.

Het toekomstige inkomen is echter niet alleen afhankelijk van de (huidige) scholingsinspanning, maar ook van de toekomstige arbeidstijd. Naarmate men van plan is in de toekomst meer uren te werken, zal een gegeven investering in scholing meer inkomen genereren. Ook het aantal uren dat men wenst te werken wordt (mede) bepaald door de belastingdruk. Hierbij doet zich een vergelijkbaar verschil voor tussen het effect van de gemiddelde en de marginale belastingdruk (zie bijlage B3.2).

Als alleen de gemiddelde lastendruk stijgt en de marginale druk gelijk blijft, neemt, bij een gegeven aantal gewerkte uren, het nettoloon af. Onder de gebruikelijke veronderstelling dat de waardering voor vrije tijd groter is naarmate het inkomen hoger is, zal de verlaging van het nettoloon de (marginale) waardering van vrije tijd doen vermindere. Omdat de marginale lastendruk gelijk blijft, verandert de netto-opbrengst in guldens van een uur extra werken niet. De (marginale) waardering van dit extra inkomen neemt, vanwege de daling van het nettoloon, echter toe. De voorkeur verschuift dan van vrije tijd naar inkomen uit arbeid (in economische termen: er is dan alleen sprake van een positief inkomenseffect). Als de marginale druk stijgt, terwijl de gemiddelde druk gelijk blijft, is het effect op het gewenste aantal arbeidsuren omgekeerd. De netto-opbrengst van het 'laatste' gewerkte uur wordt kleiner, terwijl de (marginale) waardering voor vrije tijd gelijk blijft, zodat de voorkeur verschuift naar méér vrije tijd (er doet zich dan alleen een negatief substitutie-effect voor).

In het algemeen zal het effect van een lastenstijging op de scholingsinspanning en op het aantal (toekomstige) arbeidsuren in dezelfde richting wijzen. Wel is het denkbaar dat bij een gelijktijdige verhoging van de gemiddelde en de marginale lastendruk bij de scholingsinspanning het effect van de gemiddelde druk en bij de arbeidsduur het effect van de marginale druk groter is en vice versa.

Resumerend staat op theoretische gronden niet vast of hogere collectieve lasten de investeringen in scholing zullen afremmen of stimuleren: de effecten van hogere gemiddelde lasten en van een hogere marginale lastendruk werken in tegengestelde richting. Wanneer zowel de gemiddelde als de marginale lastendruk stijgt, zoals in de praktijk aannemelijk is, zullen deze tegengestelde effecten elkaar geheel of ten dele compenseren. Het lijkt daarom niet waarschijnlijk dat een stijgende arbeidsparticipatie via een verlaging van de collectievelastendruk een belangrijke stimulans voor de scholingsinspanning zal betekenen en daarmee op langere termijn tot een hogere arbeidsproductiviteit zal leiden.

Overziet men vorenstaande kanttekeningen bij de relatie tussen werkgelegenheids groei en productiviteitsstijging, dan is er op theoretische gronden weinig reden om te verwachten dat een verhoging van de arbeidsparticipatie tot een (structureel) hogere economische groei zal leiden. Het is aannemelijk dat ten minste een deel van de werkgelegenheidswinst zal worden gerealiseerd door het afremmen van de productiviteitsstijging, zodat de extra arbeidsinzet per saldo niet in een hoger welvaartsniveau (in termen van formele productie) hoeft te resulteren dan zonder de werkgelegenheids groei het geval zou zijn geweest.

Om de relevantie van deze kanttekeningen in de praktijk te bepalen, wordt in tabel 3.1 de ontwikkeling van het (reële) nationaal product, het arbeidsvolume in arbeidsjaren en de arbeidsproductiviteit in de tweede helft van de twintigste eeuw geschetst. Opmerkelijk is dat er nauwelijks enige samenhang blijkt te bestaan tussen het tempo van economische groei en de werkgelegenheidsgroei. Zo was de economische groei in de jaren vijftig en zestig beduidend sterker dan in de jaren tachtig en negentig, terwijl de werkgelegenheid in een vergelijkbaar tempo groeide. Het opvallendste in tabel 3.1 is de gestage afname van het tempo van productiviteitsstijging, van ongeveer 3,5% in de jaren vijftig en zestig naar minder dan 2% in de jaren tachtig en negentig. Deze cijfers bevestigen de stelling dat werkgelegenheidsgroei en economische groei twee verschillende zaken zijn, waartussen op wat langere termijn geen eenduidige relatie bestaat.

Tabel 3.1 Gemiddelde jaarlijkse volumemutatie van het BNP/BBP, het arbeidsvolume in arbeidsjaren en de arbeidsproductiviteit per arbeidsjaar (in procenten), 1950-1999

	BNP/BBP ^a	arbeidsvolume in arbeidsjaren	arbeidsproductiviteit
1950-1960	4,6	1,0	3,5
1960-1970	5,1	1,4	3,6
1970-1980	3,0	0,2	2,7
1980-1990	2,2	0,6	1,6
1990-1999	2,7	1,5	1,2

a Tot en met 1969 BNP (bruto nationaal product), vanaf 1970 BBP (bruto binnenlands product).

Bron: CBS (a: Historische reeksen Nationale rekeningen) SCP-bewerking

De afname van de productiviteitsstijging kan overigens niet worden verklaard door de verkorting van de arbeidsduur, waardoor een arbeidsjaar in de jaren negentig beduidend minder uren telt dan in de jaren zestig. Het tempo van arbeidsduurverkorting was in de jaren negentig namelijk aanzienlijk lager dan in de jaren zestig: terwijl het aantal uren in een volledig arbeidsjaar tussen 1960 en 1970 met gemiddeld 1,1% per jaar verminderde, bedroeg het tempo van arbeidsduurverkorting in de jaren negentig nog slechts 0,2% per jaar.⁹

Zoals opgemerkt zou de trendmatige afname van de productiviteitsstijging mede het gevolg kunnen zijn van de verschuiving van de werkgelegenheid van de landbouw en industrie naar de dienstensector. Nadere analyse wijst evenwel uit dat de sectorale verschuiving slechts een klein deel van de vertraging in de productiviteitsgroei verklaart (zie ook Pomp 1998: 33, 42-43). De onderste rij van tabel 3.2 laat zien hoe sterk de macroarbeidsproductiviteit zou zijn gestegen indien de verdeling van het arbeidsvolume over de sectoren sinds 1953 niet zou zijn veranderd en de productiviteitsstijging binnen elk van de sectoren zou zijn overeengekomen met de feitelijke ontwikkeling.¹⁰ Ook in dat geval zou het tempo van productiviteitsgroei met twee derde zijn teruggelopen van 4,7% per jaar in de jaren zestig naar 1,5% in de jaren negentig. De verandering in de sectorstructuur of, anders gezegd, de overgang naar een postindustriële economie verklaart derhalve slechts ongeveer een vijfde van de vertraging in de productiviteitsgroei in de afgelopen decennia.

Tabel 3.2 laat weliswaar zien dat de productiviteitsstijging in de dienstensector over het algemeen beduidend kleiner is dan die in de landbouw en industrie. Maar uit deze tabel blijkt tevens dat de zogeheten *productivity slowdown* zich in elke sector afzonderlijk heeft voorgedaan. Zo nam in de industrie de jaarlijkse productiviteitsstijging af van 7% in de jaren zestig tot 3% in de jaren negentig en in de handel vertraagde de jaarlijkse productiviteitsstijging van 4% in de jaren zestig tot 1% in de jaren negentig. In de financiële dienstverlening (bank- en verzekeringswezen) is de productiviteitsstijging, in tegenstelling tot de verwachting die hiervoor werd uitgesproken, zelfs geheel tot stilstand gekomen.¹¹

Tabel 3.2 Gemiddelde jaarlijkse productiviteitsstijging^a, totaal en naar bedrijfstak (in procenten), 1953-1999

	1953-1963	1963-1973	1973-1980	1980-1990	1990-1999
landbouw, visserij	5,6	8,8	4,3	5,4	3,2
industrie	4,9	7,0	3,2	3,2	3,0
bouwnijverheid	0,0	2,5	1,5	2,4	1,3
diensten	2,5	2,9	2,3	1,1	0,6
w.v. handel	4,4	3,9	2,6	2,1	1,0
transport, opslag, communicatie	4,0	5,3	2,8	2,3	3,9
bank en verzekeringswezen	1,4	3,8	2,3	0,6	0,0
quartaire diensten ^b	1,0	1,4	0,8	0,0	0,3
totaal	3,0	5,0	2,0	1,7	1,0
totaal bij ongewijzigde sectorstructuur ^c	2,7	4,7	2,5	1,9	1,5

a Gedefinieerd als de mutatie van de reële toegevoegde waarde per arbeidsjaar.

b T/m 1979 medische en veterinaire diensten, vanaf 1989 de zorgsector.

c Op basis van het arbeidsvolume per sector in 1953.

Bron: CPB (a) SCP-bewerking

Het voert te ver om hier uitgebreid op de oorzaken van de vertraging in de productiviteitsontwikkeling in te gaan. In de economische vakpers woedt hierover al geruime tijd een discussie, die nog niet tot een eenduidige conclusie heeft geleid. Naast de eerdergenoemde stelling van Kleinknecht dat loonmatiging de innovatie remt, zijn in de literatuur onder meer de volgende verklaringen naar voren gebracht (vgl. ook Wolff 1996 en Pomp 1998):

- Een afname van de kapitaal-arbeidverhouding in het productieproces door het dalen van de investeringen in fysieke productiemiddelen. Deze afname is mede, maar niet uitsluitend, het gevolg van de verschuiving van de kapitaalintensieve landbouw en industrie (waar veel wordt geïnvesteerd) naar de arbeidsintensieve dienstensector.
- Een trage verspreiding ('diffusie') van nieuwe technologieën over de sectoren. De computer is nog altijd een vrij recente vinding en de mogelijkheden ervan zouden in veel sectoren nog niet maximaal worden benut. Bovendien zou de introductie van nieuwe technieken in eerste instantie met veel aanpassingsproblemen gepaard gaan, waardoor pas na verloop van tijd productiviteitswinst wordt geboekt. Gezien het wijdverbreide gebruik van computers anno 2001 kan men zich echter

afvragen of deze verklaring overtuigend is. Gordon (1998a) heeft zelfs de tegenovergestelde verklaring geopperd: computers zijn inmiddels zo goedkoop en wijdverbreid dat ze weinig efficiënt worden benut.

- Een onderschatting van de werkelijke productiviteitsstijging. Toepassing van informatie- en communicatietechnologieën zou volgens deze verklaring niet zozeer tot groei van de productie leiden, als wel tot een verbetering van de kwaliteit van producten. Deze kwaliteitsverbetering wordt echter in bestaande productiestatistieken gebrekkig gemeten en komt daardoor vooral tot uitdrukking in prijsstijgingen. De keerzijde van de onderschatting van de productiviteitsstijging is derhalve een overschatting van de inflatie. In de Verenigde Staten zou deze overschatting van de inflatie volgens een commissie van deskundigen circa 1% per jaar bedragen (Boskin et al. 1998). Of dit ook voor Nederland een realistische waarde is, is vooralsnog niet duidelijk (zie CPB 1997: 34 en 62; Folkertsma 1998).
- Groei van de werkgelegenheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt, waar de productiviteit per definitie laag is, remt de *gemiddelde* productiviteitsstijging per werkende. Dit kan, zoals in Nederland het geval is, samengaan met een forse stijging van de productiviteit per hoofd van de potentiële beroepsbevolking, doordat veel laagproductieve arbeidskrachten in het productieproces worden ingeschakeld. Het Centraal Planbureau schat dat 20% tot 40% van het verschil in productiviteitsgroei tussen de jaren zeventig en de jaren negentig hieruit kan worden verklaard (Pomp 1998: 50).

Voor het betoog in deze paragraaf is de constatering dát de productiviteitsstijging is afgenomen van meer belang dan de vraag wat hiervan de verklaring is. Onbetwistbaar is immers dat de *productivity slowdown* als consequentie heeft dat een bepaalde groei van de werkgelegenheid met een minder sterke groei van het nationaal product samen gaat dan in de jaren zestig en zeventig het geval was.

3.5 Arbeid als draagvlak voor de sociale zekerheid: de socialezekerheidsval

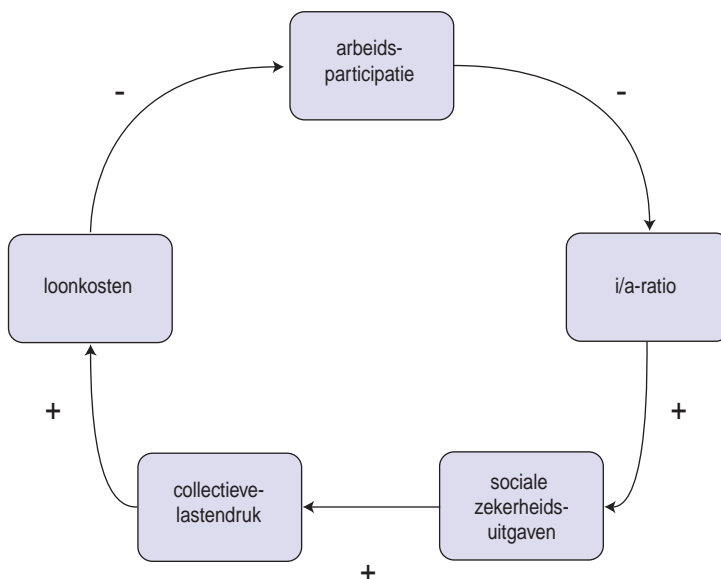
Een tweede interpretatie die in de citaten aan het begin van dit hoofdstuk aan de draagvlakfunctie van arbeid werd gegeven, is die van financieringsbron voor de verzorgingsstaat en, meer speciaal, voor de sociale zekerheid. De gedachte die hieraan ten grondslag ligt, is simpel: de werkenden moeten het inkomen verdienen dat in de vorm van een sociale uitkering aan de niet-werkenden wordt uitgekeerd. De werkenden vormen dus het draagvlak voor de financiering van de sociale zekerheid. Naarmate er minder werkenden en meer niet-werkenden zijn, moeten de werkenden een zwaardere last torsen om de niet-werkenden te onderhouden. Dit kan worden uitgedrukt in de verhouding tussen het aantal niet-werkenden of 'inactieven' en het aantal werkenden of 'actieven', kortweg aangeduid als de *i/a*-ratio. Deze verhouding geeft aan voor hoeveel inactieven iedere actieve het inkomen moet verdienen. De *i/a*-ratio is in de loop van de jaren tachtig het criterium bij uitstek geworden om de houdbaarheid van het stelsel van sociale zekerheid aan af te meten.

Nu kent de waarde van de *i/a*-ratio geen logische bovengrens. In theorie is het voorstelbaar dat het gehele nationale product door één persoon wordt voortgebracht, die

uit de opbrengst daarvan de gehele bevolking van een inkomen voorziet. De waarde van de *i/a*-ratio zou dan naar oneindig tenderen. Boekhoudkundig vormt dit geen enkel probleem. Het gaat immers om een (extreme) herverdeling van het beschikbare nationaal inkomen, en als het nationaal inkomen gegeven is, is in beginsel iedere verdeling mogelijk. Dat aan de hoogte van de *i/a*-ratio toch veel waarde wordt gehecht, komt voort uit de gedachte dat de verdeling van het nationaal inkomen niet los gezien kan worden van de hoogte van het nationaal inkomen. Een sterke stijging van de *i/a*-ratio zou een negatieve invloed hebben op de hoogte van het nationaal inkomen, doordat de hoge lasten die daarvan het gevolg zijn, leiden tot een vermindering van de arbeidsparticipatie. Een (te) hoge *i/a*-ratio zou daardoor het draagvlak voor de financiering van de sociale zekerheid ondergraven. Deze mogelijke negatieve relatie tussen de mate van inkomensherverdeling via de sociale zekerheid en de hoogte van het nationaal inkomen werd in 1982 door Van Praag, Halberstadt en Emanuel beschreven als "de valkuil der sociale zekerheid" (Van Praag et al. 1982).

In 1990 pakte de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid de draad van deze redenering op (overigens zonder naar Van Praag et al. te verwijzen) en gaf haar een centrale plaats in het rapport *Een werkend perspectief*. De 'negatieve spiraal' die de WRR in dit rapport beschrijft, is in figuur 3.2 in beeld gebracht (vgl. Den Butter en Vijlbrief 1992).

Figuur 3.2 De valkuil der sociale zekerheid

Bron: SCP op basis van WRR (1999)

Stel, dat zich een externe schok voordoet, bijvoorbeeld een internationale economische recessie, waardoor de werkgelegenheid krimpt. Het aantal uitkeringsgerechtigden

(vooral werklozen) zal dan groeien, waardoor de verhouding tussen het aantal uitkeringsgerechtigden en het aantal werkenden verslechtert (de i/a -ratio stijgt). De uitgaven voor de sociale zekerheid stijgen dan, terwijl deze door minder werkenden moeten worden opgebracht, hetgeen een stijging van de sociale premies onvermijdelijk maakt. Deze premieverhoging wordt door de werknemers geheel of gedeeltelijk 'afgewenteld' op de werkgevers, waardoor de loonkosten stijgen. Hogere loonkosten leiden, via een prijsstijging, tot vermindering van de afzet van bedrijven en prikkelen werkgevers om arbeidskrachten te vervangen door kapitaalgoederen (machines, computers). De werkgelegenheid loopt daardoor nog verder terug, hetgeen in een extra toename van het aantal uitkeringsgerechtigden resulteert. Dit maakt een nieuwe premieverhoging noodzakelijk, enzovoort. De economie komt in een neerwaartse spiraal terecht met voortdurend stijgende sociale lasten, krimpende werkgelegenheid en een groeiend aantal uitkeringsgerechtigden. Van Praag et al. (1982) merkten overigens op dat op theoretische gronden niet valt uit te maken of deze neerwaartse spiraalbeweging op een gegeven moment, bij een positieve werkgelegenheid, tot stilstand komt, of dat zij pas stopt als de participatiegraad tot nul is gedaald. In de praktijk lijkt dit laatste weliswaar uitgesloten, maar ook als er sprake is van een positief evenwichtsniveau, zou dit veel lager kunnen zijn dan maatschappelijk aanvaardbaar wordt geacht.

Vanwege de centrale betekenis van deze negatieve kringloop in de redenering dat betaalde arbeid het draagvlak van de verzorgingsstaat vormt, wordt er op deze plaats uitgebreid aandacht aan besteed. In de volgende paragrafen worden de verschillende 'schakels' in de ketting van figuur 3.2 daarom aan een nader onderzoek onderworpen.

Alvorens daartoe over te gaan, is een korte opmerking op zijn plaats over een alternatieve interpretatie van de socialezekerheidsval (vgl. Den Butter en Vijlbrief 1992). In deze interpretatie gaat de aandacht uit naar de ontmoedigende werking van het socialezekerheidsstelsel op het arbeidsaanbod. Een genereus stelsel, met relatief hoge en langlopende uitkeringen en 'zachte' uitkeringsvoorwaarden, vermindert voor werklozen en andere uitkeringsgerechtigden de prikkel om betaald werk te zoeken en een aangeboden baan te aanvaarden. Daardoor vermindert het (effectieve) arbeidsaanbod, hetgeen vroeger of later doorwerkt in de werkgelegenheid. Ook als er sprake is van onvrijwillige werkloosheid en de afname van het arbeidsaanbod in eerste instantie alleen tot een lagere werkloosheid leidt, gaat daarvan een opwaartse druk op de lonen uit, die de werkgelegenheid negatief beïnvloedt (zie § 3.8). Naar dit ontmoedigende effect van de sociale zekerheid is in de loop der jaren veel onderzoek gedaan. De resultaten daarvan zijn overigens, zeker voor Nederland, minder eenduidig dan vaak wordt aangenomen (zie bijv. de overzichten van Danziger et al. 1981, Atkinson en Micklewright 1991, Moffitt 1992, Atkinson 1999, en, voor Nederland, Jehoel-Gijsbers et al. 1995). Op deze plaats kan echter worden volstaan met de constatering dat, indien van het niveau of de duur van de sociale uitkeringen een negatief effect op de arbeidsparticipatie uitgaat, dit op zichzelf *niet* tot een neerwaartse spiraalbeweging leidt. Het negatieve effect van de sociale uitkeringen op het arbeidsaanbod wordt namelijk alleen bepaald door de 'polisvoorwaarden', zoals de hoogte en de duur van de uitkeringen, en *niet* door het volume van de sociale zekerheid ofwel het aantal uitkeringsgerechtigden. Als

bijvoorbeeld door een externe schok, zoals een conjuncturele inzinking, het aantal uitkeringsgerechtigden stijgt, doet deze stijging op zichzelf de ontmoedigende werking van de sociale zekerheid *niet* toenemen. Die wordt immers bepaald door de hoogte en duur van de uitkeringen. Het enige negatieve effect dat optreedt, loopt via de financieringskant van de sociale zekerheid, doordat de sociale premies of de belastingen worden verhoogd, en dit is precies het mechanisme dat door de socialezekerheidsval wordt beschreven.

Evenzo heeft een verhoging van uitkeringsniveaus slechts een eenmalig effect op het effectieve arbeidsaanbod, dat niet uitmondt in een negatieve spiraalbeweging. Een genereus stelsel van sociale zekerheid kan weliswaar mede de oorzaak zijn van een relatief laag *niveau* van arbeidsparticipatie, maar het gaat niet gepaard met een terugkoppelingseffect, waardoor de arbeidsparticipatie steeds verder daalt. Deze negatieve spiraalbeweging ontstaat uitsluitend door het effect van een groter uitkeringsvolume of meer genereuze uitkeringen op de collectievelastendruk. In de volgende paragrafen richt de aandacht zich daarom op de kringloopbeweging die via de collectieve lasten loopt.

3.6 Arbeidsparticipatie en *i/a*-ratio

In de eerste helft van de jaren tachtig liep de *i/a*-ratio in Nederland sterk op. Na een lichte daling in de tweede helft van de jaren tachtig, deed zich in de eerste helft van de jaren negentig weer een stijging voor. De zorg die deze stijging in het maatschappelijke debat over het sociaal-economische beleid oproep, wordt aardig geïllustreerd door het volgende citaat van de werkgeversorganisaties VNO en NCW uit 1994: "In de internationale competitie sturen we dus een elftal in het veld waarbij zes spelers de opdracht hebben er vijf op hun schouders mee te dragen. Valt er dan nog te winnen?" (VNO/NCW 1994). (Blijkbaar gingen de werkgeversorganisaties ervan uit dat de 'tegenpartij' geen uitkeringsgerechtigden telde.¹²) Om de *i/a*-ratio te verlagen en daarmee de concurrentiepositie van de Nederlandse economie niet verder in gevaar te brengen, werd aan bevordering van de werkgelegenheid dan ook een hoge prioriteit toegekend, zoals tot uitdrukking kwam in het motto van het eerste kabinet-Kok: "Werk, werk en nog eens werk".

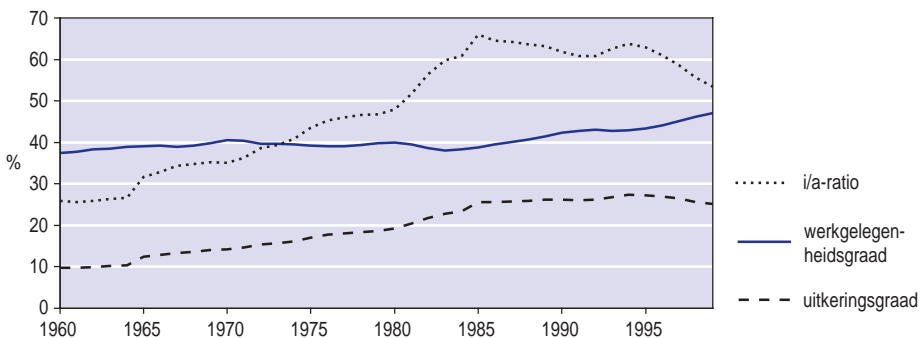
Ogenschijnlijk is de relatie tussen het niveau van arbeidsparticipatie of de werkgelegenheid, en de hoogte van de *i/a*-ratio duidelijk: een stijging van de arbeidsparticipatie betekent dat het aantal werkenden of 'actieven' groeit en dus – bij een gegeven bevolkingsomvang – het aantal niet-werkenden of 'inactieven' daalt. De *i/a*-ratio daalt dan eveneens. Toch gaat deze redenering niet altijd op. De teller van de *i/a*-ratio, de 'inactieven', is namelijk gedefinieerd als het aantal uitkeringsgerechtigden. Dit aantal is veel kleiner dan de aanduiding 'inactieven' suggereert, aangezien vele niet-werkenden geen sociale uitkering ontvangen: het gaat daarbij met name om afhankelijke partners (lees: huisvrouwen) en kinderen. Een toename van het aantal werkenden of 'actieven' hoeft derhalve niet samen te gaan met een afname van het aantal uitkeringsgerechtigde inactieven, doordat de 'nieuwe' actieven afkomstig kunnen zijn uit een derde categorie, de niet-werkenden zonder eigen inkomen. De teller van de *i/a*-ratio (de 'i') daalt dan

niet, hoewel de noemer (de 'a') groter wordt. Niettemin zal de *i/a*-ratio in dit geval wel dalen.

Het is echter mogelijk dat tegelijkertijd ook de 'i' groter wordt. Dit kan het geval zijn indien een deel van de huisvrouwen tot de arbeidsmarkt toetreedt en werk vindt, terwijl tegelijkertijd een ander deel dat niet werkt, aanspraak op een uitkering gaat maken, bijvoorbeeld na een echtscheiding of bij het bereiken van de 65-jarige leeftijd. Een toename van de arbeidsparticipatie zou dan zelfs kunnen samengaan met een stijging van de *i/a*-ratio. Een stijging van de arbeidsparticipatie draagt dus wel bij aan verlaging van de *i/a*-ratio, maar staat er niet garant voor dat de *i/a*-ratio ook werkelijk daalt.

Dat het hierbij om meer dan een theoretische mogelijkheid gaat, blijkt uit de feitelijke ontwikkeling van de participatiegraad en de *i/a*-ratio sinds 1960. Figuur 3.3 laat zien dat tussen 1960 en 1985 de nettoparticipatiegraad of werkgelegenheidsgraad vrijwel gelijk bleef: hij schommelde tussen 37,4% en 40,0%. In dezelfde periode nam de uitkeringsgraad (het percentage van de bevolking dat een uitkering ontvangt) echter toe van 10% tot 27%, waardoor de *i/a*-ratio steeg van 28 tot 70 uitkeringsgerechtigden per 100 werkenden.¹³ Zelfs in de periode 1985-1995, toen de werkgelegenheidsgraad met 5,5 procentpunten steeg, nam de uitkeringsgraad nog met 2 procentpunten toe. De *i/a*-ratio daalde in deze periode overigens wel met ruim 4 punten.

Figuur 3.3 Werkgelegenheidsgraad, uitkeringsgraad en *i/a*-ratio, 1960-1999

Bron: CBS (c: Tijdreeksen mens en maatschappij; f: 2000/10); LISV (2000); SCP-bewerking.

Dat de groei van het aantal 'actieven' (de werkzame bevolking) niet heeft geleid tot een daling van het aantal 'inactieven' (uitkeringsgerechtigden), kwam doordat van de meer dan een miljoen banen die er sinds het midden van de jaren tachtig zijn bijgekomen, het grootste deel werd bezet door nieuwkomers op de arbeidsmarkt, voornamelijk schoolverlaters en herintredende vrouwen. Over de gehele periode sinds 1960 gezien, is de toename van het aantal uitkeringsgerechtigden overigens ook voor een belangrijk deel een gevolg van de uitbreiding van socialezekerheidsrechten. Zo kan de sterke stijging van het aantal uitkeringsgerechtigden in 1965 worden toegeschreven aan de invoering van de Algemene Bijstandswet (ABW) en de stijging in 1985 (mede) aan de

verzelfstandiging van de Algemene Ouderdomswet (AOW), waardoor ook gehuwde vrouwen van 65 jaar en ouder recht op een eigen uitkering verkregen.

Een tweede kanttekening die men bij de *i/a*-ratio zou kunnen maken, betreft het feit dat alleen *betaald* werkenden worden geacht een bijdrage te leveren aan het economische draagvlak voor de verzorgingsstaat. In paragraaf 3.3 is erop gewezen dat ook de onbetaalde arbeid bijdraagt aan de maatschappelijke welvaart. Een verandering in de *i/a*-ratio zegt dan weinig over het 'productieve' draagvlak van de economie. Het is immers mogelijk dat een toename van het aantal 'actieven' (d.w.z. het aantal betaald werkenden) en een afname van het aantal 'inactieven' (uitkeringsgerechtigden) gepaard gaat met een verschuiving van onbetaalde naar betaalde arbeid. De totale productie (betaald plus onbetaald) hoeft dan niet toe te nemen.

Met het oog op het *financiële* draagvlak van de collectieve sector is deze kanttekening evenwel niet relevant. Voor de overheid is er immers een essentieel verschil tussen betaalde en onbetaalde arbeid: over betaalde arbeid zijn belastingen en premies verschuldigd, over onbetaalde arbeid niet. Als onbetaalde arbeid wordt omgezet in betaalde arbeid, stijgen dan ook de inkomsten van de overheid. Daar zou overigens tegenover kunnen staan dat ook de overheidsuitgaven stijgen. Dit kan het geval zijn als de onbetaalde arbeid een substituuat vormt voor door de overheid gefinancierde of gesubsidieerde diensten. Als bijvoorbeeld een huisvrouw die de volledige zorg voor haar kinderen droeg, een betaalde baan vindt en haar kinderen bij een gesubsidieerde kinderopvangvoorziening onderbrengt, stijgen zowel de inkomsten (loonbelasting en sociale premies) als de uitgaven (subsidie voor kinderopvang) van de overheid.

Door de aandacht te beperken tot de gevolgen van een groter aantal uitkeringsgerechtigden en een hogere lastendruk op het totale productieniveau, wordt impliciet verondersteld dat formele inkomensoverdrachten via belastingen, premies en sociale uitkeringen andere gedragsreacties oproepen dan informele overdrachten, bijvoorbeeld van een (mannelijke) kostwinner naar zijn (vrouwelijke) partner en kinderen. Hoewel de gevolgen voor de individuele bestedingsmogelijkheden van een werknemer in beide gevallen gelijk kunnen zijn, is het onwaarschijnlijk dat hij beide situaties gelijk beoordeelt. Informele overdrachten zijn in beginsel immers vrijwillig en komen ten goede aan personen met wie men een persoonlijke band heeft, terwijl formele inkomensoverdrachten verplicht zijn en aan anonieme 'derden' ten goede komen. In meer economische termen geformuleerd: een informele inkomensoverdracht is de uitkomst van de afwegingen die een werkende maakt tussen alternatieve toepassingen van zijn besteedbare inkomen, terwijl een formele verplichte inkomensafdracht zijn besteedbare inkomen verkleint en daarmee zijn keuzemogelijkheden beperkt. Het is dan ook veel waarschijnlijker dat een werknemer zal trachten de inkomensgevolgen van een verhoging van verplichte belastingen en premies op zijn werkgever af te wentelen dan een toename van informele inkomensoverdrachten. Meer concreet: een premieverhoging die het gevolg is van een stijging van het aantal werklozen zal eerder tot een afwentelingsreactie leiden dan een stijging van de uitgaven als gevolg van de geboorte van een kind. Dit is de reden om hierna de aandacht te beperken tot de formele inkomensoverdrachten via belastingen en sociale zekerheid.

3.7 *i/a*-ratio, socialezekerheidsquote en collectievelastendruk

Een stijging van de *i/a*-ratio gaat in de negatieve spiraal van figuur 3.2 gepaard met een stijging van de socialezekerheidsuitgaven en daardoor met een stijging van de collectievelastendruk (*cld*). Ceteris paribus, dat wil zeggen als al het andere gelijk blijft, is deze redenering correct. In de praktijk gaat het er dus om óf al het andere wel gelijk blijft.

Het aandeel van de socialezekerheidsuitgaven in het bruto binnenlands product (BBP), de zogenoemde socialezekerheidsquote (*szq*), wordt niet alleen bepaald door de *i/a*-ratio, maar ook door twee andere factoren, te weten de vervangingsratio en de arbeidsinkomensquote. De vervangingsratio of *replacement rate* (*r*) is de verhouding tussen de hoogte van de gemiddelde uitkering en het gemiddelde loon. De arbeidsinkomensquote (*aiq*) is het aandeel van de arbeidsinkomens in het bruto binnenlands product.¹⁴ De hoogte van de socialezekerheidsquote (*szq*) is gelijk aan het product van deze drie factoren (voor de afleiding zie bijlage B3.1):

$$szq = i/a \times r \times aiq \quad (3.1)$$

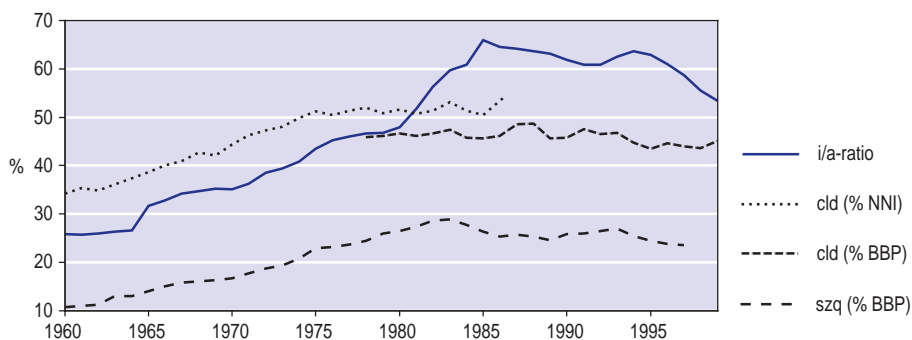
De opwaartse druk die een stijging van de *i/a*-ratio op de socialezekerheidsquote uitoefent, kan in beginsel dus worden gecompenseerd door een gelijktijdige daling van de vervangingsratio of de arbeidsinkomensquote. Anders gezegd: als de verhouding tussen het aantal uitkeringsgerechtigden en het aantal werkenden stijgt, hoeft het 'beslag' van de socialezekerheidsuitgaven op het nationaal product niet toe te nemen indien de uitkeringsniveaus ten opzichte van de lonen worden verlaagd en/of indien de loonontwikkeling achterblijft bij de productiviteitsstijging.

Tussen de socialezekerheidsquote en de collectievelastendruk bestaat evenmin een een-op-eenrelatie. De collectievelastendruk is per definitie gelijk aan het verschil tussen de overheidsuitgaven enerzijds en de niet-belastinginkomsten (*nbi*) (zoals de gasbaten) en het financieringstekort (*ft*), uitgedrukt in procenten van het bruto binnenlands product, anderzijds. De overheidsuitgaven omvatten veel meer dan alleen de socialezekerheidsuitgaven, zoals de salarissen van overheidspersoneel, de overheidsinvesteringen en subsidies. Wordt het aandeel van deze overige overheidsuitgaven in het BBP met *ou* aangegeven, dan is de collectievelastendruk (*cld*):

$$cld = szq + ou - nbi - ft \quad (3.2)$$

Uit vergelijking (3.1) en (3.2) blijkt onmiddellijk dat de collectievelastendruk van veel meer factoren afhangt dan alleen de *i/a*-ratio. Het is daardoor mogelijk dat een daling van de *i/a*-ratio toch niet samengaat met een verlaging van de collectievelastendruk. Stel bijvoorbeeld dat de arbeidsparticipatie wordt verhoogd en de *i/a*-ratio verlaagd door de werkgelegenheid in de collectieve sector uit te breiden en in deze nieuwe banen uitkeringsgerechtigden te werk te stellen. Als het loon van deze nieuwe ambtenaren hoger is dan de uitkering die zij voordien ontvingen, nemen de uitgaven voor de sociale zekerheid minder sterk af dan de directe overheidsbestedingen toenemen. De totale collectieve uitgaven zullen dan groeien, hoewel de arbeidsparticipatie stijgt en de *i/a*-ratio daalt. In het algemeen zal dan ook de collectievelastendruk stijgen.¹⁵

Figuur 3.4 *i/a*-ratio, socialezekerheidsquote (szq) en collectievelastendruk (cld), 1960-1999

Bron: CBS (c: Tijdreeksen mens en maatschappij; f: 2000/10); LISV (2000); CPB (a: 1979, 1984, 1999), SZW (1997, 1998, 1999); SCP-bewerking.

Om de relevantie van vorenstaande kanttekeningen voor de praktijk te bepalen, wordt in figuur 3.4 de ontwikkeling van de *i/a*-ratio, de socialezekerheidsquote en de collectievelastendruk in Nederland sinds 1960 weergegeven. Het grootste deel van deze periode, tussen 1960 en 1983 en tussen 1994 en 1999, liepen de ontwikkeling van de *i/a*-ratio en de socialezekerheidsquote inderdaad gelijk op. Zo steeg de *i/a*-ratio van 26 uitkeringsgerechtigden per 100 werkenden in 1960 naar 60 in 1983, terwijl het aandeel van de socialezekerheidsuitgaven in het bruto binnenlands product steeg van 11% naar 29%. Dat de socialezekerheidsquote verhoudingsgewijs sterker steeg dan de *i/a*-ratio, komt doordat in deze periode de uitkeringsniveaus sneller stegen dan de lonen, en het aandeel van de lonen in het nationaal inkomen groeide.

In 1984 en 1985 daalde de socialezekerheidsquote echter met 2,6 procentpunten, terwijl de *i/a*-ratio nog met 6 uitkeringsgerechtigden per 100 werkenden steeg.¹⁶ Pas vanaf 1986 begon de *i/a*-ratio te dalen, maar de socialezekerheidsquote stabiliseerde zich toen juist. De daling van de socialezekerheidsquote in 1984 wordt verklaard door de generieke verlaging van de uitkeringen met 3% door het eerste kabinet-Lubbers. Hierdoor daalde de vervangingsratio fors.¹⁷ De geringe stijging van de socialezekerheidsquote in de jaren 1989-1993 was een gevolg van het feit dat de arbeidsinkomensquote steeg (van 81,5% naar 86,4%), terwijl de koppeling tussen uitkeringen en lonen werd hersteld: de uitkeringsgerechtigden profiteerden daardoor van het feit dat het aandeel van de lonen in het nationaal inkomen groeide.

Een stijging of daling van de socialezekerheidsquote hoeft niet direct haar weerslag te hebben op de hoogte van de collectievelastendruk, doordat ook de omvang van andere collectieve uitgaven en van andere inkomstenbronnen dan de belasting- en premieheffing kan variëren. In de jaren 1977-1982 liep het financieringstekort sterk op, van 3,8% tot 9,5% van het BBP, waardoor de toename van de socialezekerheidsquote van 23,7% naar 28,6% van het BBP slechts in een geringe stijging, met iets meer dan 1 procentpunt, van de collectievelastendruk resulteerde (CPB 2000: bijlage A8). In de tweede helft van de jaren tachtig deed zich het omgekeerde voor: toen werd juist prioriteit gegeven aan het terugdringen van het financieringstekort, waardoor de bezuinigingen

op de socialezekerheidsuitgaven (nog) niet in een lagere collectievelastendruk resulteerden. Pas vanaf 1994 liepen de daling van de socialezekerheidsquote en van de collectievelastendruk parallel (figuur 3.4).

Uit het vorenstaande blijkt dat verschillen in de ontwikkeling van de *i/a*-ratio en de collectievelastendruk vooral het gevolg zijn van (bewuste) beleidskeuzen. Een stijging van de *i/a*-ratio resulteert niet noodzakelijkerwijze in een hogere collectievelastendruk, doordat een regering diverse mogelijkheden heeft om de financiële gevolgen van een stijging van het aantal uitkeringsgerechtigden op te vangen: door de uitkeringen te verlagen, door op andere overheidsuitgaven te bezuinigen of door het financieringstekort te laten oplopen. Of deze alternatieven ook op langere termijn, bij een structurele stijging van de *i/a*-ratio, soelaas bieden, is evenwel de vraag. Zo stuit een sterke verlaging van uitkeringsniveaus op sociale weerstanden, kunnen vergaande bezuinigingen op andere overheidsuitgaven tot een onaanvaardbare aantasting van collectieve voorzieningen leiden en valt een omvangrijk financieringstekort op langere termijn moeilijk te handhaven; nog afgezien van de verplichtingen die Nederland in het kader van de Economische en Monetaire Unie (EMU) ten aanzien van het financieringstekort (officieel: het vorderingensaldo) is aangegaan.

3.8 Lastendruk en loonvorming

De schakels van de ketting van de negatieve kringloop (figuur 3.2) die in de voorgaande paragrafen werden besproken, betreffen in wezen 'mechanische' verbanden, waarbij alleen kanttekeningen werden geplaatst omdat ook factoren buiten de ketting hierop van invloed zijn. Bij de twee volgende schakels – die tussen de collectievelastendruk en de loonkostenontwikkeling en tussen de loonkostenontwikkeling en de werkgelegenheid – gaat het daarentegen om gedragsrelaties. Hoe wordt de loonvorming beïnvloed door een lastenstijging en welke invloed heeft een loonstijging op de werkgelegenheid? Aangezien in de economische wetenschap zelden of nooit sprake is van onbetwistbare wetten die het gedrag van economische subjecten bepalen, zijn deze relaties eerder vatbaar voor discussie dan de hiervoor besproken relaties. Niettemin lijkt er onder economen weinig verschil van mening over te bestaan dat hogere lasten een negatief effect hebben op de werkgelegenheid en de arbeidsparticipatie.

In het standaard neoklassieke model van de arbeidsmarkt, kan een lastenstijging langs twee wegen de werkgelegenheid negatief beïnvloeden. Als de hogere lasten moeten worden opgebracht door de werkgevers (bijv. via een verhoging van het werkgevers-aandeel in de sociale premies), verschuift de vraagcurve naar links, zodat bij een gegeven loonvoet (exclusief werkgeverspremies) de vraag naar arbeid afneemt. Als de lastenstijging op de werknemers drukt (via een verhoging van de werknemerspremies voor de sociale zekerheid of een verhoging van de loonbelasting), verschuift de aanbodcurve naar links, zodat bij een gegeven brutoloonvoet het arbeidsaanbod vermindert. In beide gevallen verschuift het evenwicht op de arbeidsmarkt naar links en daalt de werkgelegenheid. Hoe sterk de evenwichtswerkgelegenheid op de lastenstijging reageert, hangt af van de (loon)elasticiteit van vraag en aanbod. Naarmate de vraag naar arbeid en het aanbod van arbeid 'elastischer' zijn, dat wil zeggen gevoeliger voor veranderingen in het loon, neemt de werkgelegenheid sterker af.¹⁸

Als de arbeidsmarkt niet 'ruimt' en er sprake is van onvrijwillige werkloosheid, wordt de omvang van de werkgelegenheid vooral bepaald door de 'korte' kant van de arbeidsmarkt, dat wil zeggen de vraag naar arbeid.¹⁹ Een afname van de vraag resulteert dan direct in minder werkgelegenheid. Een afname van het arbeidsaanbod leidt echter in eerste instantie tot minder werkloosheid. Dit kan vervolgens wel een opwaartse druk op de lonen veroorzaken, doordat de arbeidsmarkt krappere wordt en zittende werknemers bijvoorbeeld minder bang worden voor ontslag. Deze loonstijging zal in tweede instantie ook de vraag naar arbeid en de werkgelegenheid negatief beïnvloeden. In de negatieve spiraal van de sociale zekerheid gaat de aandacht uit naar het kortetermijneffect van hogere lasten op de vraag naar arbeid op een ruime arbeidsmarkt. Verondersteld wordt dat een lastenstijging geheel of ten dele wordt afgewenteld op de werkgevers en in hogere loonkosten resulteert. Als gevolg daarvan nemen ook de vraag naar arbeid en de werkgelegenheid af. Dit negatieve verband tussen de lastendruk en de werkgelegenheid wordt in deze en de volgende paragraaf nader onderzocht.

In de standaard neoklassieke theorie wordt de mate van afwenteling van collectieve lasten bepaald door de verhouding tussen de elasticiteit van de vraag en van het aanbod van arbeid, dat wil zeggen door de mate waarin beide reageren op veranderingen in het loon. Naarmate de vraag elastischer en het aanbod inelastischer is, wordt een groter deel van de lastendruk opgebracht door de werknemers (Musgrave en Musgrave 1989: 253).

In Nederland en veel andere landen komen lonen en werkgelegenheid echter niet tot stand op een 'neoklassieke' arbeidsmarkt waarop sprake is van volledig vrije mededinging. De lonen (en vooral loonsverhogingen) worden voor een groot deel bepaald in onderhandelingen tussen vakbonden en werkgevers(organisaties) en vastgelegd in collectieve arbeidsovereenkomsten (CAO's). In Nederland valt circa 85% van de werknemers onder een CAO, hetzij rechtstreeks, hetzij via de zogeheten algemeenverbindendverklaring, die ook werkgevers die geen partij waren in de onderhandelingen verplicht de bedrijfstak-CAO uit te voeren. De mate waarin een lastenstijging wordt afgewenteld op de werkgevers wordt dus in de eerste plaats bepaald in de CAO-onderhandelingen. De uitkomst van dit onderhandelingsproces hangt af van de voorkeuren van beide partijen (die tot uitdrukking kunnen worden gebracht in een doelstellingsfunctie) en hun krachtsverhouding. Bovendien hangt ze af van de vraag waarover precies wordt onderhandeld (de vrijheidsgraden in het onderhandelingsproces).

Op theoretische gronden valt over de uitkomsten van dit onderhandelingsproces het volgende te zeggen. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat de Nederlandse situatie goed overeenkomt met de theoretische veronderstelling dat alleen het loon en de secundaire arbeidsvoorwaarden onderwerp van de onderhandelingen zijn; terwijl de werkgever vrij is om de omvang van de werkgelegenheid te bepalen. Dit wordt wel het *right to manage* model genoemd.²⁰ Verder wordt uitgegaan van CAO-onderhandelingen op bedrijfstak- of ondernemingsniveau, zoals in Nederland doorgaans het geval is. Dit betekent dat de vakbonden zich wel rekenschap geven van de gevolgen van de overeengekomen loonsverhoging voor de werkgelegenheid in de betreffende bedrijfstak of onderneming, maar niet van eventuele macro-economische effecten. Zij houden bij-

voorbeeld geen rekening met het feit dat een negatief effect van een loonstijging op de werkgelegenheid uiteindelijk ook weer in een hogere lastendruk resulteert.²¹ Als verder, zoals gebruikelijk, wordt verondersteld dat de werkgever streeft naar winstmaximalisatie, wordt de uitkomst van de onderhandelingen in belangrijke mate bepaald door de doelstellingsfunctie van de vakbonden.²²

Hier wordt verondersteld dat vakbonden zowel in het loon als in de omvang van de werkgelegenheid zijn geïnteresseerd. Dit laatste is aannemelijk als ook werklozen lid zijn van de vakbond of als werkende vakbondsleden in geval van krimpende werkgelegenheid risico lopen op gedwongen ontslag. Een loonstijging die tot een verlies aan werkgelegenheid leidt, zal dan niet zonder meer als een verbetering worden beschouwd. Hoewel de vakbonden niet rechtstreeks over de werkgelegenheid onderhandelen, zullen zij in de onderhandelingen met dit mogelijke werkgelegenheidsverlies rekening houden. Zij maken een afweging tussen het voordeel van extra loon voor de vakbondsleden die (blijven) werken en het loon dat degenen die geen werk vinden of werkloos worden, mislopen. Een vakbond is tevreden met het onderhandelingsresultaat indien het nut dat hij (of zijn leden) ontleent aan het 'laatste' procent loonstijging precies opweegt tegen het nut dat men opoffert doordat deze loonstijging enige werkgelegenheid kost (voor een formele afleiding zie bijlage B3.2).

Werknemers – en dus ook hun vakbond – zijn uiteindelijk niet in het brutoloon, maar in het nettoloon geïnteresseerd. Een stijging van de belastingen of sociale premies zal dus van invloed zijn op de afweging van de vakbond tussen loon en werk. Bij een gelijkblijvend brutoloon zal het nettoloon lager worden. Als de vakbond dit tracht te compenseren door in de CAO-onderhandelingen een hoger (bruto)loon te eisen, zal hij daarvoor de prijs betalen van enig verlies aan werkgelegenheid. De vraag is nu hoe men beide effecten in de nieuwe situatie, dat wil zeggen ná de lastenverzwaring, afweegt. Dit blijkt in belangrijke mate te worden bepaald door de vorm van de lastenstijging (vgl. Gelauff en Graafland 1994: 124, Graafland en Huizinga 1999). In het bijzonder is het cruciaal of de lastenstijging resulteert in een hogere gemiddelde lastendruk of een hogere marginale lastendruk. Een stijging van de gemiddelde lastendruk betekent dat men van het totale inkomen een groter percentage aan belasting en premies moet afdragen. Een stijging van de marginale lastendruk betekent dat men alleen over een loonsverhoging meer belasting en premies verschuldigd is.

Veronderstel allereerst dat alleen de gemiddelde lastendruk stijgt, en niet de marginale druk. Als gevolg daarvan moet men over het huidige brutoloon meer belasting betalen, maar een brutoloonstijging wordt tegen hetzelfde (marginale) tarief belast als voor de belastingverhoging. Het nettoloon wordt dan lager en, onder de gebruikelijke veronderstelling dat het grensnut afneemt bij een stijgend inkomen, zal het nut dat men aan een gulden netto-inkomensverbetering ontleent, toenemen. Aangezien de marginale lastendruk *niet* stijgt, blijven de brutokosten voor de werkgever van een gulden netto-loonsverhoging gelijk en blijft dus ook het werkgelegenheidsverlies waarmee deze gepaard gaat, gelijk. De nutsopbrengst van een brutoloonstijging met een gulden neemt dan toe, terwijl de kosten ervan gelijk blijven. De vakbond zal dan de voorkeur geven aan een verhoging van het brutoloon ten koste van enige werkgelegenheid. De lastenstijging wordt dus (ten dele) op de werkgever afgewenteld.

Stel nu dat alleen de marginale lastendruk stijgt, terwijl de gemiddelde lastendruk gelijk blijft. De belasting over het huidige brutoloon blijft dan gelijk, zodat het nettoloon niet verandert. Maar een gegeven brutoloonsverhoging wordt zwaarder belast, waardoor men netto er minder van over houdt. Omgekeerd kost een brutoloonsverlaging netto minder. Eén gulden achteruitgang in nettoloon gaat dus gepaard met een sterkere verlaging van het brutoloon dan vóór de verhoging van de marginale lastendruk het geval was. Eén gulden netto achteruitgang zal dan ook meer werkgelegenheidswinst opleveren. Doordat de gemiddelde lastendruk en dus ook het nettoloon in eerste instantie gelijk blijven, veranderen de waardering (het marginale nut) van een netto-inkomensstijging of -daling en van een werkgelegenheidstoename of -afname niet. Maar aangezien een gulden minder nettoloon nu meer werkgelegenheidswinst oplevert, zal de voorkeur van de vakbond verschuiven in de richting van meer werkgelegenheid en minder loon.²³ In de praktijk gaat een stijging van de collectievelastendruk meestal gepaard met zowel een hogere gemiddelde belastingdruk als een hogere marginale druk. Het effect op de uitkomst van de loononderhandelingen staat dan niet bij voorbaat vast. Het loonopdrijvende effect van de hogere gemiddelde druk staat tegenover het loonmatigende effect van de hogere marginale druk, en de uitkomst kan zowel een hoger als een lager brutoloon en zowel minder als meer werkgelegenheid zijn (voor de formele afleiding zie bijlage B3.2).

Gezien dit verschil in effect op de lonen tussen de gemiddelde en de marginale druk, is het opmerkelijk dat in de jaren negentig in de politieke discussie de aandacht zo sterk uitging naar verlaging van de marginale lastendruk. Het streven naar lagere marginale belastingtarieven vormde een belangrijke overweging bij de omvangrijke belastingherziening van 2001. Aangezien een gematigde loonontwikkeling algemeen als belangrijke doelstelling wordt onderschreven, had het omgekeerde streven – een lagere gemiddelde druk onder handhaving (of zelfs verhoging!) van de marginale tarieven – meer voor de hand gelegen. Overigens gaat de invoering van het nieuwe belastingstelsel ook gepaard met een lagere gemiddelde belastingdruk (de argumentatie daarvoor was echter niet gelegen in stimulering van loonmatiging). Het Centraal Planbureau verwacht dat het matigende effect hiervan op de loonontwikkeling groter is dan het effect van de lagere marginale druk, zodat de loonstijging per saldo met 1,5 procentpunt afneemt (CPB 1999: 20).²⁴

Vorenstaande redenering gaat uit van een stijging van de (gemiddelde of marginale) belasting voor werknemers. Het is de vraag of een stijging van de lasten voor werkgevers, bijvoorbeeld in de vorm van een hogere werkgeversbijdrage voor de sociale verzekeringen, eenzelfde effect heeft op de loonkostenontwikkeling. Volgens een stelling uit de welvaartstheorie die bekendstaat als de Wet van Dalton, maakt het voor de hoogte van de loonkosten niet uit of de vraagzijde of de aanbodzijde van de arbeidsmarkt wordt belast: de lonen zullen zich op zodanige wijze aanpassen dat de loonkosten in beide gevallen gelijk zijn (zie bijv. Musgrave en Musgrave 1989: 264). Een verhoging van de loonbelasting heeft dan hetzelfde effect als een verhoging van de werkgeverspremies. Als werknemers bijvoorbeeld de helft van een stijging van de loonbelasting op de werkgever afwentelen (*forward shifting*), zal de werkgever eveneens de helft van een stijging van de door hem te betalen premies op de werknemers afwentelen

(*backward shifting*).

Muysken et al. (1999) laten evenwel zien dat deze wet weliswaar geldt op een markt waarop vraag en aanbod in evenwicht zijn, maar niet noodzakelijkerwijze op een markt die niet 'ruimt' doordat het loon in onderhandelingen tussen vakbonden en werkgevers (-organisaties) op een hoger niveau dan het evenwichtsniveau wordt vastgesteld. De Wet van Dalton geldt niet indien de vakbond en de werkgever in de onderhandelingen een zogenoemd 'dreigpunt' (*threat point*) hanteren. Dit dreigpunt geeft voor beide partijen aan met welk onderhandelingsresultaat zij onder geen beding genoegen nemen. Voor de vakbond valt daarbij te denken aan het niveau van een werkloosheidsuitkering: het spreekt voor zich dat een loon onder het uitkeringsniveau voor de vakbond onacceptabel is. Nu wordt de hoogte van de nettowerkloosheidsuitkering wel beïnvloed door de hoogte van de loonbelasting, maar niet door de hoogte van de werkgeverspremies. Een stijging van de (gemiddelde) loonbelasting zal het dreigpunt van de werknemers derhalve verlagen (doordat ook de nettowerkloosheidsuitkering daalt), maar een stijging van de werkgeverspremies niet. Daardoor zal een vakbond een stijging van de loonbelasting voor een deel 'voor eigen rekening' nemen (het alternatief – onvrijwillige werkloosheid – wordt immers ook minder aantrekkelijk), terwijl een stijging van de werkgeverspremies geen reden vormt om de looneisen te matigen. Naar verwachting zullen hogere werkgeverspremies dus sterker doorwerken in de loonkosten dan hogere belasting-tarieven.

Hiervoor is steeds verondersteld dat een lastenverzwaring op de factor arbeid drukt, hetzij in de vorm van hogere werknemerslasten, hetzij in de vorm van hogere lasten op arbeid die door de werkgever moeten worden opgebracht. Het is echter ook denkbaar dat de verhoging van de collectieve lasten wordt gerealiseerd door een verhoging van de lasten op kapitaal(inkomsten), bijvoorbeeld in de vorm van een hogere vennootschapsbelasting, of door een hogere belasting over de toegevoegde waarde, bijvoorbeeld in de vorm van een verhoging van de BTW of van accijnzen.

Ogenschijnlijk hebben deze vormen van lastenverhoging geen of minder effect op de loonkostenontwikkeling. Het is echter de vraag of dit juist is. Aangezien de productiefactor kapitaal zeer mobiel is en bij een verhoging van de belasting gemakkelijk naar het buitenland kan worden verplaatst, terwijl de internationale mobiliteit van arbeid gering is, zal een lastenverzwaring die op de factor kapitaal drukt, waarschijnlijk voor een groot deel worden afgewenteld op de factor arbeid. Bedrijven zullen dan bijvoorbeeld een matiging van de lonen afdwingen door te dreigen dat zij de productie naar het buitenland zullen verplaatsen. Een verhoging van de BTW of van accijnzen leidt tot hogere consumptieprijzen, die resulteren in lagere reële lonen. Ook in dit geval wordt de lastenverhoging in belangrijke mate door werknemers gedragen. De keuze van de grondslag (arbeid, kapitaal of toegevoegde waarde) lijkt dus van ondergeschikt belang voor het effect van een lastenverzwaring op de ontwikkeling van de loonkosten.

In vorenstaande redenering wordt verondersteld dat de lastenstijging losstaat van de ontwikkeling van de werkgelegenheid. In de redenering van de negatieve kringloop is de lastenstijging echter het gevolg van een stijging van de i/a -ratio als gevolg van een krimpende werkgelegenheid en een groeiende werkloosheid. Als de aandacht wordt gericht op een 'gemiddelde' bedrijfstak of onderneming, zal de lastenstijging dus

samengaan met een gelijktijdige daling van de werkgelegenheid in die bedrijfstak of onderneming. Ook deze 'autonome' werkgelegenheidsdaling kan van invloed zijn op de afweging van de vakbond tussen loonstijging en werkgelegenheid. Als een vakbond meer belang hecht aan het verlies van een baan of minder belang hecht aan een netto-loonsverbetering naarmate de werkgelegenheid kleiner is, zal de voorkeur van de vakbond bij een kleinere werkgelegenheidsomvang verschuiven van een loonsverhoging naar behoud van arbeidsplaatsen. Dit effect kan derhalve geheel of ten dele compensatie bieden voor het loonopdrijvende effect van de lastenstijging. In de negatieve kringloop van figuur 3.2 kan dit worden weergegeven door een pijl met een + teken van de arbeidsparticipatie naar de loonontwikkeling. Op theoretische gronden kan niet worden uitgemaakt of dit effect groter of kleiner is dan dat van de lastenstijging (voor de formele afleiding zie bijlage B3.2). Dit is afhankelijk van de vorm van de doelstellingsfunctie van de vakbond en de exacte relatie tussen de autonome werkgelegenheidsdaling in de betreffende bedrijfstak of onderneming en de stijging van de lastendruk. Niettemin kan worden geconstateerd dat tegenover één positief effect van een lastenstijging op de loonontwikkeling (namelijk via de gemiddelde lastendruk) twee negatieve effecten staan (via de marginale druk en via de exogene werkgelegenheidsontwikkeling). Er is dan ook weinig reden om bij voorbaat ervan uit te gaan dat een daling van de arbeidsparticipatie via een hogere *i/a*-ratio en hogere socialezekerheidsuitgaven in een sterkere loonstijging resulteert.

Het belang van de verschillende effecten kan uiteindelijk alleen door middel van empirisch onderzoek worden vastgesteld. Het Centraal Planbureau heeft diverse malen loonvergelijkingen geschat waarin zowel de gemiddelde als de marginale lastendruk als verklarende variabelen zijn opgenomen. Deze schattingen bevestigden telkenmale de theoretische verwachting dat de gemiddelde lastendruk loonopdrijvend en de marginale lastendruk loonmatigend werkt. Een stijging van de gemiddelde lastendruk met 1%²⁵ leidt tot een (extra) loonstijging met 0,5% à 0,6%, terwijl een stijging van de marginale druk met 1% de lonen met 0,1% à 0,2% verlaagt (Gelauff en Graafland 1994: 131, Graafland en Huizinga 1996: 8). Hoewel het effect van een verhoging van de gemiddelde druk volgens deze schattingen aanzienlijk groter is dan het effect van een even sterke verhoging van de marginale druk, kan de laatste het effect van de eerste toch in belangrijke mate compenseren. In veel gevallen zal de marginale druk namelijk sterker veranderen dan de gemiddelde druk.

Ter illustratie kan worden gewezen op de zogenoemde operatie-Oort uit 1990. Bij deze ingrijpende wijziging in het belastingstelsel werd het aantal belastingschijven verkleind van negen tot drie, waardoor vooral voor de midden- en de hoogste inkomensgroepen het marginale belastingtarief fors daalde. Het CPB schat dat als gevolg daarvan de gemiddelde lastendruk (ex ante) met 1,1 procentpunt daalde en de marginale druk voor de gemiddelde werknemer met ruim 3 procentpunten (Gelauff en Graafland 1994: 189-194). Op basis van de vorengenoemde elasticiteiten zou de verlaging van de gemiddelde lastendruk de lonen met zo'n 1,0% à 1,2% hebben gematigd, maar tegelijkertijd zou de verlaging van de marginale druk een loonopdrijvend effect van 0,8% à 1,5% hebben gehad.²⁶ Per saldo zou de operatie-Oort dus slechts een zeer beperkt effect op de loonontwikkeling hebben gehad. In werkelijkheid steeg de reële loonvoet in 1990

zelfs met 0,6% terwijl hij in de twee voorgaande jaren gelijk was gebleven.²⁷

In empirische analyses van de loonontwikkeling wordt doorgaans ook de werkloosheid als verklarende variabele opgenomen. In de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig werd, in navolging van het bekende onderzoek van de Engelse econoom Phillips uit 1958, algemeen aangenomen dat een hoog werkloosheidsniveau een matigend effect heeft op de loonstijging. Dit leidde tot de conclusie dat men de werkloosheid permanent op het gewenste lage niveau zou kunnen houden door een bepaald inflatietempo te accepteren.

In welke mate de loonstijging wordt bepaald door het niveau van de werkloosheid dan wel door de verandering in het werkloosheidspeil, is niet geheel duidelijk. Phillips legde de nadruk op het matigende effect van een hoog werkloosheidsniveau, maar in latere onderzoeken werd meer nadruk gelegd op het effect van veranderingen in de werkloosheid. Indien alleen een *stijging* van het werkloosheidspercentage een loon-drukkend effect heeft, kan een stabiele hoge werkloosheid toch met hoge loonstijgingen gepaard gaan (stagflatie). In sommige empirische loonschattingen wordt inderdaad alleen een effect van veranderingen in het werkloosheidspeil op de loonstijging vastgesteld (Gelauff en Graafland 1994: 130, Graafland en Huizinga 1999, Bakker 1999), in andere analyses blijkt daarentegen alleen het niveau van de werkloosheid de loonstijging te beïnvloeden (zie bijv. Muysken et al. 1999: 1203). Ten slotte wordt soms zowel een effect van het werkloosheidspeil als van de verandering in de werkloosheid gevonden (bijv. Layard, Nickell en Jackman 1991: 406, Douven 1999: 25).²⁸

Behalve de lastendruk en de werkloosheid worden doorgaans ook de productiviteitsstijging en de prijsstijging als determinanten van de loonontwikkeling beschouwd. Als de loonstijging gelijk is aan de som van de productiviteitsstijging en de prijsstijging,²⁹ blijft de verdeling van de toegevoegde waarde over de factor arbeid en de factor kapitaal gelijk. Anders gezegd: het aandeel van de lonen in het nationaal product is dan constant. Daarnaast wordt wel verondersteld dat ook de loonstijging in het recente verleden van invloed is op de huidige loonstijging. De gedachte hierachter is dat vakbonden in de loononderhandelingen anticiperen op verwachte loonstijgingen. Behalve door de prijs- en productiviteitsstijging worden die verwachtingen ook beïnvloed door de gerealiseerde loonstijging in het verleden. Als gevolg hiervan past de loonontwikkeling zich met enige vertraging aan aan veranderingen in de economische omstandigheden.

Om het belang van de verschillende factoren vast te stellen, is een simpele lineaire regressie uitgevoerd van de jaarlijkse procentuele stijging van de (nominale) loonvoet (inclusief werkgeverspremies) per werknemer (\underline{w}) in de periode 1965-1998. Als verklarende variabelen zijn daarbij gebruikt: de loonstijging in het voorgaande jaar (\underline{w}_{-1}), de consumptieprijsstijging (\underline{p}), de mutatie van de arbeidsproductiviteit (\underline{q}), het niveau en de (absolute) verandering van het werkloosheidspercentage (\underline{u} resp. \underline{u}), het niveau en de (absolute) mutatie van de vervangingsratio (het gemiddelde niveau van een werkloosheidsuitkering t.o.v. het gemiddelde loon, resp. \underline{r} en \underline{r})³⁰ en drie indicatoren voor de mutatie van de lastendruk, te weten de (absolute) mutatie van de werkgeverspremies voor de sociale verzekeringen (\underline{s}) en de mutaties van de gemiddelde en de

marginale lastendruk op werknemers (resp. \underline{tg} en \underline{tm}).³¹ Er is geëxperimenteerd met verschillende vertragingen in de verklarende variabelen (aangegeven met subscripten). De volgende specificatie leverde het beste resultaat op (in termen van verklaarde variantie; tussen haakjes t-waarden):

$$\underline{w} = 4,10 + 0,25 \underline{w}_{-1} + 0,60 \underline{p} + 0,45 \underline{q}_{-1/2} - 0,49 \underline{u}_{-1} + 0,37 \underline{r}_{-1/2} + 1,13 \underline{s} - 0,34 \underline{tm} \quad (3.3)$$

(3,6) (2,4) (4,6) (4,3) (-4,0) (3,1) (3,5) (-2,9)

$n=31$, gecorrigeerde $R^2 = 0,966$, Durbin-Watson = 1,98

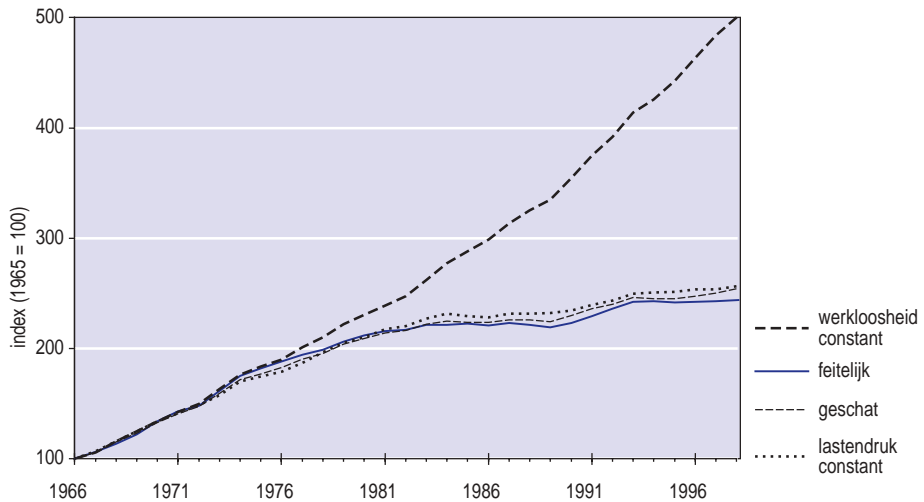
Alle geschatte coëfficiënten hebben het op theoretische gronden verwachte teken. De loonstijging in het vorige jaar werkt slechts voor een kwart door in de huidige loonstijging, zodat het loon zich snel aanpast aan gewijzigde omstandigheden. Een prijsstijging werkt voor drie vijfde door in het loon. Productiviteitsstijgingen slaan, met een halfjaar vertraging, voor bijna de helft neer in het loon. Het niveau van de werkloosheid oefent, met een jaar vertraging, een fors matigend effect uit op de loonontwikkeling: als de werkloosheid een procentpunt hoger ligt, bedraagt de jaarlijkse loonstijging structureel een half procent minder. De mutatie van de werkloosheid blijkt evenwel geen significant effect te hebben op de loonmutatie. Hogere werkloosheidsuitkeringen hebben een loonopdrijvend effect. Hogere sociale lasten voor de werkgevers werken volledig in de loonvoet door.³² Een stijging van de gemiddelde lastendruk voor werknemers blijkt daarentegen niet te worden afgewenteld op de werkgevers: de parameter van \underline{tg} is niet significant. Een hogere marginale lastendruk heeft, zoals op theoretische gronden werd verwacht, wel een significant matigend effect op de loonstijging: een stijging van de marginale druk met 10 procentpunten (bijvoorbeeld van 50% naar 60%) levert met een jaar vertraging een (eenmalige) loonmatiging op van 3,4%.

Ook Muysken et al. (1999) vinden dat de werkgeverspremies volledig in de loonkosten doorwerken, terwijl de lastendruk op werknemers op korte termijn voor ongeveer een kwart wordt afgewenteld in de loonkosten.³³ Graafland en Huizinga (1999) vinden ook een significant effect van de gemiddelde lastendruk voor werknemers. In afwijking van vergelijking (3.3) schatten zij een complexe niet-lineaire loonvergelijking voor de periode 1965-1993.³⁴ Van Sinderen (1991) vindt een elasticiteit van de (nominale) loonvoet ten opzichte van de gemiddelde lastendruk op arbeid (inclusief sociale premies) van 0,25. Bijnen en Van Wezel schatten het effect van respectievelijk belastingen en sociale premies (beide uitgedrukt in procenten van het netto nationaal inkomen) op de loonkosten per arbeidsjaar op respectievelijk 0,31 en 0,33 (Bijnen en Van Wezel 1996). Hoewel de exacte waarde van de geschatte parameters van de lastendruk uiteenloopt, wordt in alle empirische onderzoeken een positief effect van de (gemiddelde) lastendruk op de loonkosten gevonden, zij het dat de parameterwaarde doorgaans aanzienlijk kleiner is dan één. Een stijging van de lastendruk op arbeid wordt dus slechts ten dele afgewenteld in de brutoloonkosten.

Het relatieve belang van de lastendruk en van de werkloosheid voor de loonontwikkeling kan worden geïllustreerd met het volgende cijfervoorbeeld. Stel, dat als gevolg van

een externe schok de werkloosheid met 1 procentpunt stijgt. Uitgaande van een gemiddelde vervangingsratio van 70%, zullen de sociale premies dan met 0,7% van de loonsom stijgen. Aangezien de coëfficiënt van het loon ten opzichte van het werkloosheidspercentage $-0,49$ bedraagt en de loonelasticiteit van de sociale premies voor werkgevers $1,13$, bedraagt het (extra) loondrukkende effect van de werkloosheidsstijging $0,49\%$ en het loonopdrijvende effect van de premieverhoging $0,79\%$ ($1,13 \times 0,7\%$). De stijging van de werkloosheid met 1 procentpunt gaat in eerste instantie derhalve gepaard met een geringe (extra) loonkostenstijging van $0,3\%$. Het loonopdrijvende effect van de premieverhoging is echter eenmalig, terwijl de hogere werkloosheid een structureel loondrukkend effect heeft. Indien de werkloosheid zich op het hogere niveau stabiliseert, wordt de loonstijging in de volgende jaren dus steeds met $0,49\%$ gematigd.

Figuur 3.5 Feitelijke en gesimuleerde reële loonontwikkeling, 1966-1998

Bron: Graafland en Huizinga (1999); CPB (a); SCP.

Dat de werkloosheid voor de loonontwikkeling van aanzienlijk groter belang is dan de lastendruk, wordt op nog een andere wijze geïllustreerd in figuur 3.5. Deze laat de uitkomsten zien van twee simulaties van de reële loonontwikkeling in de periode 1965-1998. De eerste simulatie, weergegeven door de onderste, onderbroken lijn, gaat uit van constante werkgeverspremies voor de sociale zekerheid voor de gehele periode 1965-1998 op het aanvangsniveau van 1965. In de tweede simulatie, de bovenste stippellijn, is het werkloosheidspercentage op het niveau van 1965 gefixeerd. Uit de eerste simulatie blijkt dat de lastenstijging vooral in de eerste helft van de jaren zeventig tot een aanzienlijke versnelling van de loonontwikkeling leidde. De veranderingen in de lastendruk in de laatste twintig jaar hebben echter slechts een bescheiden invloed gehad op de loonontwikkeling. Alleen in de meest recente jaren (vanaf 1994) gaat van de lastenverlichting enig matigend effect op de lonen uit (de werkelijke loonstijging is immers kleiner dan de simulatie bij constante lastendruk). Verreweg de belangrijkste

verklaring voor de zeer gematigde loonontwikkeling in de jaren tachtig en negentig blijkt echter – zo laat figuur 3.5 zien – in de werkloosheid gelegen. Zou de werkloosheid in de jaren tachtig en negentig op hetzelfde lage niveau hebben gelegen als in 1965, dan zou het tempo waarin de lonen in de periode 1965-1975 stegen zich de laatste twintig jaar onverminderd hebben voortgezet. De reële loonvoet zou in 1998 dan ruim tweeënehalf maal zo hoog zijn geweest als hij in werkelijkheid was! Hoewel in deze hypothetische situatie ongetwijfeld andere factoren een rem op de loonontwikkeling zouden hebben gezet, laat deze simulatie goed zien hoe belangrijk de sterk gestegen werkloosheid is als verklaring voor de loonmatiging in de jaren tachtig en negentig.

3.9 Loonkostenontwikkeling en werkgelegenheid

De laatste schakel in de negatieve kringloop van arbeidsparticipatie en sociale zekerheid betreft de relatie tussen de loonkostenontwikkeling en de werkgelegenheid: een stijging van de loonkosten heeft een negatief effect op de werkgelegenheid. Deze opvatting is sinds de jaren tachtig zo mogelijk nog meer gemeengoed geworden dan de opvatting dat lastenverlichting loonmatiging bevordert.

Op het niveau van de individuele onderneming is dit causale verband ook zeer aannemelijk. Onder de gebruikelijke (neoklassieke) veronderstelling van afnemende meeropbrengsten (d.w.z. dat iedere extra werknemer minder bijdraagt aan de productie dan de vorige) reageert een naar winstmaximalisatie strevende werkgever op een loonstijging door de werkgelegenheid zo ver te verminderen dat de marginale kosten (= de loonvoet) en de marginale opbrengst weer aan elkaar gelijk zijn.³⁵ Het negatieve effect van loonstijging op de werkgelegenheid wordt nog versterkt, doordat hogere lonen de werkgever prikkelen om arbeid te vervangen door kapitaalgoederen (machines e.d.) en doordat een loonstijging die doorwerkt in de verkoopprijs van de geproduceerde goederen of diensten, de afzet van het bedrijf kan verminderen. Dit betekent overigens niet dat een stijging van de loonkosten onmiddellijk in uitstoot van arbeidskrachten resulteert. In het algemeen zal een werkgever pas met enige vertraging de omvang van zijn personeelsbestand aanpassen aan de hogere loonkosten, bijvoorbeeld omdat men verwacht dat de loonkostenstijging een tijdelijk verschijnsel is of omdat het enige tijd kost om arbeidskracht te vervangen door kapitaalgoederen (vgl. Van Praag et al. 1982).

Tegenwoordig wordt alom aangenomen dat dit mechanisme niet alleen op het micro-niveau van de individuele onderneming werkzaam is, maar ook op het macroniveau van de economie als geheel. Een groot deel van de naoorlogse periode, tot het eind van de jaren zeventig, werd dit echter allerm minst als vanzelfsprekend beschouwd. In de keynesiaanse theorie, die in die tijd in zwang was, vormen lonen immers niet alleen een kostenpost voor individuele bedrijven, maar ook een inkomensbron van werknemers. Hogere lonen leiden tot een grotere effectieve vraag naar goederen en diensten en vormen – althans in een situatie van onderbesteding en onvrijwillige werkloosheid – een stimulans voor vergroting van de productie en de werkgelegenheid. Hoewel de keynesiaanse theorie de laatste vijftien jaar weinig aanhangers meer kent, is er geen reden om aan te nemen dat dit macromechanisme van vraagstimulering in het geheel niet (meer) zou werken. Wel is het aannemelijk dat het effect ervan kleiner is dan in het verleden, doordat het bestedingseffect van hogere lonen ten dele

weglekt naar het buitenland. Dit is het geval indien werknemers een loonsverhoging vooral besteden aan buitenlandse vakanties of geïmporteerde duurzame consumptiegoederen (zoals auto's, tv's en computers). Het negatieve macro-economische effect van loonmatiging op de binnenlandse bestedingen ('vraaguitval') lijkt daardoor niet op te wegen tegen het positieve micro-economische effect op de vraag naar arbeid; zodat per saldo een positief macro-economisch werkgelegenheidseffect kan worden verwacht.

Empirisch onderzoek heeft deze theoretische verwachting veelvuldig bevestigd. Het Centraal Planbureau schatte in 1991 dat de loonmatiging in de jaren tachtig per saldo 265.000 banen had opgeleverd. Zonder loonmatiging (d.w.z. als de arbeidsinkomensquote op het zeer hoge niveau van 1979 zou zijn gestabiliseerd) zou de werkloosheid in 1990 ongeveer anderhalf maal zo groot zijn geweest als in werkelijkheid het geval was (CPB 1991: 8).

Empirische schattingen van de relatie tussen loonontwikkeling en werkgelegenheidsgroei op macroniveau leveren ook bijna altijd significante negatieve effecten op (zie voor een overzicht Hamermesh 1993: 82 e.v.). Zoals eerder opgemerkt, lopen de geschatte waarden van de loonelasticiteit van de vraag naar arbeid evenwel sterk uiteen.

Schatting van een simpele regressievergelijking die de werkgelegenheidsgroei in de periode 1960-1996 verklaart uit de economische groei en de loonkostenontwikkeling, levert als resultaat op dat beide verklarende variabelen een significant effect uitoefenen. Door de verklarende variabelen met verschillende vertragingen op te nemen, blijkt dat de werkgelegenheid de economische groei met ongeveer een jaar vertraging volgt en de loonontwikkeling met een tot vier jaar vertraging. Het beste resultaat wordt verkregen bij de volgende specificatie (t-waarden tussen haakjes):

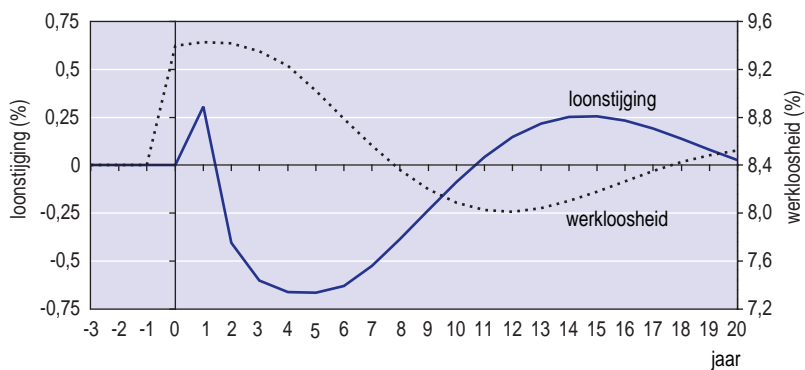
$$l = -0,291 + 0,785 y_2 - 0,398 w_4 \quad (3.4)$$

(-1,09) (8,67) (-4,61)

$$n=33, \text{ gecorrigeerde } R^2=0,562$$

Hierin is l de jaarlijkse procentuele mutatie van de werkgelegenheid in arbeidsjaren,³⁶ y_2 de gemiddelde jaarlijkse volumemutatie van het bruto binnenlands product in de afgelopen twee jaar, en w_4 de gemiddelde jaarlijkse mutatie van de reële loonkosten per voltijd werknemer in de afgelopen vier jaar. De constante term in deze vergelijking kan worden geïnterpreteerd als de trendmatige ('autonome') productiviteitsstijging. Deze bedraagt derhalve bijna 0,3% per jaar. Dat de coëfficiënt van de economische groei kleiner is dan 1, betekent dat economische groei gepaard gaat met een extra stijging van de arbeidsproductiviteit (de zogenoemde wet van Verdoorn), waardoor de werkgelegenheid minder sterk groeit dan het nationaal product. De reële loonstijging heeft met enkele jaren vertraging een negatief effect op de werkgelegenheid. Gemiddeld kost 1% extra reële loonkostenstijging op termijn bijna 0,4% aan werkgelegenheid. Dit resultaat verschilt niet sterk van de waarde van 0,3 die volgens Hamermesh (1993: 135) uit het vele empirische onderzoek op dit gebied als "a good 'best guess'" voor de loonelasticiteit van de werkgelegenheid naar voren komt.

Figuur 3.6 Aanpassing loon en werkloosheid na externe schok

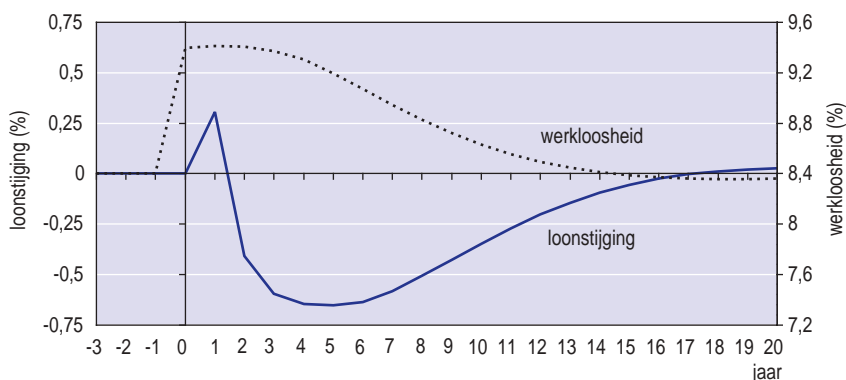

Bron: SCP.

Door combinatie van de loonvergelijking (3.3) uit paragraaf 3.8 met vorenstaande werkgelegenheidsvergelijking (3.4), kan men nagaan hoe snel de arbeidsmarkt, na een externe schok, weer naar de oude situatie terugkeert. Doordat het loon met een jaar vertraging reageert op het werkloosheidspeil en de werkgelegenheid zich met enkele jaren vertraging aanpast aan de loonontwikkeling, duurt het geruime tijd voor het evenwicht weer is hersteld. Figuur 3.6 toont het aanpassingsproces van de loonvoet en de werkloosheid in het geval dat een verandering in de werkgelegenheid volledig doorwerkt in de werkloosheid. Als uitgangspunt is een werkloosheidsniveau van 8,4% gekozen, waarbij van de werkloosheid geen inflatoire druk uitgaat.³⁷ Stel dat door een 'externe schok' in jaar nul de werkloosheid met 1 procentpunt stijgt. Als de sociale premies een jaar later worden aangepast aan de toename van het aantal werklozen, leidt dit in jaar één tot een stijging van de loonvoet met 0,79%.³⁸ Van de stijging van de werkloosheid gaat daarentegen een loondrukkend effect van 0,49% uit, zodat het loon in jaar één per saldo met 0,30% stijgt. Als de werkloosheid in de volgende jaren niet noemenswaardig meer stijgt, speelt alleen het matigende effect van het hogere werkloosheidspeil nog een rol. Als gevolg daarvan houdt de loonmatiging meerdere jaren aan en begint de werkloosheid aanvankelijk langzaam en daarna sneller te dalen. Na ongeveer acht jaar is de werkloosheid weer naar haar oorspronkelijke niveau teruggekeerd. Deze simulatie is gebaseerd op de optimistische veronderstelling dat een toename van de werkgelegenheid in een evenredige daling van de werkloosheid resulteert. In Nederland was dit in de afgelopen decennia niet het geval: een groot deel van de werkgelegenheidsgroei kwam ten goede aan 'nieuwkomers' op de arbeidsmarkt, zoals herintredende vrouwen en schoolverlaters. Figuur 3.7 geeft het aanpassingsproces weer in geval een toename van de werkgelegenheid slechts voor de helft doorwerkt in de werkloosheid. In dit geval duurt het veel langer voor de werkloosheid naar het oorspronkelijke niveau is teruggekeerd, namelijk zo'n veertien jaar. Een eenmalige schok gaat derhalve met een langdurig hoger werkloosheidsniveau gepaard. Een interessante bijkomstigheid is wel dat in dit geval de werkgelegenheid sterker zal toenemen dan in het eerste geval. Terwijl de werkgelegenheid in de eerste simulatie terug-

keert naar het oorspronkelijke niveau, is de werkgelegenheid in de tweede simulatie na vijftien jaar 1% groter dan zonder de eenmalige schok het geval zou zijn geweest. Deze simulatie lijkt een adequate weergave van de ontwikkeling die zich sinds de jaren tachtig in Nederland heeft voorgedaan. De sterke stijging van de werkloosheid na de tweede oliecrisis in 1979 resulteerde immers in een jarenlang volgehouden loonmatiging, die vanaf 1984 weliswaar met een sterke werkgelegenheidsgroei maar slechts met een trage daling van de werkloosheid gepaard ging. De werkgelegenheidsgroei kwam in deze periode voornamelijk ten goede aan (gehuwde) vrouwen die massaal de arbeidsmarkt betraden.

Figuur 3.7 Aanpassing loon en werkloosheid na externe schok (werkgelegenheidsgroei werkt voor de helft door in werkloosheid)

Bron: SCP.

Nu de laatste schakel in de negatieve kringloop van werk en sociale zekerheid is besproken, kan de balans worden opgemaakt. De analyses in de voorgaande paragrafen leiden tot de volgende conclusies ten aanzien van de verschillende schakels in de kringloop:

- De relatie tussen de werkgelegenheid en de *i/a*-ratio blijkt niet erg sterk te zijn, doordat het aandeel uitkeringsgerechtigden door tal van andere factoren wordt bepaald dan de werkgelegenheidsontwikkeling. Zo was er vanaf de jaren zestig tot de tweede helft van de jaren tachtig een sterk stijgende trend in het aandeel uitkeringsgerechtigden als gevolg van de steeds verdere uitbreiding van het aantal rechthebbenden. Deze 'autonome' trend overschaduwde het effect van variaties in de werkgelegenheidsontwikkeling (§ 3.6).
- Veranderingen in de *i/a*-ratio werken, via de socialezekerheidsquote, op langere termijn door in de collectievelastendruk (cld), maar op kortere termijn kunnen de ontwikkeling van de *i/a*-ratio en die van de cld uiteenlopen door ingrepen in de hoogte van de uitkeringen en de omvang van het financieringstekort. Hiervan was vooral sprake in de jaren tachtig, waardoor de cld nauwelijks veranderde, hoewel de *i/a*-ratio tussen 1980 en 1985 zeer sterk steeg en in de tweede helft van de jaren tachtig slechts in geringe mate daalde (§ 3.7).

- Een hogere collectievelastendruk werkt slechts ten dele door in de loonkosten. Een stijging van de werkgeverspremies voor de sociale verzekeringen leidt weliswaar tot evenredig hogere loonkosten, maar de afwenteling door werknemers van een stijging van de gemiddelde lastendruk is te verwaarlozen. Tegenover dit loonopdrijvende effect van hogere werkgeverspremies staan bovendien twee tegengestelde effecten. Een verhoging van de marginale lastendruk op werknemers bevordert loonmatiging, terwijl ook van een hoger werkloosheidspeil een sterk matigend effect op de lonen uitgaat. Dit loondrukkende effect van een hoge werkloosheid blijkt aanzienlijk sterker te zijn dan het effect van een lastenstijging, waardoor een negatieve werkgelegenheidsschok per saldo in een matiging van de loonontwikkeling resulteert (§ 3.8).
- Een loonstijging heeft, zoals op theoretische gronden werd verwacht, inderdaad een negatief effect op de werkgelegenheid. De werkgelegenheidsontwikkeling reageert echter vrij traag op de loonontwikkeling, waardoor het positieve effect van loonmatiging pas na een jaar of drie zichtbaar wordt (§ 3.9).

Tezamen leiden deze resultaten tot de conclusie dat het belang van de negatieve kringloop sterk moet worden gerelativeerd. De relaties die in de kringloop worden verondersteld, zijn weliswaar reëel, maar de betekenis ervan valt in het niet bij een aantal andere effecten waarmee in de kringloop geen rekening wordt gehouden. De twee belangrijkste daarvan zijn de autonome invloeden op het aantal uitkeringsgerechtigden en daarmee op de i/a -ratio, en het loondrukkende effect van een hoge(re) werkloosheid. Dit laatste zogenoemde 'Phillipscurve-effect' zorgt ervoor dat een 'externe schok' niet, zoals in het mechanisme van de kringloop wordt verondersteld, in een neerwaartse spiraalbeweging resulteert, maar via een negatieve terugkoppeling een evenwichtsherstellend mechanisme in werking zet. Wel is vastgesteld dat dit mechanisme vrij langzaam werkt, waardoor de werkloosheid langdurig boven het evenwichtsniveau kan blijven. De autonome invloeden op het aantal uitkeringsgerechtigden, die vooral het gevolg zijn van beleidswijzigingen, verklaren waarom in de jaren zeventig en tachtig het beeld van de negatieve kringloop of de socialezekerheidsval zo plausibel leek. Doordat de stijging van de i/a -ratio en de collectievelastendruk min of meer parallel liepen, kon gemakkelijk de indruk ontstaan dat het om elkaar wederzijds versterkende mechanismen ging. In feite werkte de causale relatie slechts in één richting, namelijk van de i/a -ratio naar de collectievelastendruk en werd het mechanisme in werking gehouden door de autonome groei van het aantal uitkeringsgerechtigden.

De belangrijkste conclusie waartoe de negatieve kringloop aanleiding geeft, is dat een eenmalige externe schok (zoals de oliecrisis van 1979) een spiraalbeweging in gang kan zetten, waardoor de arbeidsparticipatie naar een steeds lager niveau tendeert. Deze neerwaartse spiraal zou alleen kunnen worden doorbroken door de uitkeringsaanspraken fors te verminderen en zo ruimte te creëren voor lastenverlichting. In vorenstaande analyse is evenwel aangetoond dat in de negatieve kringloop een belangrijke negatieve terugkoppeling wordt genegeerd, die er garant voor staat dat het evenwicht op de arbeidsmarkt zich na verloop van tijd 'vanzelf' herstelt. Hoewel een eenmalige schok het systeem geruime tijd uit zijn evenwicht kan brengen, zijn op langere termijn de

evenwichtsherstellende krachten het sterkst. Ook zonder overheidsingrijpen gericht op verlaging van uitkeringen en lastenverlichting zou de werkloosheid in de jaren tachtig en negentig waarschijnlijk geleidelijk naar een laag niveau zijn gezakt; al zou dit wel (aanzienlijk?) langer hebben geduurd dan feitelijk het geval was.

3.10 Samenvatting en conclusies

Een van de belangrijkste argumenten die in de literatuur worden aangevoerd voor een verhoging van de arbeidsparticipatie, is dat betaalde arbeid het draagvlak vormt voor de maatschappelijke welvaart en de verzorgingsstaat. In dit hoofdstuk is deze functie van betaalde arbeid aan een kritisch onderzoek onderworpen.

Allereerst is vastgesteld dat de interpretatie van de 'draagvlakfunctie' van betaalde arbeid allerminst eenduidig is. Aan het begrip draagvlak lijken in de literatuur twee betekenissen te worden toegekend. De eerste betekenis is dat betaalde arbeid de (belangrijkste) bron van welvaart vormt. De tweede betekenis is dat betaalde arbeid de financieringsbron van de verzorgingsstaat en van de sociale zekerheid vormt.

Hoewel economen in het verleden verhitte discussies hebben gevoerd over de 'ultieme' bron van de maatschappelijke welvaart, bestaat er tegenwoordig overeenstemming over dat arbeid tezamen met kapitaalgoederen en natuurlijke hulpbronnen het productieve potentieel van een samenleving vormt. Het is daarbij niet zinvol de bijdrage van arbeid te (onder)scheiden van de bijdrage van de andere productiefactoren, aangezien alleen de *combinatie* van arbeid, kapitaal en natuur maatschappelijke welvaart voortbrengt. Ten aanzien van de bijdrage van arbeid aan de maatschappelijke welvaart is vooral interessant in hoeverre een stijging van de arbeidsparticipatie tot een hogere welvaart leidt. Als welvaart hierbij gelijk wordt gesteld aan het nationaal product per hoofd van de bevolking (hetgeen overigens geenszins vanzelfsprekend is), leidt een hogere arbeidsparticipatie per definitie tot een grotere welvaart indien de (marginale) productiviteit van de additionele arbeidsinzet positief is. Als een verhoging van de arbeidsparticipatie evenwel gepaard gaat met een daling (of minder sterke stijging) van de gemiddelde arbeidsproductiviteit, is het mogelijk dat die hogere arbeidsdeelname uiteindelijk niet in een hogere welvaart resulteert dan zonder die verhoging het geval zou zijn geweest. Wanneer werkgelegenheidsgroei bijvoorbeeld het resultaat is van loonmatiging, zoals in Nederland in de jaren tachtig en negentig in sterke mate het geval was, kan deze samengaan met een verlaging van de kapitaal-arbeidverhouding; hetgeen de productiviteitsstijging remt. Ook de (extra) inzet van laagproductieve arbeidskrachten kan de groei van de gemiddelde arbeidsproductiviteit remmen.

Tegenover deze negatieve effecten van een hogere arbeidsparticipatie op de productiviteitsstijging zou een positief effect kunnen staan: als een hogere arbeidsparticipatie via een beperking van het aantal uitkeringsgerechtigden ruimte schept voor lagere collectieve lasten, zou daarvan een positieve prikkel kunnen uitgaan op de investeringen in scholing. Dit blijkt evenwel alleen te gelden voor zover de lastenverlichting tot uitdrukking komt in een lagere *marginale* lastendruk. Een lagere *gemiddelde* lastendruk blijkt juist een negatief effect te hebben op de scholingsinspanning, doordat de kosten van een opleiding (in de vorm van gederfd nettoloon) hierdoor stijgen, terwijl de (marginale) opbrengst ervan gelijk blijft.

De feitelijke ontwikkeling van de werkgelegenheid, arbeidsproductiviteit en economische groei in Nederland in de laatste decennia biedt steun voor de stelling dat de sterke werkgelegenheids groei in de tweede helft van de jaren tachtig en in de jaren negentig weinig heeft bijgedragen aan een hogere welvaart: de productiviteitsstijging was in deze periode zeer gering, waardoor een ongeveer even grote werkgelegenheids groei als in de jaren zestig samenging met een half zo grote productiegroei.

Er is nog een andere reden om een kanttekening te plaatsen bij de vermeende positieve bijdrage van een hogere arbeidsparticipatie aan de nationale productie of de maatschappelijke welvaart. Als de aandacht uitsluitend wordt gericht op betaalde arbeid, wordt immers de bijdrage van onbetaalde arbeid aan de maatschappelijke welvaart genegeerd. Er zijn sterke aanwijzingen dat betaalde en onbetaalde arbeid ten dele substituten zijn. Dit betekent dat een stijging van de betaalde arbeidsparticipatie gepaard gaat met een afname van de tijdsbesteding aan onbetaalde arbeid en vice versa. Als verondersteld wordt dat de productiviteit van onbetaalde arbeid de helft bedraagt van die van betaalde arbeid, kan worden berekend dat de werkelijke productiestijging tussen 1985 en 1995 slechts iets meer dan de helft bedroeg van de 2,6% per jaar die uit de officiële statistieken blijkt.

Dat betaalde arbeid het financiële draagvlak vormt voor de financiering van de verzorgingsstaat of, meer in het bijzonder, de sociale zekerheid, staat op zichzelf niet ter discussie. Dit volgt onmiddellijk uit de onmisbare bijdrage van betaald werk aan de formele productie, die de bron vormt van het (gemeten) nationaal inkomen. Van belang is vooral de vraag of er economische grenzen zijn aan de mate waarin het door de werkenden verdiende bruto-inkomen kan worden afgeroomd ten behoeve van de financiering van sociale uitkeringen. Heeft een (te) omvangrijke inkomenshervreiding negatieve gevolgen voor de hoogte van de arbeidsparticipatie, waardoor het draagvlak voor de sociale zekerheid wordt aangetast? Deze gedachte ligt ten grondslag aan het concept van de socialezekerheidsval of de negatieve kringloop van arbeidsparticipatie en sociale zekerheid, die in dit hoofdstuk is onderzocht. Bij deze negatieve kringloop zijn twee belangrijke kanttekeningen geplaatst. In de eerste plaats blijkt de historische ontwikkeling van het aantal uitkeringsgerechtigden en van de verhouding tussen 'inactieven' en 'actieven' (de *i/a*-ratio) veel meer te worden bepaald door 'autonome' trends dan door de werkgelegenheidsontwikkeling. Zo was de sterke stijging van de *i/a*-ratio in de jaren zestig en zeventig voornamelijk het gevolg van de uitbreiding van de 'dekkingsgraad' van verschillende socialezekerheidsregelingen.

In de tweede plaats moet het effect van hogere collectieve lasten op de loonvorming in belangrijke mate worden gerelativeerd. Een hogere gemiddelde lastendruk wordt op zichzelf weliswaar (gedeeltelijk) afgewenteld in de loonkosten, maar dit effect wordt (ten dele) gecompenseerd door een stijging van de marginale lastendruk. Nog belangrijker is dat een stijging van de werkloosheid, die ten grondslag kan liggen aan de lastenstijging, een sterk matigend effect op de loonontwikkeling uitoefent. In de afgelopen decennia was het loonmatigende effect van de hoge werkloosheid veel groter dan het loonopdrijvende effect van hogere gemiddelde lasten. Dit betekent dat de feitelijke ontwikkeling niet wordt gedomineerd door het mechanisme van de socialezekerheidsval, die een neerwaartse spiraalbeweging van dalende arbeidsparticipatie,

stijgende socialezekerheidsuitgaven en een steeds hogere lastendruk resulteert. De ontwikkeling van de werkgelegenheid en werkloosheid wordt veel meer bepaald door de negatieve terugkoppeling van de werkloosheid naar de loonvorming, waardoor er een evenwichtsherstellend mechanisme van loonmatiging in werking treedt, dat de werkloosheid uiteindelijk naar het oorspronkelijke niveau doet terugkeren. Het kan overigens wel lange tijd (tien tot vijftien jaar) duren voor de gevolgen van een eenmalige verstoring van het evenwicht geheel zijn uitgewerkt.

Concluderend vormt het concept van de negatieve kringloop geen adequate beschrijving van de mechanismen die de afgelopen decennia op de Nederlandse arbeidsmarkt werkzaam waren. In de periode 1960-1980 was er geen sprake van een dalende arbeidsparticipatie, maar wel van een snel groeiend aantal uitkeringsgerechtigden en daardoor van een stijgende *i/a*-ratio en oplopende collectieve uitgaven. De trendmatige toename van het aantal uitkeringsgerechtigden vond zijn oorzaak echter niet in het terugkoppelingsmechanisme van de socialezekerheidsval, maar in de steeds verdere 'uitbouw' van het stelsel van sociale zekerheid en in min of meer autonome sociaal-culturele tendensen, zoals individualisering en gezinsverdunding. De stijgende collectieve uitgaven en collectieve lasten droegen wel bij aan de sterke loonkostenstijging, maar tot 1980 leidde dit niet tot een daling van de werkgelegenheidsgraad. Wel waren de sterke loonstijging en de daardoor hoog opgelopen arbeidsinkomensquote mede verantwoordelijk voor de diepe crisis waarin de Nederlandse economie na de tweede oliecrisis van 1979 terechtkwam. Hoewel dit jaartal tevens de omslag markeert naar een langdurige periode van (reële) loonmatiging, duurde het nog vijf jaar tot de werkgelegenheid haar dieptepunt bereikte en weer begon te groeien. De verklaring voor de loonmatiging kan echter niet in het mechanisme van de negatieve kringloop worden gevonden; gedurende de jaren tachtig was er immers nog geen sprake van een verlaging van de collectievelastendruk. Het was vooral de zeer sterke stijging – en vanaf het midden van de jaren tachtig de trage daling – van de werkloosheid die de vakbeweging tot een zeer gematigde houding aanzette. Met andere woorden, *niet* het terugkoppelingsmechanisme van de negatieve kringloop verklaart de sterk stijgende uitkeringslasten en loonkosten in de jaren zestig en zeventig en de stabilisatie van de socialezekerheidsuitgaven en de loonkosten in de jaren tachtig en negentig, maar juist factoren buiten de kringloop waren hiervoor verantwoordelijk. Dit betekent niet dat het mechanisme van de socialezekerheidsval niet van belang is, maar wel dat het niet als het dominante mechanisme op sociaal-economisch gebied in Nederland kan worden aangemerkt. Vooral het feit dat het loonmatigende effect van een hoge werkloosheid aanzienlijk groter is dan het loonopdrijvende effect van een lastenstijging, is van belang. Het betekent immers dat een (eenmalige) toename van de werkloosheid als gevolg van een externe schok (bijvoorbeeld een internationale economische recessie) in het algemeen *niet* voldoende is om de negatieve spiraalbeweging in werking te zetten. De opwaartse druk op de lonen ten gevolge van de noodzakelijk geworden lastenstijging zal afdoende worden gecompenseerd door de neerwaartse druk van de hogere werkloosheid.

Noten

1. Daarnaast wijst Van Dale ook op de betekenis van 'het maatschappelijk draagvlak': "ondersteuning, goedkeuring door de gemeenschap". Hoewel het belang van een hoge arbeidsparticipatie ook wel in verband wordt gebracht met het maatschappelijke draagvlak voor de instandhouding van de verzorgingsstaat, wordt hier aan deze interpretatie van 'arbeid als draagvlak' voorbijgegaan.
2. Een uitzondering vormt het leerboek over de publieke sector van Wolfson (1988), die een paragraaf aan 'het draagvlak van de economie' wijdt (122-131), waarbij het echter alleen om de verhouding tussen de marktsector en de publieke sector gaat.
3. Dit is echter niet het geval bij een z.g. Leontiefproductiefunctie, waarbij arbeid en kapitaal – zonder verspilling – alleen in een vaste verhouding kunnen worden ingezet. Een dergelijke Leontiefproductiefunctie lijkt vaak van toepassing indien slechts één soort fysiek productiemiddel wordt gebruikt. Een bepaalde machine moet bijvoorbeeld door een vast aantal arbeidskrachten worden bediend. Een voorbeeld is een personal computer die door exact één persoon moet worden bediend. Wanneer meerdere productietechnieken beschikbaar zijn, zal over het algemeen echter een zekere substitutie tussen arbeid en kapitaal mogelijk zijn. Dit betekent dat een Leontiefproductiefunctie op korte termijn een realistische weergave van de productiemogelijkheden kan vormen, maar veel minder op langere termijn.
4. Dit komt overeen met een van de twee veronderstellingen die Bruyn-Hundt (1997) maakt. De keuze van het minimumloon wordt gerechtvaardigd door het feit dat de productiviteit van huishoudelijk werk waarschijnlijk betrekkelijk laag is: het betreft immers ongeschoolde arbeid. Aangezien het minimumloon halverwege de jaren negentig ongeveer de helft van het gemiddelde verdiende loon bedroeg (De Beer 1996: 166), is het redelijk om te veronderstellen dat ook de productiviteit van werk op minimumloonniveau de helft van de gemiddelde productiviteit bedroeg.
5. De berekening gaat als volgt. Het 'officiële' nationaal product $Y = N \times BU \times A$, waarin N de bevolkingsomvang is, BU het gemiddelde aantal betaalde arbeidsuren per persoon en A de gemiddelde arbeidsproductiviteit per betaald arbeidsuur. Geef het aantal onbetaalde arbeidsuren per persoon aan met OU en veronderstel dat de arbeidsproductiviteit van een onbetaald uur de helft bedraagt van de arbeidsproductiviteit van een betaald uur. Dan is het 'werkelijke' nationaal product $Z = N \times (BU \times A + OU \times 0,5 \times A) = N \times A \times EU$, waarin $EU = BU + 0,5 OU$ kan worden geïnterpreteerd als het aantal 'effectieve' arbeidsuren. De relatieve groei van het officiële nationaal product is bij benadering gelijk aan $y = n + bu + a$ en de groei van het werkelijke nationaal product $z = n + a + eu$, waarin kleine letters relatieve veranderingen aanduiden. Het verschil in groeitempo is dan $y - z = bu - eu$. Aangezien het aantal betaalde arbeidsuren per hoofd van de bevolking tussen 1985 en 1995 met 2,1% per jaar toenam en het aantal 'effectieve' arbeidsuren met slechts 0,8%, wordt de reële productiegroei in deze periode in de Nationale Rekeningen met 1,3% per jaar overschat.
6. Dit geldt overigens alleen onder de veronderstelling van een vaste verhouding tussen de productiviteit van betaalde arbeid en van onbetaalde arbeid. Hoe realistisch deze veronderstelling is, is moeilijk vast te stellen. Aangezien onbetaalde arbeid voor een belangrijk deel arbeidsintensieve diensten betreft, lijkt het evenwel aannemelijk dat de productiviteitsstijging van onbetaalde arbeid kleiner is dan die van betaalde arbeid.
7. De gelijkheid geldt exact voor kleine (marginale) veranderingen. Immers, als $Y = L \times A$, waarin Y de totale productie, L het arbeidsvolume en A de arbeidsproductiviteit is, geldt $\ln Y = \ln L + \ln A$ (waarin \ln de natuurlijke logaritme is). De afgeleide, dat wil zeggen de marginale verandering, van de productie Y is dan: $dY/Y = dL/L + dA/A$.
8. Stel het aandeel van de loonsom LW (waarin L de werkgelegenheid en W de reële loonvoet is) in het reële nationaal product Y is gelijk aan de constante α , dat wil zeggen $LW = \alpha Y$. Dan is $\ln Y = \ln L + \ln W - \ln \alpha$. Differentiëren geeft: $dY/Y = dL/L + dW/W$. Hieruit volgt: $W/Y dY/dW = W/L dL/dW + 1$, ofwel $E^Y_W = E^L_W + 1$ waarin E^Y_W de loonelasticiteit van het nationaal product is en E^L_W de loonelasticiteit van de werkgelegenheid.
9. Berekend op basis van CBS (c: Tijdreeksen mens en maatschappij) en CBS (2000: 42, 68, 69).
10. De totaalcijfers in tabel 3.2 komen niet exact overeen met die in tabel 3.1, doordat in tabel 3.2 de overheid buiten beschouwing is gelaten.

11. Het Centraal Planbureau verklaart dit ten dele uit het hoge aandeel nieuwe bedrijven met een relatief lage productiviteit. Zie CPB (2000: 170).
12. Met dank aan Kees Schuyt, die mij op deze tegenstrijdigheid in de redenering opmerkelijk maakte.
13. De i/a -ratio is hier op een andere wijze berekend dan de 'officiële' i/a -ratio die bepalend is voor de koppeling van de uitkeringen aan de lonen. In figuur 3.3 gaat het om de verhouding tussen het aantal *personen* met een uitkering en met werk; de officiële i/a -ratio betreft de verhouding tussen het *volume* van de sociale zekerheid en van de werkgelegenheid, d.w.z. het aantal volledige uitkeringsjaren gedeeld door het aantal arbeidsjaren.
14. In de arbeidsinkomensquote zoals het Centraal Planbureau die berekent, is ook een toegerekend arbeidsinkomen van zelfstandigen opgenomen. Om de formule van de sociale zekerheidsquote exact kloppend te maken, zal de vervangingsratio dan niet de verhouding tussen uitkering en gemiddeld loon moeten zijn, maar de verhouding tussen uitkering en gemiddeld arbeidsinkomen, *inclusief* het arbeidsinkomen van zelfstandigen. Aangezien dit toegerekende arbeidsinkomen van zelfstandigen is gebaseerd op het loon van vergelijkbare werknemers, maakt het voor de berekening echter weinig uit als de noemer van de vervangingsratio uitsluitend op loontrekkenden betrekking heeft.
15. Dit hoeft echter niet per se het geval te zijn. Aangezien de werkgelegenheidscreatie in de collectieve sector in een hoger BBP resulteert, is het mogelijk dat de collectieve uitgavenquote en, bij constante niet-belastinginkomsten en financieringstekort, ook de collectieve lastendruk (cld) zelfs dalen!

Een cijfervoorbeeld kan dit verduidelijken.

Stel, dat honderdduizend werkloze uitkeringsgerechtigden een (nieuwe) baan in de collectieve sector krijgen aangeboden, waarvoor zij een loon ontvangen dat 50% boven hun uitkering ligt. De participatiegraad zal dan met bijna 1 procentpunt stijgen en de i/a -ratio met ruim 3 procentpunten dalen. De collectieve uitgaven (de teller van de collectieve uitgavenquote) nemen toe met het *verschil* tussen het loon van de nieuwe ambtenaren en de uitkering die zij voordien ontvingen, ofwel 50% van het uitkeringsbedrag. Nu is de bijdrage van de collectieve sector aan het bruto binnenlands product per definitie gelijk aan de loonsom van de werknemers in de collectieve sector. Het bruto binnenlands product (de noemer van de collectieve uitgavenquote) zal dus toenemen met de loonsom van de nieuwe ambtenaren, ofwel anderhalf maal de uitkering die zij ontvingen. Als de noemer van een breuk met een driemaal zo groot bedrag toeneemt als de teller, zal de breuk kleiner worden als zij groter is dan een derde. Aangezien de collectieve uitgavenquote momenteel 46% bedraagt, is aan deze voorwaarde voldaan.

Om het voorbeeld met wat cijfers toe te lichten: stel, dat een uitkering gemiddeld f 20.000 per jaar bedraagt en het loon van de nieuwe ambtenaren f 30.000. De collectieve uitgaven nemen dan met $100.000 \times f$ 10.000 = f 1 miljard toe, terwijl het BBP met $100.000 \times f$ 30.000 = f 3 miljard groeit. Aangezien het BBP momenteel ongeveer f 870 miljard bedraagt en de collectieve uitgaven f 360 miljard, zal de collectieve uitgavenquote zeer licht afnemen van 41,38% tot 41,35%! Als het financieringstekort en de niet-belastinginkomsten in procenten van het BBP gelijk blijven, zal de collectieve lastendruk dus eveneens licht dalen.

16. De stijging van de i/a -ratio in 1985 is overigens volledig toe te schrijven aan de verzelfstandiging van de AOW, waardoor het aantal uitkeringsgerechtigden met ruim 400.000 toenam. Wordt hiervoor gecorrigeerd, dan daalde de i/a -ratio in 1985 licht, met 0,3 procentpunt.
17. Volgens het Centraal Planbureau (2000, bijlage A6) daalde het niveau van een nettominimum-uitkering ten opzichte van het nettoloon van iemand die 80% van het gemiddelde loon verdient, van 85,5% in 1983 tot 82,4% in 1985.
18. De elasticiteit van het evenwichtswerkgelegenheidsniveau ten opzichte van de 'wig' (dat is de verhouding tussen de brutoloonkosten en het nettoloon) is gelijk aan $-\alpha\beta/(\alpha+\beta)$, waarin α de loonelasticiteit van het arbeidsaanbod en $-\beta$ de loonelasticiteit van de vraag naar arbeid is. Dit kan als volgt worden afgeleid. Stel, de werkgeverslasten bedragen een fractie ε van het brutoloon w en de werknemerslasten een fractie δ , zodat de brutoloonkosten per werknemer voor de werkgever $(1+\varepsilon)w$ bedragen en het nettoloon gelijk is aan $(1-\delta)w$. De relatieve verandering in de vraag naar arbeid is dan gelijk aan $\frac{L^D}{L} = -\beta \left(\frac{w}{L} + (1+\varepsilon) \right)$, waarin een onderstreepte variabele een relatieve verandering aanduidt. De relatieve verandering in het aanbod van arbeid is $\frac{L^S}{L} = \alpha \left(\frac{w}{L} + (1-\delta) \right)$. Uit de evenwichtsvoorwaarde (de verandering van vraag en aanbod zijn, d.w.z. $\frac{L^D}{L} = \frac{L^S}{L}$), kan worden

afgeleid dat $\underline{w} = -\beta \frac{(1+\epsilon) + \alpha(1-\delta)}{(\alpha+\beta)}$. Substitutie hiervan in de vraag- of aanbodvergelijking geeft $\underline{l} = \alpha\beta/(\alpha+\beta) \frac{(1+\epsilon)(1-\delta)}{(\alpha+\beta)}$. Het product van de laatste twee termen is gelijk aan de relatieve verandering van de wig, zodat de elasticiteit van de werkgelegenheid ten opzichte van de wig gelijk is aan $-\alpha\beta/(\alpha+\beta)$. Deze elasticiteit is een stijgende functie van zowel α als β .

19. De werkgelegenheid wordt niet *volledig* bepaald door de vraag naar arbeid, doordat er ook onvervulde vacatures kunnen bestaan. In beginsel kan een afname van de vraag dus ook in een afname van het aantal openstaande vacatures resulteren, waardoor de werkgelegenheid niet (of in mindere mate) afneemt.
20. Op theoretische gronden hebben economen doorgaans een voorkeur voor het zogeheten *efficiency bargain model*, waarin simultaan over het loon en de werkgelegenheid wordt onderhandeld. De uitkomst van dergelijke onderhandelingen levert in het algemeen een Paretoverbetering op ten opzichte van het *right to manage* model, dat wil zeggen dat *beide* partijen beter af kunnen zijn. Blijkbaar zijn er andere redenen (bijvoorbeeld asymmetrische informatie, waardoor een afspraak over de werkgelegenheid voor de vakbond moeilijk te controleren is) waarom de CAO-onderhandelingen in de praktijk niet Pareto-efficiënt zijn.
21. Sinds het veelbesproken artikel van Calmfors en Driffill uit 1988 is in de vakliteratuur ruime aandacht besteed aan de relatie tussen de mate van (de)centralisatie en de uitkomst van de loon-onderhandelingen. Vooralsnog lijkt dit onderzoek echter slechts de conclusie te rechtvaardigen dat er geen eenduidig verband bestaat tussen het 'niveau' van de onderhandelingen en de hoogte van de lonen of de loonontwikkeling (zie voor een overzicht Flanagan 1999).
22. Hierbij kan onderscheid worden gemaakt tussen twee mogelijkheden: in het eerste geval wordt daadwerkelijk over het loon onderhandeld, in het tweede geval kan de vakbeweging eenzijdig het loon vaststellen (het *union monopoly* model). Dit kan tot uitdrukking worden gebracht met de parameter q in de zogeheten Nashonderhandelingsfunctie: $B=U\alpha I^{1-q}$ waarin U de doelstellingsfunctie van de vakbond en I de winst van het bedrijf is. Als $q=1$ wordt de uitkomst uitsluitend door de vakbond bepaald en als $0 < q < 1$ is er daadwerkelijk sprake van onderhandelingen. Hoewel de wiskundige analyse van de uitkomst in het laatste geval aanzienlijk gecompliceerder is, blijkt het resultaat in kwalitatieve zin meestal weinig te verschillen van die van het vakbondsmonopolie-model. Voor de eenvoud zal in de tekst daarom worden verondersteld dat de uitkomst volledig door de doelstellingsfunctie van de vakbond wordt bepaald.
23. Recent hebben Fuest en Huber (2000) en Hansen et al. (2000) aangetoond dat als vakbonden niet alleen over het loon maar ook over de arbeidsduur onderhandelen, het effect van een hogere marginale druk op het loon niet bij voorbaat vaststaat. Een hoger marginaal tarief is immers ook een prikkel om korter te gaan werken; hetgeen het loonmatigende effect van de hogere marginale druk gedeeltelijk of geheel teniet kan doen. Het is in theorie niet uitgesloten dat daardoor ook het werkgelegenheidseffect van een verhoging van de marginale druk negatief is. Empirisch onderzoek duidt er echter op, dat het matigende effect op het loon overheerst.
24. Bovendien stimuleert de lagere marginale druk het arbeidsaanbod, hetgeen eveneens een matigend effect op de lonen heeft.
25. Strikt genomen gaat het in deze schattingen om het effect van een daling van het complement van de lastendruk met 1%. Indien de (gemiddelde of marginale) lastendruk niet veel verschilt van 50%, komt dit overeen met een stijging van de lastendruk met 1%.
26. Een stijging van de gemiddelde lastendruk met 1,1 procentpunt komt, bij een gemiddelde druk van circa 40%, overeen met een daling van het complement (zie vorige noot) met 2%, hetgeen bij een elasticiteit van 0,5 à 0,6 in een loonmatiging van 1,0% à 1,2% resulteert. Een stijging van de marginale druk met 3 procentpunten komt, bij een marginale druk van circa 60%, overeen met een daling van het complement met 7,5%, hetgeen, bij een elasticiteit van -0,1 à -0,2 een loon-opdrijvend effect van 0,8% à 1,5% heeft.
27. Dit komt overeen met een schatting van het CPB dat door enige andere effecten van de operatie-Oort, zoals een vermindering van het arbeidsaanbod, er per saldo een opwaartse druk op de lonen van 0,5% van uitging (Gelauff en Graafland 1994: 193). Verder kan ook de gunstige conjuncturele ontwikkeling mede debet zijn geweest aan de relatief sterke loonstijging.
28. In de jaren zeventig woedde onder economen een heftige discussie over de stabiliteit van de Phillipscurve. Economen als Friedman (1968) en Phelps (1970) stelden dat er op langere termijn slechts één werkloosheidspercentage is, de 'natuurlijke werkloosheid' of 'non-accelerating inflationary rate of unemployment' (NAIRU), waarbij de loonstijgingen en inflatie niet voortdurend hoger of

- lager worden (d.w.z. accelereren of 'decelereren'). Dit zou betekenen dat het niet mogelijk is de werkloosheid langere tijd onder het 'natuurlijke' percentage te houden zonder geconfronteerd te worden met steeds sterkere loonstijgingen. Omgekeerd zou werkloosheid die boven het 'natuurlijke' percentage ligt gepaard gaan met steeds geringere loonstijgingen en op den duur zelfs met steeds sterkere loondalingen. Aangezien de belangstelling hier uitgaat naar aanpassingsmechanismen op korte en middellange termijn (een tot enkele jaren), is de stabiliteit van de Phillipscurve op lange termijn echter van minder belang.
29. Exacter uitgedrukt gaat het om de stijging van de prijs van de bruto toegevoegde waarde, die, onder meer door veranderingen in de ruilvoet, kan verschillen van de stijging van de consumptieprijzen.
 30. Er is tevens een interactie tussen het werkloosheidspercentage en de vervangingsratio opgenomen, namelijk $u(1-r)$, zoals gesuggereerd door Graafland en Huizinga (1999). Deze interactieterm is gelijk aan het verwachte inkomensverlies van werknemers als gevolg van werkloosheid als fractie van het gemiddelde loon. Als de werkloosheid bijvoorbeeld 10% bedraagt en de vervangingsratio 70%, dan bedraagt het verwachte inkomensverlies 3%. Een stijging van dit verwachte inkomensverlies (als gevolg van een stijging van de werkloosheid of een daling van de vervangingsratio) zal naar verwachting een matigend effect op de loonstijging hebben. De mutatie van de interactieterm bleek in de regressieanalyse evenwel geen significant effect te hebben.
 31. De gegevens voor de regressie zijn voor de jaren 1965-1993 ontleend aan Graafland en Huizinga (1999). De gegevens voor de jaren 1994-1998 zijn ontleend aan CPB (2000), met uitzondering van de sociale lasten voor werkgevers (ontleend aan verschillende edities van de Macro-economische verkenning van het CPB) en de gemiddelde en marginale lastendruk voor werknemers (berekend met behulp van het programma Microtax van het CPB, waarbij is uitgegaan van een werknemer in belastinggroep 3 met een modaal salaris).
 32. De coëfficiënt van de werkgeverspremies verschilt niet significant van 1.
 33. Op langere termijn bedraagt de afwenteling van de gemiddelde werknemerslasten 44%. De coëfficiënt van de gemiddelde werknemerslasten verschilt in hun model echter alleen significant van nul indien aan enkele andere coëfficiënten restricties worden opgelegd.
 34. Deze niet-lineaire specificatie is op theoretische gronden, uitgaande van een rationale, nuts-maximaliserende vakbeweging, weliswaar 'beter' dan een simpele lineaire specificatie. Het is echter twijfelachtig of vakbondsonderhandelaars zich in de praktijk van de CAO-onderhandeling ook zo 'rationeel' gedragen. Aannemelijker is dat zij simpelweg een aantal indicatoren als basis voor de CAO-onderhandelingen gebruiken. Zo definieert de vakbeweging de 'loonruimte' doorgaans als de som van de prijsstijging en de productiviteitsstijging. Op grond van vergelijking (3.3) kan worden vastgesteld dat zij deze loonruimte voor twee derde à driekwart in een loonstijging weten om te zetten.
 35. Een uitzondering hierop vormt de werkgever die monopsonist is op een deelmarkt van de arbeidsmarkt, dat wil zeggen dat hij de enige vrager naar arbeid is. Het loon is dan een instrument om aanbod van arbeid uit te lokken: naarmate het loon hoger is, zullen zich meer arbeidskrachten aanbieden. Het loon is dan lager dan de marginale kosten van een uitbreiding van de werkgelegenheid. Wanneer nu door een exogene oorzaak het loon stijgt, is het mogelijk dat de werkgever meer personeel zal aanstellen. Dit zou zich bijvoorbeeld kunnen voordoen bij een bedrijf dat monopsonist is op een deelmarkt van laagbetaalde arbeid indien het wettelijk minimumloon wordt verhoogd (vgl. Card en Krueger 1995).
 36. Omdat de reële loonkosten worden berekend op basis van de loonvoet per voltijd werknemer, ligt het het meest voor de hand om niet de werkgelegenheid in personen maar in volledige arbeidsjaren als te verklaren variabele te nemen. Regressie van de werkgelegenheid in personen levert overigens nagenoeg hetzelfde resultaat op.
 37. Dit 'evenwichtsniveau' van de werkloosheid kan worden berekend door de constante term in vergelijking (3.3) te delen door de coëfficiënt van de werkloosheid: $4,10/0,49 = 8,4$. Als de andere variabelen gelijk aan nul worden verondersteld (d.w.z. dat de prijzen, de arbeidsproductiviteit, de werkgeverslasten en de marginale druk voor werknemers niet veranderen) is de geschatte loonstijging bij een werkloosheidspercentage van 8,4 gelijk aan nul.
 38. Hierbij wordt verondersteld dat de stijging van de socialepremiedruk 70% bedraagt van de stijging van de werkloosheid, hetgeen reëel is indien een gemiddelde werkloosheidsuitkering 70% van het gemiddelde loon bedraagt.

4.1 Inleiding

Werken moet, werken doet je goed.

Dit zou een passende slagzin zijn voor het sociaal-economische beleid van het afgelopen decennium. Bevordering van arbeidsparticipatie stond daarin centraal, niet alleen omdat arbeid het draagvlak vormt voor de verzorgingsstaat (zie hoofdstuk 3), maar ook omdat werken goed zou zijn voor de mens. Volgens velen is arbeid zelfs een onmisbaar goed, zonder welke men niet als volwaardig burger kan functioneren. Arbeid draagt in deze visie in hoge mate bij aan het welzijn of geluk van de burger. Zoals in hoofdstuk 1 is opgemerkt, was dit in het verleden geenszins vanzelfsprekend. Het lastkarakter van arbeid voerde in veel beschouwingen de boventoon en aan de positieve aspecten van werk werd weinig aandacht geschonken. In dit hoofdstuk wordt onderzocht of de positieve waardering van arbeid, die momenteel de boventoon voert, overeenstemt met de feitelijke beleving en leefsituatie van werkenden en niet-werkenden. De centrale vraag van dit hoofdstuk is derhalve of werk daadwerkelijk bijdraagt aan het individuele welzijn, nut of geluk.

Daartoe wordt allereerst in paragraaf 4.2 aangegeven wat onder het individuele 'nut' of welzijn moet worden verstaan. In paragraaf 4.3 passeert een aantal theoretische noties over het individuele nut van werk en werken – zowel economisch als sociaal-psychologisch en sociologisch van aard – de revue. Paragraaf 4.4 gaat in op de vraag hoe het nutsbegrip en enkele andere begrippen ten behoeve van de empirische toetsing van deze theoretische noties, kunnen worden geoperationaliseerd. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen een objectieve en een subjectieve maatstaf voor het individuele nut of welzijn. De paragrafen 4.5-4.10 behelzen een uitgebreide dwarsdoorsnede-analyse op microniveau van het nut van werken. In paragraaf 4.5 wordt allereerst onderzocht in welke mate het nut of welzijn van werkenden wordt beïnvloed door verschillende kenmerken van het werk. Vervolgens wordt de aandacht gericht op het verschil in nut tussen werkenden en niet-werkenden en tussen verschillende categorieën niet-werkenden. In paragraaf 4.6 gaat het om het objectieve nut van werkenden en niet-werkenden en in paragraaf 4.7 om hun subjectieve nut, waarbij ook de invloed van het arbeidsethos aandacht krijgt. Paragraaf 4.8 tracht de vraag te beantwoorden in hoeverre onbetaalde arbeid (huishoudelijk werk of vrijwilligerswerk) als substituut fungeert voor betaalde arbeid. Tot slot onderzoekt paragraaf 4.9 de verschillen in subjectief nut of welzijn tussen mannen en vrouwen en tussen personen in verschillende levensfasen. Paragraaf 4.10 vat de belangrijkste uitkomsten uit de paragrafen 4.6-4.9 samen.

Omdat een dwarsdoorsnede-analyse geen inzicht biedt in het causale verband tussen verschillende variabelen, wordt in paragraaf 4.11 de samenhang tussen werk en gezondheid nader onderzocht met behulp van longitudinale gegevens, zowel van individuele personen (panelgegevens) als op macroniveau (tijdreeksgegevens). Paragraaf 4.12 behelst een soortgelijke longitudinale analyse, maar dan uitsluitend op macroniveau, van de relatie tussen werk en subjectief welbevinden. Het hoofdstuk wordt afgesloten

met een samenvattende en concluderende paragraaf (§ 4.13).¹

In dit hoofdstuk gaat het om de invloed van het concrete werk dat men doet (of juist niet doet) op het individuele nut en *niet* om het belang of de invloed van werken in het algemeen. De vraag of men werken als een plicht of als een recht beschouwt, of men arbeid als een noodzakelijk kwaad of als een bron van zelfexpressie ziet, blijft in dit hoofdstuk buiten beschouwing. Het onderwerp is derhalve niet het arbeidsethos, de arbeidsoriëntatie of de centraliteit van arbeid (al komt dit onderwerp in § 4.7 wel even aan de orde). Dit hoofdstuk beperkt zich tot de vraag wat het werk dat men feitelijk doet, voor iemand betekent of – anders gezegd – welk 'nut' iemands werk heeft. Dit roept vanzelfsprekend de vraag op wat precies met 'nut' wordt bedoeld. Deze vraag wordt in de volgende paragraaf beantwoord.

4.2 Wat is nut?

De term 'nut' wordt in het alledaagse taalgebruik vooral geassocieerd met 'nuttigheid', in *Van Dale* omschreven als de "omstandigheid of eigenschap waardoor iets tot een doel kan dienen of voordeel kan opleveren" (*Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal*, 11e druk, 1984). Het gaat daarbij om de bruikbaarheid van een bepaalde zaak voor een bepaald doel.

Het begrip nut wordt in dit hoofdstuk echter niet in deze beperkte betekenis gebruikt, maar in de ruimere interpretatie van de achttiende- en negentiende-eeuwse utilitaristen. De grondlegger van het utilitarisme, Jeremy Bentham (1748-1832), omschreef nut of 'utility' als volgt:

"By utility is meant that property in any object, whereby it tends to produce benefit, advantage, pleasure, good, or happiness (all this in the present case comes to the same thing) or (what comes again to the same thing) to prevent the happening of mischief, pain, evil, or unhappiness." (*An introduction to the principles of morals and legislation*, geciteerd door Harrison 1996: 627.)

De moderne economische wetenschap heeft deze ruime interpretatie van het nutsbegrip overgenomen: het nut omvat iedere positieve waardering door het individu van externe (d.w.z. buiten de persoon gelegen) zaken. Behoeftbevrediging, tevredenheid, welbevinden, welzijn en geluk zijn meer alledaagse termen die min of meer equivalent zijn met 'nut' in deze ruime betekenis. In dit hoofdstuk zullen deze termen afwisselend met het begrip 'nut' worden gebruikt.

De meetbaarheid van het individuele nut is sedert lang een onderwerp van verhitte discussie onder economen en andere beoefenaars van de sociale wetenschappen. De meeste economen volgen tegenwoordig de opvatting die Lionel Robbins in 1935 in zijn *An essay on the nature and significance of economic science* verdedigde: nut is niet objectief te meten en het nut van verschillende personen kan niet onderling worden vergeleken. Interpersonele nutsvergelijking, dat wil zeggen vergelijking van het nut van verschillende personen, is volgens Robbins normatief en heeft derhalve geen wetenschappelijk karakter. Economen dienen zich daarom te beperken tot het bestuderen en verklaren van het *gedrag* van economische subjecten dat voortvloeit uit hun afweging

van het (verwachte) nut van verschillende handelingsmogelijkheden, de zogenoemde *revealed preferences*. Nut heeft dan nog slechts betrekking op de voorkeursordening van de alternatieven waaruit men kan kiezen, en staat daarmee volledig los van de psychische beleving daarvan door het individu.

In strikte zin valt op deze redenering weinig af te dingen. Een onderzoeker kan nu eenmaal niet in het binnenste van iemand kijken om te meten hoeveelheid nut – of bevrediging, welbevinden, geluk – het bezit of de consumptie van een bepaald goed oplevert. In de woorden van Robbins:

"There is no means of testing the magnitude of A's satisfaction as compared with B's. If we tested the state of their blood-streams, that would be a test of blood, not of satisfaction. Introspection does not enable A to measure what is going on in B's mind, nor B to measure what is going on in A's. There is no way of comparing the satisfactions of different people." (Robbins 1935: 139, 140.)

Toegepast op het nut van arbeid houdt deze redenering in dat niet objectief is vast te stellen of het nut dat iemand ontleent aan het werk dat hij of zij verricht, groter of kleiner is dan het nut van een ander die niet werkt. In beginsel is het echter wel mogelijk om vast te stellen of een bepaald persoon aan werken meer of minder nut ontleent dan aan niet-werken. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de keuze die iemand die geheel vrij is te kiezen tussen wel en niet werken, maakt. De keuze om te werken impliceert dan dat de persoon in kwestie het nut van werken groter vindt dan het nut van niet-werken.

De onmogelijkheid van interpersonele nutsvergelijking wordt door de meeste hedendaagse economen onderschreven. Er zijn echter uitzonderingen (vgl. Hartog 1999b). Zo heeft de Nederlandse econoom Bernard van Praag veel onderzoek gedaan naar de (subjectieve) waardering van inkomen en op grond daarvan meent hij het welzijn of nut van huishoudens in verschillende omstandigheden en met verschillende inkomens te kunnen vergelijken (zie bijv. Van Praag 1993).

Ook economen die Robbins' opvatting over de onmogelijkheid van interpersonele nutsvergelijking onderschrijven, blijken in de praktijk vaak wel degelijk waarde te hechten aan vergelijkingen van het welzijn of nut van personen die zich in verschillende omstandigheden bevinden. Een uiting van (on)tevredenheid of (on)geluk mag dan geen zekerheid bieden over het werkelijke 'nut' van een individu, het is niet reëel om te veronderstellen dat een dergelijke uiting geen enkele informatie verschaft over iemands welbevinden. In de praktijk van alledag blijken de meeste mensen het immers zinvol te vinden om naar het welbevinden van een ander te informeren en aan het antwoord betekenis toe te kennen.² Alleen in uitzonderlijke omstandigheden zal men eraan twijfelen of iemand die zichzelf zeer tevreden of zeer gelukkig noemt, wel een hoger 'nut' heeft dan iemand die zichzelf zeer ontevreden of zeer ongelukkig noemt. Globale interpersonele nutsvergelijking op basis van de uitspraken van individuen lijkt dus wel degelijk mogelijk. De econoom en filosoof Amartya Sen (1982) heeft erop gewezen dat men dan ook niet voor de keuze staat tussen volledige vergelijkbaarheid van nut en volledige onvergelijkbaarheid, maar dat er in de praktijk vaak sprake is van partiële vergelijkbaarheid. Kleine verschillen in uitingen van tevredenheid (bijv. 'tevrede' versus 'zeer tevreden') geven weliswaar geen uitsluitel over verschillen in nut,

maar bij grote verschillen (bijv. 'zeer tevreden' versus 'zeer ontevreden') is dit doorgaans wel het geval. Door elke mogelijkheid van interpersonele nutsvergelijking bij voorbaat uit te sluiten, legt men zich onnodig stringente beperkingen op. Daarom zullen in dit hoofdstuk de subjectieve uitingen van individuen over hun welbevinden (geluk of tevredenheid) mede als maatstaf worden gehanteerd om het nut van werken te meten. Daarbij dient men echter wel te bedenken dat alleen aan uitgesproken verschillen tussen personen in verschillende omstandigheden significante betekenis kan worden toegekend.

De socioloog en geluksonderzoeker Ruut Veenhoven is al jarenlang een pleitbezorger van het vergelijken van het geluk of de 'levenskwaliteit', zoals hij het wel noemt, van mensen in verschillende omstandigheden. Op basis van een grote hoeveelheid empirisch onderzoeksmateriaal concludeert hij dat het zinvol is om de levenskwaliteit van personen te meten door de respondenten in een enquête naar hun geluk of tevredenheid te vragen. Zowel tussen individuele personen in hetzelfde land als tussen verschillende landen zijn verschillen in geluk of tevredenheid gerelateerd aan objectieve indicatoren voor welvaart of welzijn (zoals inkomen, werk en gezondheid), zonder dat het subjectieve oordeel geheel tot deze objectieve indicatoren valt te herleiden. Verschillende formuleringen van vragen over geluk en over tevredenheid met het leven als geheel, leveren antwoorden op die onderling vrij sterk samenhangen en zijn dus tot op zekere hoogte uitwisselbaar. De antwoorden op vragen over de tevredenheid met het leven als geheel, lijken stabiel en daarom betrouwbaarder dan die over de tevredenheid met een specifiek aspect van het leven, bijvoorbeeld het werk of het gezin. Daarom verdienen dergelijke *overall* oordelen de voorkeur als indicator voor het subjectieve nut of welbevinden. Veenhoven concludeert hieruit dat het subjectieve oordeel van respondenten over hun geluk of tevredenheid een redelijk betrouwbare indicator voor iemands 'nut' of welzijn oplevert: "We can now conclude that satisfaction can be measured quite validly and reasonable reliably" (Veenhoven 1996: 3).

Er is nog een andere wijze waarop men de theoretische onmogelijkheid van interpersonele nutsvergelijking kan omzeilen, namelijk door een meer objectief nutsbegrip te hanteren. Hierbij gaat het niet om de subjectieve beleving door het individu van de omstandigheden waarin hij of zij verkeert, maar om de objectieve waardering van die omstandigheden. Nu is 'waardering' per definitie een subjectieve aangelegenheid, zo kan men tegenwerpen. Het gaat in feite dan ook niet om een objectieve maar om een intersubjectieve waardering. Daarbij trachten deskundigen vast te stellen welke omstandigheden *in het algemeen* bevorderlijk zijn voor het individuele nut of welbevinden en welke omstandigheden daarvoor juist schadelijk zijn. Hierbij abstraheert men van verschillen in waardering tussen individuen en zoekt men als het ware naar de grootste gemene deler. Ook dan stuit men echter op het principiële probleem van interpersonele nutsvergelijking, aangezien men die grootste gemene deler alleen kan vaststellen indien men het nut van individuen onderling kan vergelijken. Op basis van de eigen beleving van uiteenlopende omstandigheden en van common-senseredeneringen lijkt het, in lijn met de opvatting van Sen, evenwel mogelijk een zekere consensus te bereiken over het belang van verschillende factoren die het individuele nut bepalen. Daarbij accepteert men echter op voorhand dat deze 'objectieve' nutsmeting lang niet

altijd zal overeenkomen met de feitelijke nutsbeleving door individuen. Daar staat evenwel het voordeel tegenover dat men het nut van ieder individu op grond van dezelfde criteria beoordeelt.

Een andere rechtvaardiging voor het gebruik van een dergelijk objectief nutsbegrip is dat men niet het psychische welzijn, maar de mogelijkheden om 'normaal' te functioneren het relevante criterium acht om het 'welvaren' of de 'levensstandaard' van individuele personen te beoordelen. Deze benadering wordt door Sen bepleit in zijn *capability approach* (Sen 1987, 1999). In zijn visie gaat het om de capaciteiten of vermogens (*capabilities*) waarover iemand beschikt om op een zodanige wijze te functioneren als in een samenleving normaal wordt geacht. Bepalend zijn dus de mogelijkheden waarover men beschikt om naar eigen keuze te handelen en niet de feitelijke realisatie daarvan of het geluk of welzijn dat dit oplevert. Aangezien het in de praktijk vaak eenvoudiger is om iemands feitelijke handelingen vast te stellen dan iemands keuzemogelijkheden, zal men in empirisch onderzoek toch vaak op het eerste als indicator voor diens levensstandaard zijn aangewezen. Het effect van deze handelingen op het psychische welzijn is dan echter niet relevant.

4.3 Het nut van werken in theorie

Dat werk voor het individu vele positieve effecten heeft, is tegenwoordig voor de meeste onderzoekers en beleidsmakers nauwelijks meer een punt van discussie. Op theoretische gronden is dit echter verre van vanzelfsprekend. Wie nagaat wat economische, sociaal-psychologische en sociologische theorieën over het effect van werk(en) op het individuele welbevinden te melden hebben, stuit zeker zo vaak op negatieve als op positieve karakterisering. Deze paragraaf biedt een beknopt overzicht van wat verschillende theoretische benaderingen over de effecten van werk kunnen leren. Daarbij zal binnen iedere wetenschappelijke discipline een onderscheid worden gemaakt tussen benaderingen waarin het (positieve) 'nut' van werk wordt benadrukt en benaderingen waarin meer aandacht aan de schaduwzijden van arbeid wordt besteed. Steeds wordt kort het denken van een grondlegger van het onderhavige vakgebied besproken, waarna wat uitgebreider wordt ingegaan op een of enkele moderne navolgers die zich meer specifiek met de effecten van arbeid hebben beziggehouden. Tot slot worden (in § 4.3.12) op basis van de uiteenlopende theoretische benaderingen twee algemene hypothesen over het nut van werken geformuleerd, die in de daaropvolgende paragrafen empirisch zullen worden getoetst.

4.3.1 De neoklassieke economische theorie: nutteloos werk

Hoewel de meeste economen het belang van werk voor het individu onderstrepen, geeft de toonaangevende economische benadering, de neoklassieke theorie, daar weinig aanleiding toe. In de meeste economische beschouwingen over de arbeidsmarkt is werk in de eerste plaats een manier om geld te verdienen. Dat mensen niet louter uit genoegen of uit welwillendheid jegens anderen werken, werd kernachtig uitgedrukt in dit beroemde citaat uit *The wealth of nations* van Adam Smith (1776), de grondlegger van de (klassieke) economische wetenschap:

"It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker that we expect our dinner, but from their regard to their own interest. We address ourselves,

not to their humanity but to their self-love, and never talk to them of our own necessities but of their advantages." (Smith 1776: 13.)

Tegenover het werk dat iemand verricht, moet volgens Smith dan ook een beloning staan als compensatie voor "his ease, his liberty, and his happiness" dat hij door te werken opoffert (Smith 1776: 28). De hoogte van deze beloning wordt bepaald door: "first, the agreeableness or disagreeableness of the employments themselves; secondly, the easiness and cheapness, or the difficulty and expense of learning them; thirdly, the constancy or inconstancy of employment in them; fourthly, the small or great trust which must be reposed in those who exercise them; and, fifthly, the probability or improbability of success in them." (Smith 1776: 89.)

De beloningsverschillen die hieruit resulteren, worden aangeduid als 'compenserende inkomensverschillen'. Deze zorgen ervoor dat de verhouding tussen de beloning en de opoffering die men zich voor het werk getroost, voor alle soorten werk bij benadering gelijk is.

De veronderstelling van rationele individuen die een afweging maken tussen de kosten en baten van verschillende activiteiten vormt nog altijd het uitgangspunt voor de neoklassieke economische theorie. Het belangrijkste verschil met de 'klassieken' is, dat in de neoklassieke theorie keuzen worden gemaakt op basis van *marginale* afwegingen. Een rationeel, nutsmaximaliserend individu weegt bijvoorbeeld de opbrengst (in termen van nut) van het inkomen dat één uur extra werken oplevert, af tegen de kosten (in termen van nutsverlies) van de vermindering van vrije tijd. Het optimum wordt bereikt wanneer de (marginale) opbrengst van het 'laatste' uur werk nog juist gelijk is aan de marginale kosten. Onder de gebruikelijke veronderstelling dat het marginale nut van zowel inkomen als vrije tijd afneemt naarmate men er meer van heeft (voor een miljonair is een gulden extra immers minder waard dan voor een arme sloeber, en voor een werkloze is een uur extra vrije tijd minder waard dan voor iemand met een voltijd baan), is het verschil tussen de totale opbrengst en de totale kosten van werk en dus het nutsaldo in het optimum maximaal.

Werk heeft in deze benadering uitsluitend een extrinsieke, materiële opbrengst in de vorm van loon en eventuele secundaire arbeidsvoorwaarden, zoals een pensioenvoorziening, auto van de zaak of verlofregeling. Weliswaar had Adam Smith ook oog voor mogelijke immateriële opbrengsten van arbeid, zoals de 'eer' die iemand dankzij het werk ten deel valt: "Honour makes a great part of the reward of all honourable professions" (Smith 1776: 89). Dit is echter een beloningselement waaraan 'moderne' economen vrijwel altijd voorbijgaan.

De kosten van werken worden, behalve door de vrije tijd die men ervoor opoffert, ook bepaald door de verschillende 'inconveniënten' die Smith noemde: de arbeidsomstandigheden, de vereiste investeringen in scholing en vaardigheden, de (on)zekerheid van het werk, het gevraagde vertrouwen en de onzekerheid in de opbrengst van verschillende opleidingen. In verschillende varianten en uitwerkingen van de neoklassieke theorie wordt ook met deze aspecten rekening gehouden. Zo wordt in de *human-capital*theorie verondersteld dat het loon van een baan tevens compensatie biedt voor de tijd die men heeft besteed aan de voor de baan vereiste opleiding (vgl. Becker 1975).

In de implicietcontracttheorie nemen werknemers genoegen met een lager loon indien daardoor het risico van gedwongen ontslag wordt verminderd (vgl. Baily 1974, Azariadis 1975). In een bepaalde versie van de efficiënteloontheorie biedt de werkgever zijn personeel een relatief hoog loon om hun vertrouwen te winnen en te voorkomen dat zij de kantjes ervan aflopen (*shirking*) (vgl. Akerlof en Yellen 1986).

Opmerkelijk is dat de genoemde aspecten van het werk steeds als negatieve kenmerken worden beschouwd, waarvoor compensatie moet worden geboden. Zo wordt het vertrouwen dat de werkgever in de werknemer stelt, niet gezien als iets wat deze laatste positief waardeert, maar juist als iets wat met een hogere beloning moet worden gecompenseerd. De mogelijkheid dat de werknemer zelf er eer in stelt om zijn werk zo goed mogelijk uit te voeren en daarvoor geen financiële aanmoediging nodig heeft, blijft onbesproken.

Meer in het algemeen geldt dat mogelijke positieve effecten van het werk zelf op het nut van de werknemer door neoklassieke economen vrijwel volledig worden genegeerd. Het werken zelf is voor de meeste economen immers letterlijk nutteloos!

Als mensen vrij zijn om te kiezen, dan maken ze, volgens de neoklassieke economische theorie, altijd die keuze die het grootste (verwachte) nut oplevert. Mensen die werken waarderen – mits er geen sprake is van dwangarbeid – hun werk (inclusief het daarmee verdiende loon) dus altijd hoger dan de beschikbare alternatieven, dat wil zeggen ander werk waarvoor zij in aanmerking komen en niet-(betaald)werken. Omgekeerd zullen mensen die uit vrije keuze *niet* werken hieraan een hoger nut of welzijn ontleen dan aan het werk dat zij, gegeven hun capaciteiten en de beschikbaarheid van werk, zouden kunnen doen. Niet-werken is echter niet altijd een vrije keuze. Terwijl gedwongen arbeid in onze samenleving niet (meer) voorkomt, zijn onvrijwillige werkloosheid en andere vormen van onvrijwillige 'inactiviteit' een wijdverbreid verschijnsel. In economische termen is er alleen sprake van *onvrijwillige* werkloosheid indien men, bij de heersende loonvoet, een hoger nut zou ontleen aan werken dan aan niet-werken. Voor *onvrijwillig* werklozen levert werken dus *per definitie* meer nut op dan niet-werken.

Daarmee is de vraag naar het nut van werken voor (neoklassieke) economen eenvoudig te beantwoorden: voor werkenden en onvrijwillig niet-werkenden levert werken meer nut op dan niet-werken; voor vrijwillig niet-werkenden is dit juist andersom. Het verschil in waardering van werk tussen onvrijwillig en vrijwillig niet-werkenden leent zich echter niet voor empirische toetsing, aangezien het onderscheid tussen beide groepen juist wordt bepaald door de vraag of zij aan werken dan wel aan niet-werken meer nut ontleen: er is sprake van een tautologie. Als immers uit empirisch onderzoek zou blijken dat niet-werken voor sommige onvrijwillig werklozen meer nut heeft dan wel werken, zou de conclusie luiden dat zij niet onvrijwillig maar vrijwillig werkloos zijn. Door vrijwillig en onvrijwillig niet-werkenden op grond van een ander criterium te onderscheiden, zal hierna de neoklassieke these echter toch empirisch worden onderzocht.

4.3.2 De sociaal-psychologische benadering: werk als zelfverwerkelijking

Waar de aandacht van economen zich sterk richt op de materiële aspecten van werk,

hebben sociaal-psychologen vooral belangstelling voor de immateriële ('geestelijke') en intrinsieke aspecten van werk.

Abram Maslow (1954) gaat in zijn motivatietheorie uit van een hiërarchie van behoeften. Mensen trachten allereerst hun basale behoeften te bevredigen, dat zijn fysiologische behoeften (zoals voeding), zekerheid, liefde en geborgenheid. Naarmate in sterkere mate in deze behoeften is voorzien, richten zij zich meer op de 'hogere' behoeften: achting en (zelf)respect, en zelfverwerkelijking. Volgens Maslow hoeven de behoeften die lager in de hiërarchie staan, overigens niet volledig te zijn bevredigd alvorens men wordt gemotiveerd door hogere behoeften. Ter illustratie schetst hij de mogelijkheid dat de gemiddelde burger voor 85% is bevredigd in zijn fysiologische behoeften, voor 70% in zijn veiligheidsbehoeften, voor 50% in zijn behoefte aan liefde, voor 40% in zijn behoefte aan achting en zelfrespect en voor 10% in zijn behoefte aan zelfverwerkelijking (Maslow 1954: 100, 101).

Het is aannemelijk dat in een moderne welvarende samenleving als Nederland aan het begin van de 21e eeuw voor de overgrote meerderheid van de bevolking in de basale behoeften is voorzien. Ongeacht of men betaald werk verricht, beschikt iedereen in beginsel over voldoende inkomen om in de fysiologische behoeften te voorzien en over een redelijke mate van (inkomens)zekerheid. Liefde en geborgenheid behoren weliswaar niet tot de voorzieningen van de verzorgingsstaat, maar lijken op voorhand evenmin sterk samen te hangen met de vraag of men werk heeft en, zo ja, wat voor soort werk. Voor de hogere behoeften ligt dit anders: zowel de achting die men van anderen ondervindt en de mate van zelfrespect als de mogelijkheid tot zelfverwerkelijking zouden mede door de aard van de werkzaamheden kunnen worden bepaald. Bij de achting die men ondervindt, kunnen de vraag of men (betaald) werk heeft en de hoogte van het loon een rol spelen. De mogelijkheid tot zelfverwerkelijking lijkt vooral door de inhoud van het werk te worden bepaald, dat wil zeggen door immateriële intrinsieke aspecten als de mogelijkheid tot ontplooiing van de capaciteiten en de autonomie in het werk.

Terwijl verschillen in het nut van werken in de visie van economen vooral samenhangen met verschillen in inkomen en eventueel in materiële intrinsieke aspecten, zijn in de visie van sociaal-psychologen vooral verschillen in immateriële intrinsieke aspecten van belang voor de behoeftebevrediging.

Frederick Herzberg (1966) bouwde voort op de theorie van Maslow en paste deze in zijn 'motivatie-hygiënetheorie' specifiek toe op werk. Herzberg onderscheidt twee soorten behoeften, die ruwweg overeenkomen met de lagere en hogere behoeften van Maslow. De 'dierlijke' behoeften richten zich op "the avoidance of loss of life, hunger, pain, sexual deprivation, and on other primary drives" (Herzberg 1966: 56). De 'menselijke' behoeften, dat wil zeggen de behoeften waarin de mens zich onderscheidt van dieren, worden gevormd door "man's compelling urge to realize his own potentiality by continuous psychological growth" (ibidem). Psychologische groei wordt onder meer gekenmerkt door verwerving van kennis, creativiteit, het effectief omgaan met onzekerheden en het handhaven van de eigen individualiteit tegenover de groep. Men kan dit beschouwen als een nadere uitwerking van Maslows zelfverwerkelijking. Een belangrijk verschil tussen de benadering van Maslow en die van Herzberg is dat

volgens de laatste de lagere ('dierlijke') en hogere ('menselijke') behoeften grotendeels los van elkaar staan. Bevrediging van de lagere behoeften vormt noch een noodzakelijke noch een voldoende voorwaarde voor het nastreven van de hogere behoeften. In de sfeer van het werk zijn het geheel andere factoren die van invloed zijn op de bevrediging van deze behoeften. De zogenoemde 'hygiëne- of onderhoudsfactoren' vormen een noodzakelijke voorwaarde om *ontevredenheid* met het werk te voorkomen. Het gaat hierbij vooral om materiële en/of extrinsieke werkaspecten, zoals het loon, de arbeidsomstandigheden, het bedrijfsbeleid en de relatie met collega's en superieuren. Deze werkaspecten dragen op zichzelf echter niet bij aan de *tevredenheid* met het werk. Daarvoor zijn andere factoren verantwoordelijk, de zogenoemde 'motivatoren'. Daartoe behoren werkaspecten als de aard of inhoud van het werk zelf, erkenning door een collega of superieur, verantwoordelijkheid en succes. Het zijn deze factoren die 'persoonlijke groei' in het werk mogelijk maken, maar het ontbreken ervan hoeft op zichzelf nog niet tot *ontevredenheid* met het werk te leiden.

Volgens de motivatie-hygiënetheorie van Herzberg zal een slechte score op de materiële en extrinsieke werkaspecten dus een negatief effect op het individuele nut uitoefenen en een hoge score op de immateriële intrinsieke aspecten zal een positief effect hebben. Het is overigens de vraag of dit verschil empirisch goed is vast te stellen. Het veronderstelt immers dat men bij het meten van het nut of de tevredenheid een 'nulpunt' kan vaststellen. Een positieve score zou dan worden veroorzaakt door de 'motivatoren' en een negatieve score door tekortschietende 'hygiënefactoren'. Maar ontbrekende motivatoren kunnen niet in een negatieve score en gunstige hygiënefactoren niet in een positieve score resulteren. Er zou dan sprake zijn van een gecompliceerd niet-lineair verband tussen het nut of de tevredenheid enerzijds en de motivatoren en hygiënefactoren anderzijds.

Een ander intrinsiek aspect van werk, waaraan Herzberg voorbijgaat, is het temporele aspect: de duur van het werk en de tijdstippen waarop men werkt. Volgens Jahoda (1982) is een belangrijk effect van werk dat het de tijd structureert. Veel werkenden hebben een min of meer vast ritme van werken en niet-werken. De vijfdaagse werkweek met werkdagen van negen tot vijf is daarvan het 'typische' voorbeeld. Een dergelijke regelmatige afwisseling van werk en vrije tijd geeft structuur aan het dagelijks leven. Dat het gemis daarvan een van de belangrijkste negatieve gevolgen van (onvrijwillige) werkloosheid kan zijn, bleek al uit de eerste sociologische studie naar de effecten van werkloosheid in het Oostenrijkse stadje Marienthal, tijdens de economische crisis aan het begin van de jaren dertig (Jahoda et al. 1933). Zo registreerden de onderzoekers tot in detail hoe de werklozen trachtten de tijd te verdrijven door de meest eenvoudige activiteiten eindeloos te rekken. Van de mannen die over de dorpsstraat van Marienthal liepen, bleef meer dan de helft op een traject van 300 meter ten minste drie keer stilstaan en degenen die doorliepen deden dat met een gemiddelde snelheid van niet meer dan drie kilometer per uur (Jahoda et al. 1933: 60).

Hieruit mag overigens niet worden geconcludeerd dat het gemis van (betaald) werk en gebrek aan tijdstructurering altijd samengaan. Ook factoren buiten de sfeer van het betaalde werk kunnen structuur aan het leven geven (vgl. Breedveld 1999: 202). Dit geldt bijvoorbeeld voor huisvrouwen, voor wie de dagelijkse en wekelijkse huishoude-

lijke taken structuur in de tijdsbesteding brengen. In het onderzoek in Marienthal bleken werkloze mannen dan ook minder goed raad te weten met hun tijd dan werkloze vrouwen. De laatsten vonden compenserende bezigheden in het huishouden. Zij bleven op straat dan ook aanzienlijk minder vaak stilstaan en liepen beduidend sneller dan de mannen (Jahoda et al. 1933: 60). Onbetaalde werkzaamheden kunnen dus tot op zekere hoogte compensatie bieden voor het gemis van een betaalde baan.

Aan de andere kant draagt ook niet iedere vorm van werk bij aan een regelmatige tijdsstructuur (vgl. Breedveld 1999). Het duidelijkst geldt dit voor ploegenarbeid in volcontinudienst, waarbij de afwisseling van werk en vrije tijd periodiek verschuift naar andere tijdstippen. Ook indien men een sterk wisselende arbeidsduur heeft, is het tijdsstructurende effect van het werk waarschijnlijk beperkt. Dit geldt bijvoorbeeld voor oproepkrachten die vaak pas kort van tevoren weten of zij moeten werken, maar ook voor sommige vrijeberoepsbeoefenaren voor wie de hoeveelheid werk sterk kan variëren.

4.3.3 Flow

Ook de Amerikaanse psycholoog Csikszentmihalyi (1990, 1997) heeft onderzocht in welke mate werk bijdraagt aan de kwaliteit van het leven. Centraal in zijn analyses staat de zogenoemde 'flow'-ervaring. Daarvan is sprake als iemand zijn of haar capaciteiten en vaardigheden (*skills*) ten volle aanwendt om een 'uitdaging' (*challenge*) het hoofd te bieden die men juist aankan (Csikszentmihalyi 1997: 30). Men gaat dan zozeer op in een bezigheid dat niets anders meer ertoe schijnt te doen. De bezigheid is een doel op zichzelf geworden (*autotelisch* in de terminologie van Csikszentmihalyi), die niet meer vanwege een externe beloning (inkomen, aanzien, e.d.) wordt uitgevoerd. Niet alle activiteiten lenen zich in dezelfde mate voor flowervaringen, maar Csikszentmihalyi constateert dat de meeste mensen in hun werk meer flow ervaren dan bijvoorbeeld in hun vrije tijd, doordat in het werk vaker sprake is van een duidelijk doel of uitdaging waarop men zich kan richten. Dit impliceert dat de voorwaarden voor flow in bepaalde soorten, vooral hoger gekwalificeerd werk gunstiger zijn dan in andere soorten werk. Niettemin benadrukt Csikszentmihalyi dat de vraag of men al dan niet flow ervaart uiteindelijk vooral wordt bepaald door de eigen instelling en persoonlijkheid. De 'uitdagingen' die tot een flowervaring kunnen leiden, worden namelijk niet bepaald door de externe omstandigheden, maar door de persoon in kwestie zelf. Ook in een ogenschijnlijk geestdodende baan kan men zichzelf concrete doelen stellen, waarvan de realisatie tot een flowervaring leidt. Zo verhaalt Csikszentmihalyi over een ongeschoolde fabrieksarbeider, Rico Medellin, die aan de lopende band dag in, dag uit dezelfde eenvoudige handeling verricht.

"The task he has to perform on each unit that passes in front of his station should take forty-three seconds to perform the same exact operation almost six hundred times in a working day. Most people would grow tired of such work very soon.

But Rico has been at this job for over five years, and he still enjoys it. The reason is that he approaches his task in the same way an Olympic athlete approaches his event: How can I beat my record? (...) With the painstaking care of a surgeon, he has worked out a private routine for how to use his tools, how to do his moves.

After five years, his best average for a day has been twenty-eight seconds per unit. (...) most often he does not even let on to others that he is ahead and lets his success pass unnoticed. It is enough to know that he can do it, because when he is

working at top performance the experience is so enthralling that it is almost painful for him to slow down. «It's better than anything else,» Rico says. «It's a whole lot better than watching TV.»" (Csikszentmihalyi 1990: 39, 40.)

Dit en vele andere voorbeelden die Csikszentmihalyi geeft, roepen de vraag op hoe flowervaringen moeten worden gewaardeerd. Csikszentmihalyi noemt flow een 'optimale ervaring' en suggereert dat ze van groter belang is voor de kwaliteit van het leven dan geluk. Flow en geluk zijn namelijk niet identiek. Zo beschrijven mensen die flow ervaren zich meestal niet gelijktijdig als 'gelukkig'. Terwijl relatief veel flowervaringen zich tijdens het werk voordoen, zijn de meeste mensen gelukkiger en meer gemotiveerd als zij *niet* werken (Csikszentmihalyi 1997: 36-39). Csikszentmihalyi schrijft dit toe aan de heersende negatieve houding tegenover werk in onze cultuur (Csikszentmihalyi 1990: 160). Veel mensen realiseren zich onvoldoende hoeveel werk kan bijdragen aan de kwaliteit van hun leven. Uitspraken over wie zich wanneer meer of minder gelukkig voelt, zouden daarom van weinig betekenis zijn.

Deze interpretatie kan zich echter ook tegen zichzelf keren. Waarom zouden flowervaringen zo belangrijk zijn als ze niet leiden tot een groter geluk of een sterkere motivatie? Flowervaringen in het werk zou men immers ook minder positief kunnen interpreteren, namelijk als een manier om de last van het werk draaglijker te maken door geheel erin op te gaan en zich tijdelijk van andere (hogere?) doelen in het leven af te wenden. Juist door de nadruk die Csikszentmihalyi legt op de persoonlijke ervaring in plaats van de objectieve omstandigheden, is hij kwetsbaar voor de kritiek dat flow alleen van belang is voorzover mensen zelf het belang ervan onderkennen.

Aangezien flowervaringen in het empirische onderzoek waarvan in dit hoofdstuk gebruik wordt gemaakt (LWW'95) niet zijn geregistreerd, is het niet mogelijk de theorie van Csikszentmihalyi rechtstreeks te toetsen. Het is niettemin zinvol de theorie van Csikszentmihalyi in gedachten te houden als mogelijke alternatieve verklaring in het geval andere theoretische verwachtingen door het empirische onderzoek zouden worden weerlegd.

4.3.4 De mentale-incongruentietheorie

In Maslows motivatietheorie wordt, overigens meer impliciet dan expliciet, verondersteld dat het welbevinden hoger is naarmate men 'hogere' behoeften weet te realiseren. De theorie geeft echter geen inzicht in de mogelijke gedragsreacties indien het doel dat men nastreeft onbereikbaar blijkt, bijvoorbeeld doordat men onvrijwillig werkloos is en geen of alleen onaantrekkelijk werk kan vinden.

Een interessante theoretische benadering hiervoor biedt de zogenoemde mentale-incongruentietheorie, die in Nederland door met name Frits Tazelaar is uitgewerkt (zie bijv. Tazelaar en Sprengers 1984 en 1987; een verwante theorie die hier onbesproken blijft, is de cognitieverdissonantietheorie van Festinger, 1957).

In deze theorie wordt onderscheid gemaakt tussen 'cognities', dat wil zeggen de wijze waarop iemand de werkelijkheid ervaart, en 'normen' of 'standaarden', die aangeven hoe men vindt dat de werkelijkheid zou behoren te zijn. Als cognitie en standaard niet met elkaar overeenstemmen, is er sprake van 'mentale incongruentie'. Iemand constateert bijvoorbeeld dat hij werkloos is (cognitie), terwijl hij volgens zijn norm of standaard behoort te werken. Om mentale incongruentie te reduceren, beschikt men in beginsel over drie mogelijkheden.

In de eerste plaats kan men trachten de feitelijke situatie te veranderen, zodat deze beter beantwoordt aan de standaard. Wanneer men onvrijwillig werkloos is geworden, kan men actief op zoek naar werk gaan in de hoop snel weer aan het werk te komen. Mentale incongruentie leidt dan tot gedragsverandering.

In de tweede plaats kan men – al dan niet bewust – de standaard aanpassen aan de feitelijke situatie. Men kan bijvoorbeeld het belang van werk relativëren, waardoor men vrede heeft met een situatie die men aanvankelijk als ongewenst ervoer. Er is dan sprake van norm- of standaardverandering.

In de derde plaats kan de ervaring of interpretatie van de (onveranderde) werkelijkheid zich wijzigen. Een werkloze die onbetaald vrijwilligerswerk verricht, kan tot de conclusie komen dat hij werkt en dus niet echt werkloos is. Deze reactie wordt met 'wensdenken' of met 'cognitieve trucage' aangeduid. Bij deze terminologie kan men overigens vraagtekens zetten, aangezien zij suggereert dat er sprake is van een onjuiste waarneming of interpretatie van de werkelijkheid. Dan gaat men evenwel bij voorbaat ervan uit dat werkenden de 'juiste' standaard hanteren bij het beoordelen van hun situatie, en werklozen een 'valse' standaard. Met evenveel recht zou men kunnen stellen dat werklozen die het belang van arbeid relativëren, zich hebben ontworsteld aan het in onze samenleving dominante arbeidsethos en daardoor het 'juiste' inzicht hebben gekregen in de betrekkelijke betekenis van (betaald) werk.

Of men op mentale incongruentie nu reageert met gedragsverandering, met standaardverandering of met wensdenken, steeds is het resultaat dat de mentale incongruentie wordt verminderd. Dit heeft tot gevolg dat men in empirisch onderzoek veel kleinere verschillen in welbevinden zal vaststellen tussen personen in uiteenlopende situaties dan men op grond van de theorieën van Maslow of Herzberg zou verwachten. Zo zullen onvrijwillig werklozen bij wie de mentale incongruentie als gevolg van de werkloosheid het grootst is, ofwel actief naar werk zoeken, waardoor de werkloosheid relatief kort duurt, ofwel hun interpretatie van de werkelijkheid of hun normen aanpassen, waardoor zij hun werkloosheid als minder problematisch ervaren. Men zal in het empirisch onderzoek dan relatief weinig werklozen aantreffen wier subjectieve welbevinden sterk onderdoet voor het welbevinden van werkenden.

Iets soortgelijks geldt voor de verschillen in welbevinden tussen werkenden met aantrekkelijk en met onaantrekkelijk werk: ook deze verschillen zullen beperkt zijn doordat men ofwel slechte arbeidsomstandigheden 'ontkent', ofwel zijn of haar normen ten aanzien van de kwaliteit van het werk heeft aangepast aan de feitelijke situatie.

4.3.5 De psychologische benadering van stress

In de mentale-incongruentietheorie ligt de nadruk op de *vermindering* van de incongruentie door gedragsverandering, standaardverandering of wensdenken. Het staat echter niet bij voorbaat vast dat men erin slaagt om de mentale incongruentie te verminderen. Als de mentale incongruentie intact blijft, kan stress het gevolg zijn.

In de psychologie wordt het vóórkomen van stress vooral in verband gebracht met persoonlijke factoren. Stress wordt vaak gedefinieerd als "een toestand van angst die veroorzaakt wordt door als bedreigend ervaren of beoordeelde gebeurtenissen" (Christis 1998: 217). De woorden "ervaren" en "beoordeeld" zijn in deze definitie van

speciaal belang: het gaat er niet om of een gebeurtenis werkelijk, 'objectief' bedreigend is, maar of de persoon in kwestie de gebeurtenis 'subjectief' als zodanig ervaart of beoordeelt. Bij het ontstaan van stress zijn volgens de Amerikaanse stressonderzoeker Lazarus drie factoren van belang (Lazarus 1995: 6). In de eerste plaats de subjectieve beoordeling ('*primary appraisal*') van een gebeurtenis of situatie als schadelijk, bedreigend of uitdagend, waardoor deze als 'stressor' kan fungeren. In de tweede plaats de beoordeling van de mogelijkheden die men heeft om met deze bedreiging om te gaan ('*secondary appraisal*'). En in de derde plaats de feitelijke reactie op de stressor, het verwerkings- of '*copinggedrag*', dat wil zeggen "the cognitive and behavioral efforts a person makes to manage demands that tax or exceed his or her personal resources" (Lazarus 1995: 6). Deze reactie kan zowel zijn gericht op het verminderen van de feitelijke bedreiging ('*problem-focused coping*') als op het verminderen van de emotionele gevolgen ervan ('*emotion-focused coping*'). De eerste reactie komt overeen met gedragsverandering in de mentale-incongruentietheorie, de tweede reactie met standaard-aanpassing en wensdenken.

Sommige psychologen leggen de meeste nadruk op de wijze waarop personen een situatie beoordelen, anderen op hun reactiepatronen. In Lazarus' 'transactie'-benadering gaat het om het interactieproces tussen de omstandigheden (bijv. het werk) en de persoon in kwestie. Daarbij benadrukt hij echter sterk de individuele verschillen in gedragsreacties. Door sommige psychologen wordt de oorzaak van stress vooral gezocht in stabiele persoonskenmerken, waardoor sommige 'typen' mensen meer last hebben van stress dan anderen. Anderen zoeken de oorzaak meer in de specifieke omstandigheden waarin personen met een bedreigende gebeurtenis worden geconfronteerd. Of deze omstandigheden daadwerkelijk tot stress leiden wordt echter bepaald door de wijze waarop de persoon in kwestie ermee om weet te gaan, diens '*copinggedrag*'. (Een meer sociologisch getinte kritiek op deze psychologische benadering komt in § 4.3.10 aan de orde.)

4.3.6 Sociologen: tussen integratie en conflict

Waar economen zich vooral op de materiële aspecten van het werk richten en sociaal-psychologen met name op de immateriële intrinsieke aspecten, concentreren sociologen zich doorgaans op de *immateriële extrinsieke* aspecten van werk. Het gaat hierbij in het bijzonder om de sociale relaties en interacties die direct of indirect samenhangen met het verrichten van arbeid.

Anders dan in de economische en sociaal-psychologische benaderingen gaat het sociologen niet zozeer om de individuele beleving van het al dan niet werken, maar om de gevolgen van werken en de aard van het werk voor de relaties tussen individuen en vooral tussen het individu en de samenleving. Terwijl voor een toetsing van de hiervoor besproken theorieën een subjectieve nutsindicator het meest voor de hand ligt, vraagt toetsing van sociologische theorieën veeleer om een objectieve maatstaf voor het nut van werken.

Dat werken van belang is voor sociale relaties spreekt voor zich. Op het werk onderhoudt men sociale contacten met collega's en soms met klanten, leveranciers en andere externe relaties. Werken kan ook meer indirect bijdragen aan iemands sociale netwerk,

doordat men via het werk met allerlei mensen in contact komt. Dat kan uiteenlopen van de mensen die men op een verjaardagsfeestje van een collega ontmoet tot de medewerkers van een maatschappelijke organisatie waarvoor men, vanwege het werk dat men doet, als bestuurslid wordt gevraagd.

Meer in het algemeen beschouwen veel sociologen werk als een belangrijke bepalende factor voor de relatie tussen het individu en de samenleving. Enerzijds is iemands maatschappelijke status of aanzien in sterke mate afhankelijk van de vraag of men werkt en, zo ja, wat voor soort werk men verricht. Niet voor niets gebruiken sociologen vaak een beroepsprestigeladder om de maatschappelijke status van mensen te bepalen.

Anderzijds kan ook de houding van het individu ten opzichte van de samenleving of ten opzichte van bepaalde groepen in de samenleving worden bepaald door zijn of haar werk. Zo wordt vaak aangenomen dat werkenden zich meer verbonden voelen met en meer betrokken zijn bij het wel en wee van de samenleving dan niet-werkenden (en vooral dan werklozen). Werk kan ook een bron zijn van maatschappelijke invloed en macht. Niet alleen kan men soms direct via het werk invloed uitoefenen op of zelfs meebeslissen bij belangrijke economische besluiten, maar ook kan het werk dat men doet mede de toegangspoort zijn naar invloedrijke maatschappelijke of politieke functies. Dat er van iemands werk een belangrijke invloed kan uitgaan op diens maatschappelijke positie, staat buiten kijf. Over de aard van deze invloed en zelfs over de vraag of het in het algemeen om een positieve invloed gaat, liepen en lopen de meningen onder sociologen echter uiteen. In deze paragraaf worden twee tegengestelde sociologische tradities besproken. In de eerste traditie, waarvan Durkheim de grondlegger vormt, overheerst de opvatting dat werk een belangrijke – zo niet de belangrijkste – grondslag vormt voor sociale cohesie, voor integratie van het individu in de samenleving. In de tweede traditie, waarvan Marx en Weber de grondleggers zijn, ligt juist de nadruk op belangentegenstellingen en conflicten. Die kunnen weliswaar (tijdelijk) worden verzoend, maar – in ieder geval bij de huidige maatschappelijke orde – niet definitief worden weggenomen. Er blijft altijd een spanning bestaan tussen de belangen van verschillende groepen of individuen onderling.³

4.3.7 Durkheim: arbeidsdeling als bron van sociale cohesie

Op het belang van arbeid voor sociale verbondenheid is voor het eerst nadrukkelijk gewezen door de Franse socioloog Emile Durkheim (1858-1917). Durkheim zocht een antwoord op de vraag hoe in de moderne industriële samenleving, waarin veel traditionele verbanden en zekerheden verloren zijn gegaan, de maatschappelijke samenhang behouden kan blijven:

"Comment se fait-il que, tout en devenant plus autonome, l'individu dépende plus étroitement de la société? Comment peut-il être à la fois plus personnel et plus solidaire? (...) Il nous a paru que ce qui résolvait cette apparente antinomie c'est une transformation de la solidarité sociale, due au développement toujours plus considérable de la division du travail." (Durkheim 1893: IX.)⁴

Een ver doorgevoerde maatschappelijke arbeidsdeling vormt voor Durkheim de belangrijkste bron van sociale samenhang in de moderne samenleving: "la division du travail y est la source, sinon unique, du moins principale de la solidarité sociale"⁵ (Durkheim 1893: 64). Anders dan in een traditionele agrarische samenleving, waarin

de meeste families nog grotendeels zelfvoorzienend konden zijn, maakt de arbeidsdeling in de moderne samenleving ieder van ieder afhankelijk. De vele specialistische functies die mensen vervullen, zijn als de organen van een lichaam die elk afzonderlijk, gescheiden van de rest, niet kunnen functioneren, maar tezamen een krachtig en levensvatbaar geheel vormen. Deze onderlinge afhankelijkheid en lotsverbondenheid duidt Durkheim aan als 'organische solidariteit'. Zij onderscheidt zich van de 'mechanische solidariteit' in de premoderne, feodale samenleving, die was gebaseerd op vastliggende normen en tradities. Het aantrekkelijke van de organische solidariteit in de industriële samenleving is dat zij individuele burgers veel meer vrijheid biedt om de eigen levensvervulling te kiezen, aangezien deze niet langer wordt bepaald door de sociale afkomst en tradities die van generatie op generatie worden overgedragen. De geformaliseerde relaties tussen de burgers in de industriële samenleving bieden enerzijds veel meer individuele keuzemogelijkheden, terwijl zij anderzijds de onderlinge afhankelijkheid en daarmee de maatschappelijke samenhang versterken.

Durkheim onderkent echter dat de arbeid in de kapitalistische samenleving wel aan bepaalde voorwaarden moet voldoen om bij te dragen aan organische solidariteit. Als de arbeidsdeling te ver wordt doorgevoerd, waardoor arbeiders zich tot de rol van een machine gereduceerd voelen en er geen contact meer bestaat tussen hun functie en die van andere arbeiders, kan zij juist afbreuk doen aan de onderlinge verbondenheid. Volgens Durkheim dreigt dit gevaar echter alleen in uitzonderlijke omstandigheden, zoals een diepe economische crisis of een conflict tussen arbeiders en kapitalisten, waardoor de onderlinge betrekkingen niet meer door duidelijke normen worden gereguleerd – een situatie die Durkheim met 'anomie' aanduidt (Durkheim 1893: boek III, hoofdstuk I). Niet alleen het ontbreken van regels kan de organische solidariteit echter verstoren, maar ook het bestaan van te strikte regels die de vrijheid van arbeidskeuze inperken. Gedwongen arbeid is volgens Durkheim evenzeer schadelijk voor de solidariteit. De arbeidsverdeling dient spontaan tot stand te komen, dat wil zeggen, mensen moeten het soort werk kunnen doen dat het beste aansluit bij hun capaciteiten (Durkheim 1893: boek III, hoofdstuk II).

Voor Durkheim had de integratiefunctie van arbeid – of beter: van de arbeidsverdeling – niet direct betrekking op het welbevinden van het individu, maar op de samenleving als geheel: de sterke onderlinge afhankelijkheid die het gevolg is van de vergaande arbeidsverdeling bindt de afzonderlijke leden van de samenleving samen en resulteert in 'organische solidariteit'. Of individuele personen daardoor gelukkiger worden of meer tevreden zijn, doet er in feite niet toe. Strikt genomen is de benadering van Durkheim dan ook niet relevant voor een analyse van de relatie tussen werk en het individuele nut. In de door Durkheim geïnspireerde *human-relations*benadering, die in de volgende subparagraaf aan de orde komt, kreeg het welzijn van individuele personen meer aandacht.

4.3.8 De *human-relations*benadering

De *human-relations*benadering, die in de jaren dertig van de twintigste eeuw in de Verenigde Staten ontstond, richtte de aandacht vooral op het samenbindende element van werk op het niveau van een bedrijf of instelling. Een belangrijke inspiratiebron

hiervoor waren de beroemde 'Hawthorne-experimenten', die onder leiding van Elton Mayo (1880-1949) werden uitgevoerd in de Hawthornevestiging van de Western Electric Company in Chicago (Mayo 1933). Bedoeld om na te gaan wat het effect was van de fysieke omstandigheden (in het bijzonder de verlichting) op de productiviteit en tevredenheid van de werknemers, bleek *iedere* wijziging in die omstandigheden positieve effecten te sorteren, zelfs het ongedaan maken van een eerdere verandering. Hieruit concludeerde Mayo dat niet de 'objectieve' fysieke omstandigheden bepalend zijn voor (veranderingen in) productiviteit en tevredenheid, maar de aandacht die de werknemers krijgen van de onderzoekers. Met andere woorden, de informele sociale relaties op het werk zijn van veel groter belang dan de fysieke omstandigheden waar- onder het werk wordt verricht. Meer aandacht voor de menselijke verhoudingen in het bedrijf zou volgens de aanhangers van de *human-relations*benadering dus zowel de tevredenheid van de werknemers als hun productiviteit kunnen verhogen. Het belang van werk is in deze visie dus veel meer gelegen in de mogelijkheid om deel uit te maken van, geïntegreerd te zijn in een groep collega's, dan in de 'objectieve' kenmerken van het werk zelf (vgl. Berting en De Sitter 1971: 21-29).

4.3.9 Marx en Weber: vervreemdende arbeid in een ijzeren kooi

De visie van een andere belangrijke negentiende-eeuwse denker, Karl Marx (1813-1883), staat haaks op die van Durkheim.⁶ Waar Durkheim de positieve aspecten van arbeid in de geïndustrialiseerde kapitalistische maatschappij benadrukt, maar wel waarschuwt voor mogelijke negatieve effecten die zich onder minder gunstige omstandigheden kunnen manifesteren, staan in de analyses van Marx de negatieve gevolgen van loonarbeid in de kapitalistische samenleving centraal, hoewel hij arbeid op zichzelf, mits zij onder andere productieverhoudingen plaatsvindt, juist zeer positief beoordeelt. De klassetegenstelling tussen de bezitloze arbeiders aan de ene kant en de kapitalistische eigenaren van de productiemiddelen aan de andere kant vormt het uitgangspunt voor Marx' beoordeling van werk in de kapitalistische samenleving. Anders dan in de voorafgaande feodale fase zijn arbeiders onder het kapitalisme formeel 'vrij' om hun arbeidskracht op de markt te verkopen. Tot zo ver verschilt Marx' analyse niet van die van Durkheim, maar Marx stelt dat de arbeiders, doordat zij niet (meer) over andere middelen van bestaan beschikken (zoals een eigen lapje grond), niet werkelijk vrij zijn om te kiezen. Zij zijn gedwongen elk aangeboden werk te accepteren, ongeacht de beloning. De kapitalisten buiten de arbeiders uit door zich de volledige gebruikswaarde van de arbeidskracht toe te eigenen en de arbeiders slechts hun ruilwaarde (het bestaansminimum of subsistentieniveau) te vergoeden. Deze uitbuiting levert de kapitalisten niet alleen de meerwaarde op die de bron vormt van de kapitaalaccumulatie, maar ligt ook ten grondslag aan het inhumane karakter van werk in de kapitalistische maatschappij. Loonarbeid onder kapitalistische productieverhoudingen gaat gepaard met 'vervreemding'. De loonarbeider is op vier manieren van zijn arbeid 'vervreemd' (vgl. Ritzer 1996a: 57-58 en Erikson 1990: 21-22):

- vervreemd van het product van zijn arbeid, dat de kapitalist hem ontnemt in ruil voor een (te laag) loon;
- vervreemd van zijn productieve activiteit zelf, doordat hij niet voor zijn eigen behoeften werkt maar voor de kapitalist;

- vervreemd van zijn menselijke natuur of potentieel, doordat hij in zijn werk wordt gereduceerd tot een beest of een machine en geen mogelijkheden heeft tot zelfontplooiing of zelfverwerkelijking;
- vervreemd van zijn medewerkers als gevolg van de ver doorgevoerde arbeidsdeling en het stimuleren van onderlinge concurrentie.

Ondanks het zeer kritische oordeel van Marx over arbeid in de kapitalistische maatschappij, waardeert hij werken op zichzelf zeker niet negatief. Integendeel, werken is volgens Marx juist een fundamentele behoefte van de mens. Juist door te werken (d.w.z. een activiteit te verrichten waaraan een welbewust plan en doel ten grondslag liggen) onderscheidt de mens zich van het dier. Alleen door te werken, kan men dan ook werkelijk mens worden (Marx 1867: 116). Dit vereist wel dat het werk onder andere dan kapitalistische productieverhoudingen plaatsvindt. Pas wanneer de productiemiddelen in handen van de arbeiders zijn gekomen en de klassesetstellingen zijn opgeheven, dat wil zeggen in de communistische samenleving, zal werk het middel bij uitstek worden tot zelfverwerkelijking en zelfexpressie.

Tot op zekere hoogte kan men ook het denken van Max Weber (1864-1920) in de traditie van Marx plaatsen (vgl. Collins 1994: 81-92). Evenals Marx besteedde Weber veel aandacht aan maatschappelijke tegenstellingen en conflicten en aan sociale gelaagdheid (stratificatie). Webers stratificatiemodel is echter gecompliceerder dan dat van Marx, doordat de gelaagdheid van de samenleving volgens hem een meerdimensionaal karakter heeft: er zijn niet alleen verschillende klassen, maar ook statusgroepen en partijen of machtsgroepen (Weber 1921: deel III hoofdstuk 18 en deel IV). Terwijl klassen voortkomen uit economische tegenstellingen, hebben statusgroepen betrekking op de sfeer van de cultuur en partijen op de politieke sfeer. Hoewel de stratificatie in elk van deze drie dimensies niet los gezien kan worden van de andere dimensies, heeft het meerdimensionale karakter niettemin als consequentie dat een ondergeschikte positie in de economische sfeer (zoals bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in laag gewaardeerd werk) niet noodzakelijkerwijze hoeft samen te gaan met een ondergeschikte positie in de andere sferen. De arbeid die men verricht (of niet verricht), is volgens Weber dus minder dominant ten opzichte van de andere maatschappelijke sferen (cultuur, politiek) dan bij Marx het geval is.

Webers oordeel over het kapitalisme was aanzienlijk positiever dan dat van Marx. Toch had ook Weber oog voor de minder aantrekkelijke kanten van het kapitalisme. Het rationaliseringsproces in de westerse wereld, dat de basis legde voor het moderne kapitalisme, betekende tegelijkertijd een beperking van de 'substantiële' rationaliteit waarmee mensen hun eigen doelen kunnen nastreven. Dit komt wellicht het duidelijkst tot uitdrukking in de uitingsvorm par excellence van het rationaliseringsproces, de grote hiërarchische bureaucratie.

Kenmerkend voor de bureaucratie is dat de handelingsvrijheid van de individuele werknemer tot een minimum wordt beperkt door de strikte hiërarchie en strenge regels waaraan hij (of zij) onderworpen is. Van de 'ware bureaucraat' wordt verwacht dat hij zijn eigen doelstellingen volledig ondergeschikt maakt aan die van de organisatie

waarvan hij deel uitmaakt – althans zolang hij zich op zijn werk bevindt. Eenmaal buiten het bedrijf of de (overheids)instantie, in zijn vrije tijd, is hij vrij om te doen en laten wat hij wil. Te ver doorgevoerde formele rationaliteit in een bureaucratische organisatie kan onbedoelde effecten sorteren en zo tot substantiële of materiële irrationaliteit leiden. De technische en economische omstandigheden in een moderne bureaucratische maatschappij kan werknemers gevangen houden als in een 'ijzeren kooi' (Weber 1905: 181) en reduceren tot een radertje in een mechaniek:

"Rational calculation (...) reduces every worker to a cog in this bureaucratic machine and, seeing himself in this light, he will merely ask how to transform himself into a somewhat bigger cog." (Geciteerd in Ritzer 1996a: 129.)

Marx en Weber richtten zich vooral op de maatschappelijke positie van werkenden en besteedden weinig aandacht aan verschillen tussen werkenden en niet-werkenden. Bovendien hadden zij weinig oog voor verschillen tussen werkenden onderling die voortvloeien uit de aard van het werk. Of beter gezegd: deze verschillen vielen in het niet bij de dominante rol van loonarbeid in de moderne kapitalistische samenleving. Toch kan men op grond van hun benaderingen wel een aantal factoren in het werk noemen die van invloed zijn op het welbevinden van de werknemers in loondienst. Zo hangt vervreemding volgens Marx samen met de beloning, de mate van autonomie en de ontplooiingsmogelijkheden in het werk, terwijl de laatste twee factoren ook bij Weber een belangrijke rol spelen.

4.3.10 Karasek over stress

Een goed voorbeeld van een moderne toepassing van de weberiaanse analyse van de spanning tussen individuele belangen en de belangen van de (arbeids)organisatie, is het sociologische onderzoek naar stress op het werk. Zoals hiervoor uiteengezet, ligt in de psychologische benadering van stress de nadruk op persoonlijke factoren. Deze nadruk is een uitvloeisel van de constatering dat eenzelfde soort werk bij de ene persoon wel en bij de ander niet tot stress leidt. Christis (1998) wijst erop dat dit nog niet betekent dat de oorzaak van de stress uitsluitend bij de persoon moet worden gezocht. Het is wel degelijk aannemelijk dat de ene soort werk 'stressvoller' is dan de andere. Zelfs als personen die een bepaald soort werk verrichten zelden stressverschijnselen vertonen, kan het toch om een 'stressbaan' gaan, doordat alleen stressbestendige personen dat werk verrichten. Of werk stressvol is, kan volgens Christis dan ook niet worden vastgesteld op basis van de symptomen die zich bij de werkenden manifesteren, maar moet worden bepaald door een analyse van de karakteristieken van het werk zelf. Voor deze meer sociologische aanpak sluit hij aan bij het '*demand-control*'-model van de Amerikaanse onderzoeker Karasek (zie bijv. Karasek en Theorell 1990: 31-40). In dit model wordt stress verklaard uit de verhouding tussen de taakeisen die aan een werknemer worden gesteld (*job demands*) en de beslissingsruimte of regelmogelijkheden die deze heeft (*decision latitude* of *job control*). De beslissingsruimte omvat enerzijds de mogelijkheden om de eigen capaciteiten en vaardigheden te benutten en anderzijds de autonomie om beslissingen in het werk te nemen. Als het werk aan iemand hoge eisen stelt, kan dit op zichzelf tot stress leiden. Maar als men over voldoende regelmogelijkheden beschikt en daarvan gebruik weet te maken, kan de spanning weer

worden opgeheven. Het werk biedt dan juist mogelijkheden om te leren en zich te ontplooien. Dit kan men 'goede' stress (*eustress*) noemen. Karasek duidt dit soort werk aan als 'actieve banen' (*active jobs*). Als men echter een gebrek aan regel mogelijkheden heeft om aan de hoge taakeisen te voldoen, blijft de spanning bestaan ('slechte' stress of *dysstress*) en mondt zij, in termen van Karasek, uit in 'strain', overspannenheid. Er is dan sprake van 'hoogspanningbanen' (*high strain jobs*).

Wanneer lage taakeisen samengaan met een grote beslissingsruimte is het werk zeer ontspannen en 'relaxed' (*low strain jobs*). Christis (1998: 34, 35) meent echter dat men dergelijk werk ook als zinloos kan ervaren, doordat het onvoldoende mogelijkheden biedt om de eigen capaciteiten te ontplooien. De combinatie van lage taakeisen en geringe regel mogelijkheden resulteert ten slotte in passief, geestdodend werk (*passive jobs*), dat volgens Karasek ook buiten de sfeer van het werk (bijv. in de vrijetijdsbesteding en maatschappelijke participatie) tot passiviteit leidt.

Het *demand-control*model vertoont ogenschijnlijk enige overeenkomst met de confrontatie van uitdagingen (*challenges*) en capaciteiten (*skills*) die volgens Csikszentmihalyi tot een flowervaring kan leiden. De actieve banen van Karasek zouden daarvoor dan het meest in aanmerking komen. Een essentieel verschil tussen beide benaderingen is echter dat de taakeisen en beslissingsruimte in het *demand-control*model objectieve kenmerken van een baan zijn, terwijl de uitdagingen en benutting van capaciteiten in Csikszentmihalyi's benadering in de eerste plaats subjectieve interpretaties door de werknemer zelf zijn. Daarom is het volgens Csikszentmihalyi ook mogelijk om in een geestdodende baan flow te ervaren, terwijl deze in de visie van Karasek tot apathie en passiviteit leidt.

4.3.11 De culturele bepaaldheid van het nut van werk: verschillen tussen de seksen en variatie over de levensloop

In het voorgaande is er diverse malen op gewezen dat de beschouwingen over het nut van werken volgens diverse theoretische benaderingen alleen geldig zijn in de huidige maatschappelijke orde van een hoogontwikkelde, kapitalistische industriële samenleving. Zo is de neoklassieke benadering alleen van toepassing als er sprake is van een redelijk onbelemmerde marktwerking. Voor een centraal geleide economie waarin voor iedere volwassen burger een arbeidsplicht geldt, is de neoklassieke benadering van weinig nut. Durkheim zette het belang van de arbeidsverdeling voor de 'organische solidariteit' in de moderne industriële samenleving af tegen de 'mechanische solidariteit' in de premoderne samenleving. Marx confronteerde de uitbuiting en vervreemding van de 'vrije' arbeider in de kapitalistische samenleving niet alleen met de 'onvrije' arbeid in de voorafgaande feodale fase van de maatschappelijke ontwikkeling, maar ook met de werkelijk vrije arbeid in de toekomstige communistische maatschappij. Ook Weber had veel oog voor de maatschappelijke en culturele bepaaldheid van het belang van arbeid. Dat geldt niet alleen voor de organisatie van het werk in grote hiërarchische bureaucratieën, die kenmerkend zijn voor de moderne westerse samenleving, maar ook voor de 'geest van het kapitalisme' die volgens hem voortkwam uit de protestantse ethiek. In zijn beroemde boek *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1905) beschreef hij hoe de sterke protestantse (vooral puriteinse)

nadruk op een sober leven van hard werken in dienst van God, onbedoeld de basis legde voor de kapitalistische ondernemersgeest. Werk werd zo niet alleen een morele plicht, maar tevens een rechtvaardiging om zich door harde arbeid te verrijken. Dat het belang van arbeid voor het individu over de eeuwen heen en tussen verschillende culturen sterk kan variëren, is inmiddels genoegzaam bekend. Het feit dat ook binnen de westerse industriële samenleving het individuele nut van werk geen uniforme en onveranderlijke grootte is, krijgt doorgaans minder aandacht. In feite gaat het in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de betekenis van arbeid bijna altijd om werkende of werkloze mannen tussen, pakweg, 20 en 65 jaar. Weliswaar worden de meeste theorieën in seksneutrale termen geformuleerd, daarmee suggererend dat het effect van werken (of niet-werken) op het individuele nut of welbevinden of op iemands binding met de samenleving voor ieder gelijk is. Maar in werkelijkheid hebben de verschillende theoretische benaderingen vooral betrekking op mannen, en in het bijzonder op de 'traditionele' mannelijke kostwinner die een gezin onderhoudt (vgl. Epstein 1990). Veel auteurs lijken dit zo vanzelfsprekend te vinden dat zij er amper woorden aan vuilmaken. Zo schrijft Durkheim in het grootste deel van *De la division du travail social* in algemene termen over het belang van betaalde arbeid en de arbeidsdeling voor de sociale samenhang, alsof dit voor vrouwen en mannen in gelijke mate geldt. Niettemin merkt hij terloops op dat er in een maatschappij, naarmate deze zich verder ontwikkelt, sprake is van een steeds sterkere specialisatie en differentiatie in de rol van vrouwen en mannen:

"Aujourd'hui, chez les peuples cultivés, la femme mène une existence tout à fait différente de celle de l'homme. On dirait que les deux grandes fonctions de la vie psychique se sont comme dissociées, que l'un des sexes a accaparé les fonctions affectives et l'autre les fonctions intellectuelles." (Durkheim 1893: 61, 62.)⁷

Zoals op macroniveau de arbeidsdeling de samenleving bij elkaar houdt, zo is op microniveau de arbeidsdeling tussen man en vrouw noodzakelijk om het gezin bijeen te houden:

"Bien loin de n'être qu'un phénomène accessoire et secondaire, cette division du travail familial domine au contraire tout le développement de la famille." (Durkheim 1893: 132.)⁸

"Faites régresser au delà d'un certain point la division du travail sexuel, et la société conjugale s'évanouit pour ne laisser subsister que des relations sexuelles éminemment éphémères." (Durkheim 1893: 63.)⁹

Zolang de heersende rolverdeling tussen mannen en vrouwen algemeen wordt geaccepteerd, heeft deze vanzelfsprekend belangrijke consequenties voor de wijze waarop beide seksen werk waarderen. Voor het welbevinden van een huisvrouw zal het gemis aan betaald werk naar verwachting minder negatieve gevolgen hebben dan voor een onvrijwillig werkloze man (vgl. Jahoda et al. 1933). Op zijn beurt beïnvloedt dit weer de feitelijke situatie waarin zij zich bevindt: wie weinig belang hecht aan betaald werk zal waarschijnlijk ook geen betaald werk hebben, althans als men over een alternatieve inkomensbron (bijv. het inkomen van een partner) beschikt. Ook de waardering

voor verschillende soorten werk kan variëren met het geslacht en de rolverdeling binnen het huishouden. Zo zullen gehuwde mannelijke kostwinners naar verwachting veel belang hechten aan een goede beloning voor het werk dat zij verrichten, terwijl gehuwde vrouwen, voor wie een baan slechts een aanvulling op het inkomen van de partner vormt, wellicht vooral een aantrekkelijke arbeidsinhoud en de sociale relaties op het werk hoog waarderen.

Niet alleen het geslacht, ook de levensfase heeft een belangrijke invloed op de opvatting over de wenselijkheid van het hebben van betaald werk. Tegenwoordig wordt het als vanzelfsprekend beschouwd dat betaald werk geen rol van betekenis meer speelt voor personen onder 15 jaar of boven de 65 jaar. Nog niet zo erg lang geleden was dit echter allerm minst vanzelfsprekend: rond de vorige eeuwwisseling waren kinderarbeid en 'werken tot je dood' (die overigens na het 65e levensjaar vaak niet lang op zich liet wachten) nog de regel. Een verbod op kinderarbeid en verplichte pensionering met het 65e jaar zijn in Nederland pas na de Tweede Wereldoorlog algemeen geaccepteerd. Nadien zijn de ondergrens en de bovengrens van de actieve levensfase nog verder naar elkaar toe geschoven. De meeste jongeren betreden inmiddels pas rond hun 20e de arbeidsmarkt¹⁰, terwijl in de jaren zeventig en tachtig de meest voorkomende uittreddingsleeftijd is vervoegd van 65 naar 60 jaar (althans voor werknemers in loondienst – voor zelfstandigen gelden nog altijd andere normen). Alleen in de tussenliggende jaren – van 20 à 25 tot 55 à 60 jaar – geldt het verrichten van betaald werk, in ieder geval voor mannen, nog als een belangrijke norm. Zowel daarvoor als daarna wordt betaald werk (althans in de vorm van een substantiële baan) eerder als iets onwenselijks dan als een begeerde tijdsbesteding gezien. Betaald werk concurreert dan immers met andere activiteiten waaraan men prioriteit geeft: in de jeugdfase met het volgen van een dagopleiding en op de oude dag met de 'welverdiende rust'. Te verwachten valt dan ook dat het gemis van betaald werk door (studerende) jongeren, (gepensioneerde) ouderen en een belangrijk deel van de (huis)vrouwen geheel anders wordt ervaren dan door mannen tussen 25 en 55 jaar.

Bij empirisch onderzoek naar de effecten van wel of niet werken en van de aard van het werk is het dan ook zaak om onderscheid te maken tussen groepen waarvan mag worden aangenomen dat zij betaald werk in uiteenlopende mate waarderen. De combinatie van levensfase en geslacht levert hiervoor waarschijnlijk een belangrijk onderscheidend criterium op. Maar ook andere 'objectieve' achtergrondkenmerken zouden van belang kunnen zijn, zoals het opleidingsniveau en de etniciteit. Bij het empirische onderzoek naar de effecten van werk dient men zo veel mogelijk met dergelijke factoren rekening te houden.

4.3.12 Conclusie: twee hypothesen over het nut van werken

Het vorenstaande overzicht van theoretische beschouwingen levert een groot aantal factoren op die van invloed (kunnen) zijn op het nut van het al dan niet (betaald) werken. De verschillende theoretische benaderingen verschillen zowel in de aard van de factoren waarop zij zich richten als in het veronderstelde (causale) verband tussen deze factoren en het nut van individuen. Met betrekking tot de keuze van relevante factoren kunnen zij als aanvullend op elkaar worden beschouwd, maar voorzover zij

verschillende uitspraken doen over het effect van dezelfde factor(en) op het individuele nut, kunnen zij ook onderling strijdig zijn. Op grond hiervan is het niet mogelijk om een eenduidige, overkoepelende hypothese over het nut van werken te formuleren. Het is echter wel mogelijk om de meeste van de besproken factoren en relaties samen te brengen in twee algemene hypothesen. In economische termen uitgedrukt, hebben deze hypothesen betrekking op de keuze van de argumenten in de individuele nutsfunctie en op het functionele verband tussen die argumenten en het nut. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen uitspraken over het nut van werkenden en over het verschil in nut tussen werkenden en niet-werkenden. Uitspraken over het nut van werkenden hebben betrekking op het effect van uiteenlopende kenmerken van het werk, die per definitie niet relevant zijn voor niet-werkenden. Arbeidsomstandigheden, arbeidsinhoud, arbeidsverhoudingen en arbeidsvoorwaarden zijn immers alleen van toepassing op wie arbeid verricht. Uitspraken over het verschil in nut tussen werkenden en niet-werkenden moeten daarentegen betrekking hebben op factoren die ook voor niet-werkenden relevant zijn, zoals het inkomen, het arbeidsethos, onbetaalde werkzaamheden en de levensfase.

Door verschillende theoretische benaderingen te combineren, kan de volgende hypothese over het nut van werkenden worden geformuleerd.

Hypothese 1: het nut of welzijn van (betaald) werkenden wordt bepaald door de volgende kenmerken van het werk:

- a. loon;
- b. (gunstige) arbeidsomstandigheden;
- c. (aantrekkelijke) arbeidsinhoud;
- d. autonomie/beslissingsruimte/regelmogelijkheden;
- e. ontplooiingsmogelijkheden;
- f. moeilijkheidsgraad van het werk/taakeisen;
- g. status van het werk;
- h. sociale contacten;
- i. onzekerheid van het dienstverband;
- j. regelmaat van de werktijden.

Alle genoemde factoren hebben een positief effect op het nut, met uitzondering van de moeilijkheidsgraad/taakeisen (f) en de onzekerheid van het dienstverband (i), die een negatief effect hebben.

Het belang van het loon (a) voor het individuele nut staat centraal in de (neoklassieke) economische theorie. Ook de arbeidsomstandigheden (b), de arbeidsinhoud (c), de moeilijkheidsgraad van het werk (f) en de onzekerheid van het dienstverband (i) zijn factoren die in de economische theorie een rol spelen, zoals in paragraaf 4.3.1 werd geïllustreerd met een citaat van Adam Smith. In het hedendaagse economische onderzoek krijgen deze factoren doorgaans echter aanzienlijk minder aandacht. De arbeidsomstandigheden (b) en de arbeidsinhoud (c) zijn tezamen met de ontplooiingsmogelijkheden (e), de status van het werk (g) en de regelmaat van de werktijden (j) belangrijke factoren voor het individuele welbevinden in de sociaal-psychologische

theorieën van Maslow, Herzberg en Jahoda. Ook de psychologische verklaring van stress (Lazarus) kent aan diverse van deze factoren een rol toe, al legt zij de meeste nadruk op persoonskenmerken die niet met de aard van het werk samenhangen. In de sociologische stresstheorie van Karasek gaat het om de verhouding tussen de autonomie of regelmogelijkheden (d) en de moeilijkheidsgraad of taakeisen (f). Naarmate men over meer regelmogelijkheden beschikt en het werk minder eisen stelt, zal het nut of – in Karaseks terminologie – de 'eustress' (goede stress) hoger zijn. In de integratiebenadering in de sociologie (Mayo) wordt de meeste nadruk gelegd op de bijdrage van de sociale contacten op het werk (h) aan de maatschappelijke integratie en participatie van het individu. In de conflictbenadering in de sociologie (Marx, Weber) gaat de aandacht vooral uit naar de mate van autonomie (d), de ontplooiingsmogelijkheden (e) en de beloning (a).

Enkele van de eerder besproken theorieën zijn in dit overzicht niet genoemd, omdat zij niet goed als uitspraken over de argumenten van een nutsfunctie zijn te interpreteren. De flowtheorie van Csikszentmihalyi stelt dat flowervaringen veel meer worden bepaald door de persoonlijke instelling dan door de aard van het werk. Niettemin zou men de verhouding tussen uitdaging en vaardigheden die van invloed is op flow met enige goede wil kunnen relateren aan de vorengenoemde kenmerken taakeisen (f) en autonomie (d). Als men bovendien flow als een specifieke vorm van 'nut' opvat, valt deze psychologische theorie niet meer te onderscheiden van de sociologische stress-theorie.

De mentale-incongruentietheorie is buiten beschouwing gebleven, omdat hieruit volgt dat verschillen in nut juist niet of nauwelijks samenhangen met verschillen in externe omstandigheden, zoals de kenmerken van het werk. Voorzover bepaalde werkaspecten immers van invloed zijn op het individuele welzijn, zal er een aanpassingsmechanisme in werking treden waardoor dit effect verdwijnt; hetzij doordat de feitelijke situatie of de perceptie daarvan verandert, hetzij doordat men zijn normen aanpast. Voorzover hieruit een toetsbare hypothese valt af te leiden, heeft deze de strekking dat geen van de vorengenoemde kenmerken van het werk een significant effect heeft op het nut van de werkende.

Het verschil in nut tussen werkenden en niet-werkenden kan niet (direct) uit de vorengenoemde werkaspecten worden verklaard, doordat deze alleen op de werkenden betrekking hebben. Dit nutsverschil moet worden verklaard uit factoren die op alle personen betrekking hebben, ongeacht of zij betaald werk verrichten. Op grond van de besproken theorieën kan men hierover de volgende hypothese formuleren.

Hypothese 2: Het nut van niet-(betaald)werkenden in verhouding tot dat van (betaald) werkenden wordt bepaald door:

- a. de vrijwilligheid van het niet-werken (het nut van onvrijwillig niet-werkenden is lager dan dat van werkenden en van vrijwillig niet-werkenden);*
- b. het arbeidsethos (het subjectieve nut van niet-werkenden met een hoog arbeidsethos is lager dan dat van niet-werkenden met een laag arbeidsethos);*
- c. het verrichten van onbetaald werk (het nut van niet-betaald-werkenden die*

onbetaald werk doen is hoger dan dat van niet-betaald-werkenden die geen onbetaald werk doen);

- d. *het geslacht en de levensfase (het verschil in nut tussen niet-werkenden en werkenden is het grootst voor gehuwde mannen tussen 25 en 55 jaar met thuiswonende kinderen en het kleinst voor scholieren en studenten, huisvrouwen en gepensioneerden).*

Het belang van de (on)vrijwilligheid van het niet-werken vloeit direct voort uit de neoklassieke theorie. In paragraaf 4.3.1 is opgemerkt dat hier in feite sprake is van een tautologie, omdat wie aan niet-werken evenveel of meer nut ontleent dan aan werken, per definitie als *vrijwillig* niet-werkend wordt aangemerkt. Als de (on)vrijwilligheid van het niet-werken echter op een andere wijze wordt vastgesteld dan op basis van het nut van de niet-werkende, kan de hypothese in beginsel toch empirisch worden getoetst. Dat het arbeidsethos van invloed is op het nut van niet-werkenden volgt uit de mentale-incongruentietheorie. Onvrijwillig werklozen die hun mentale incongruentie reduceren door hun normen ten aanzien van het belang van werken aan te passen, zullen zich immers niet (meer) van werkenden onderscheiden door een lager nut, maar wel door een minder sterk arbeidsethos. Onvrijwillig werklozen die hun normen (nog) niet hebben aangepast en ook (nog) geen werk hebben gevonden – dat wil zeggen werklozen bij wie nog sprake is van mentale incongruentie –, zullen een lager nut hebben dan werkenden en dan de werklozen met een zwakker arbeidsethos.

Volgens theoretische benaderingen die het nut van werken niet zozeer verklaren uit de beloning (zoals de neoklassieke theorie), maar uit de kwalitatieve aspecten van het werk, kunnen onbetaalde werkzaamheden in beginsel compensatie bieden voor het gemis van betaald werk. Deze gevolgtrekking geldt vooral voor de sociaal-psychologische theorieën, maar zou in beginsel ook kunnen gelden voor de sociologische integratiebenadering.

Ten slotte is het aannemelijk – hoewel dit in weinig theoretische stromingen expliciet aandacht krijgt – dat het nut van niet-werken sterk samenhangt met het geslacht en de levensfase. Vooral gehuwde mannen in de middenleeftijdscategorieën (tussen pakweg 25 en 55 jaar) met thuiswonende kinderen zullen het gemis aan werk naar verwachting sterk voelen.

In de volgende paragrafen worden de vorenstaand geformuleerde hypothesen aan een empirische toets onderworpen. Daartoe wordt in paragraaf 4.4 eerst uiteengezet hoe de verschillende factoren die in de hypothesen een rol spelen in het empirische onderzoek worden geoperationaliseerd. Paragraaf 4.5 behelst de toetsing van hypothese 1. De verschillende onderdelen van hypothese 2 komen achtereenvolgens aan bod in de paragrafen 4.6 (a. de (on)vrijwilligheid van het niet-werken), 4.7 (b. het arbeidsethos), 4.8 (c. onbetaalde arbeid) en 4.9 (d. geslacht en levensfase).

4.4 Operationalisering van nut, werkaspecten, attitudes, levensfase en arbeidsmarktpositie

Alvorens over te gaan tot de empirische toetsing van de hypothesen over het nut van werken, moeten de verschillende variabelen die daarin voorkomen eerst worden geoperationaliseerd. De belangrijkste daarvan is het nut of welzijn. Hier worden twee

schalen besproken die overeenkomen met de in paragraaf 4.2 onderscheiden objectieve en subjectieve nutsinterpretatie. Daarnaast bespreekt deze paragraaf de variabelen die in de empirische analyse als achtergrondkenmerken zullen worden gebruikt, te weten de (kwantitatieve) kenmerken van het werk, het arbeidsethos, een calculerende houding, de levensfase en de arbeidsmarktpositie (geïnterpreteerd als het soort werk of de aard van de 'inactiviteit').

De operationalisering van de verschillende variabelen wordt mede bepaald door het databestand dat voor het empirische onderzoek beschikbaar was. Het betreft hier het Leefsituatieonderzoek werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten uit 1995 (LWW'95), dat in paragraaf 1.4 reeds kort is geïntroduceerd.

4.4.1 Het subjectieve nut: tevredenheid met de leefsituatie

In paragraaf 4.2 is geconstateerd dat het nuts- of welzijnsbegrip zoals dat in het verleden door de utilitaristen en in het heden door economen en sociaal-psychologen wordt gebruikt een subjectief karakter heeft: alleen het individu zelf kan zijn of haar nut of welzijn bepalen. Daardoor is de onderlinge vergelijkbaarheid van het nut van verschillende individuen problematisch. In paragraaf 4.2 is evenwel betoogd dat in de praktijk een zinvolle vergelijking van het individuele nut wel degelijk mogelijk is.

Doorgaans wordt het subjectieve nut of welzijn gemeten door respondenten in een enquête te vragen naar de mate van hun geluk of tevredenheid. Daarbij kan het gaan om het geluk of de tevredenheid met specifieke aspecten van het leven of met het leven in het algemeen. Zoals reeds opgemerkt, concludeert Veenhoven (1996) op basis van eerder verricht onderzoek, dat een vraag over geluk of tevredenheid met "het leven als geheel" de beste welzijnsindicator oplevert. Het hier gebruikte databestand LWW'95 omvat evenwel niet zo'n algemene vraag, maar wel een reeks vragen over de tevredenheid van de respondent met elf aspecten van het leven, te weten:

1. de dagelijkse bezigheden (werk, school, huishouden);
2. de gezondheid;
3. de vrienden- of kennissenkring;
4. de naaste familieleden (ouders, kinderen);
5. de financiële positie;
6. de maatschappelijke positie;
7. de maatschappij waarin wij leven;
8. het leven dat men op het ogenblik leidt;
9. de woonsituatie;
10. de mogelijkheden van onderwijs en opleiding die men heeft genoten;
11. de jeugdijaren die men thuis heeft doorgebracht.

Uit een factoranalyse blijkt dat deze elf items in twee dimensies uiteenvallen (zie bijlage B4.1.1 voor de factorladingen).¹¹ De items 1 (dagelijkse bezigheden), 5 (financiële positie), 6 (maatschappelijke positie) en 8 (het leven dat men op het ogenblik leidt) vormen een dimensie die men zou kunnen aanduiden als 'tevredenheid met de huidige leefsituatie'. Deze schaal lijkt een goede indicator te vormen voor het algehele nut of welbevinden (Cronbachs $\alpha = 0,78$). De tweede dimensie wordt gevormd door de items 3 (tevredenheid met de vrienden- of kennissenkring), 4 (de naaste familieleden),

10 (de onderwijsmogelijkheden) en 11 (de jeugdijaren). Deze dimensie vormt eerder een indicator voor tevredenheid met het sociale netwerk en de jeugdijaren dan met het huidige leven in het algemeen. Deze schaal is daarom in het empirische onderzoek verder niet gebruikt.

De schaal voor de tevredenheid met de huidige leefsituatie, kortweg de indicator voor het subjectieve nut of welzijn, is omgezet in een genormaliseerde of gestandaardiseerde variabele (zogenoemde Z-score). Dat wil zeggen dat de gemiddelde score voor de gehele (ongewogen) steekproef gelijk is aan nul en de zogenoemde standaardafwijking of standaarddeviatie één. Dit betekent dat grosso modo een derde van de respondenten op deze indicator een score tussen -1 en 0 heeft, een derde een score tussen 0 en +1 en een zesde een score kleiner dan -1 respectievelijk groter dan +1.¹²

4.4.2 *Het objectieve nut: een leefsituatie-index*

Hoewel empirisch onderzoek ondersteuning biedt voor de praktische bruikbaarheid van een subjectieve nutsindicator, kan er twijfel blijven bestaan over de vergelijkbaarheid van het oordeel dat verschillende personen uitspreken over hun tevredenheid. Deze twijfels spelen vooral een rol bij de toetsing van de sociologische hypothesen over het nut van werken. Daarin gaat het immers niet zozeer om de subjectieve ervaring van de eigen leefsituatie, als wel om de maatschappelijke positie die men inneemt. Deze dient bij voorkeur op grond van min of meer objectieve criteria te worden vastgesteld. Welke criteria dit zijn, is echter niet zonder meer duidelijk. Uit de theorie valt niet direct af te leiden wat de beste indicatoren voor iemands maatschappelijke positie zijn.

In het empirische onderzoek dat in de volgende paragrafen wordt besproken, wordt gebruikgemaakt van een variant op de zogenoemde leefsituatie-index van het Sociaal en Cultureel Planbureau (in het verleden aangeduid als de welzijnsmaatstaf) (SCP 1998a: 79-86). Met deze index wordt periodiek de ontwikkeling in het welzijn van de Nederlandse bevolking gemeten, waarvan de afgelopen jaren verslag werd gedaan in de *Sociaal-culturele verkenningen* en vanaf 2001 tweejaarlijks in *De sociale staat van Nederland*. Deze leefsituatie-index is gebaseerd op een aantal objectieve kenmerken van de leefsituatie die gezamenlijk als een indicator voor het individuele welzijn worden beschouwd. Het gaat om gegevens met betrekking tot de gezondheid, wonen, bezit van duurzame consumptiegoederen, mobiliteit, vrijetijdsactiviteiten, sociale participatie, sportbeoefening en vakantie. Het gewicht van de afzonderlijke aspecten in de totale index wordt met behulp van een statistische techniek (Overals) bepaald op basis van de feitelijk bestaande samenhang. De subjectieve waardering door het individu van de verschillende aspecten speelt hierbij dus geen rol.¹³ Dit betekent echter niet dat de samenstelling van deze index op grond van objectieve criteria tot stand is gekomen. Weliswaar is een aantal eisen geformuleerd waaraan deze aspecten moeten voldoen: het dient te gaan om outputindicatoren (bijv. gezondheid in plaats van de beschikbaarheid van artsen), om indicatoren die in beginsel op de gehele bevolking van toepassing zijn (bijv. wel woonomstandigheden, maar geen arbeidsomstandigheden), om objectieve (of 'geobjectiveerde') kenmerken van de leefsituatie (bijv. de beschikbare woonruimte en niet de tevredenheid met de woning), om indicatoren die in termen van positief of negatief kunnen worden geduid (bijv. niet het soort, maar wel het aantal hobby's dat

men beoefent) en om aspecten die op individueel niveau kunnen worden gemeten (Boelhouwer en Stoop 1999). Vervolgens berust de keuze van de specifieke indicatoren die aan deze eisen voldoen en die in de leefsituatie-index worden opgenomen, voornamelijk op common-senseargumenten: doorslaggevend is de "plausibiliteit of 'face validity'" van de gebruikte indicatoren (Mooz en Konings-van der Snoek 1990: 10). Het is onvermijdelijk dat hierbij ook het subjectieve oordeel van de onderzoekers die de index construeren, een rol speelt. Daar komt nog bij dat ook de scores op de afzonderlijke items waaruit de indicator is samengesteld, niet objectief kunnen worden vastgesteld. Deze worden namelijk ontleend aan persoonsenquêtes waarin de respondenten wordt gevraagd naar een reeks aspecten van hun leefsituatie. Weliswaar is het de bedoeling dat zij hun leefsituatie zo objectief mogelijk weergeven, maar het is onvermijdelijk dat daarbij ook subjectieve oordelen een rol spelen.

Deels om praktische, deels om meer principiële redenen wordt hierna een sterk aangepaste versie van de SCP-leefsituatie-index gebruikt. De praktische redenen komen voort uit de beperkingen van de gegevens in het gebruikte databestand LWW'95. De principiële reden is dat is getracht bij de constructie van de indicator zo weinig mogelijk discutabele veronderstellingen te maken. Deze hebben vooral betrekking op een aantal items in de SCP-index die een indicator vormen voor de materiële welstand. Het gaat daarbij om enkele kenmerken van de woning (waaronder woningtype, eigendom versus huur van de woning, aantal en grootte van kamers, bouwjaar), het bezit van een aantal duurzame consumptiegoederen, de mobiliteitsmogelijkheden (bezit van een auto of een NS-kaart) en vakantie (in binnen- of buitenland op vakantie geweest, bezit van duurzame vakantieartikelen, zoals caravan of vakantiewoning). Deze items zijn in de SCP-index opgenomen vanwege het streven alleen gebruik te maken van output-indicatoren. Het inkomen wordt daarbij als een inputfactor beschouwd, die een indicator vormt van de bestedingsmogelijkheden en niet van de feitelijke bestedingen. In het voorliggende onderzoek zijn deze indicatoren niettemin vervangen door het *netto-maandinkomen* (tot halverwege de jaren tachtig maakte deze overigens wel deel uit van de SCP-welzijnsmaatstaf). De reden daarvoor is niet alleen dat LWW'95 geen informatie bevat over de afzonderlijke items, maar ook dat het twijfelachtig is of het gebruik van deze afzonderlijke bestedingscategorieën meerwaarde heeft ten opzichte van het gebruik van het besteedbare inkomen. Als twee personen hetzelfde netto-inkomen hebben, maar de een woont in een grotere woning, heeft meer duurzame goederen, is mobieler en gaat vaker met vakantie dan de ander, dan is het de vraag of dat als een verschil in objectief welzijn kan worden aangemerkt. De tweede persoon zal zijn of haar inkomen immers ofwel aan andere zaken besteden die in de leefsituatie-index ontbreken, ofwel een aanzienlijk deel van het inkomen besparen, bijvoorbeeld omdat hij of zij minder waarde hecht aan materiële genoegens. Zoals gebruikelijk is in economische analyses, wordt hierna daarom het netto-inkomen, dat wil zeggen iemands bestedingsmogelijkheden, als een van de indicatoren voor het objectieve welzijn genomen in plaats van een verzameling van feitelijke bezittingen en bestedingen (vgl. Hartog 1999b).

De indicator voor de gezondheid is in de SCP-index samengesteld uit de zogenoemde *VOEG-score* (Vragenlijst onderzoek ervaren gezondheid), een negental ernstige aan-

doeningen en een aantal minder ernstige aandoeningen. De VOEG-score is ook in dit onderzoek gebruikt. Het gaat hierbij om een lijst van elf betrekkelijk lichte klachten, die voornamelijk een psychosomatisch karakter hebben: een opgezet of drukkend gevoel in de maagstreek, kortademigheid, pijn in de borst of hartstreek, een gevoel van moeheid, hoofdpijn, een maag die nogal eens van streek is, een verdoofd gevoel of tintelingen in de ledematen, gauwer moe zijn dan normaal is, duizeligheid, lusteloosheid, en 's ochtends niet uitgerust opstaan. De VOEG-score wordt doorgaans als een indicator voor 'stress' beschouwd.

Vragen over meer ernstige aandoeningen ontbreken in LWW'95, maar wel zijn enkele vragen gesteld over de *algehele gezondheidstoestand*, die tot een meer algemene indicator voor de gezondheid zijn samengevoegd: het oordeel over de gezondheid in het algemeen (van slecht tot heel goed), de mate waarin men zich door zijn/haar gezondheid belemmerd voelt in het dagelijkse doen en laten en de tevredenheid met de gezondheid.

De SCP-index omvat verder een indicator voor de *vrijtijdsbesteding*, die is samengesteld uit de items hobbyactiviteiten, uitgaansactiviteiten en het lidmaatschap van verenigingen. In dit onderzoek worden ruwweg dezelfde indicatoren gebruikt, al verschilt de vraagstelling in LWW'95 van die in het leefsituatieonderzoek (POLS) dat voor de SCP-index wordt gebruikt. In LWW'95 zijn de vragen gesteld of men hobby's heeft, of men lid is van een vereniging (zoals een sportvereniging, muziekvereniging of toneelvereniging) en hoe vaak men, alleen of met anderen, uitgaat.

Er valt iets voor te zeggen om ook de hoeveelheid vrije tijd in deze indicator op te nemen. Doordat geen gegevens bekend zijn over het tijdsbeslag van andere verplichtingen dan betaalde arbeid (zoals huishoudelijk werk en onderwijs), terwijl de arbeidsduur in dit onderzoek als een van de kenmerken van het werk wordt gebruikt (zie hierna), is het niet zinvol om het complement van de arbeidsduur (d.w.z. 168 uur minus de wekelijkse arbeidstijd) als mogelijk effect van het al dan niet werken in de analyse op te nemen. Uit de analyse zou dan per definitie een perfecte negatieve samenhang tussen (betaald) werk en vrije tijd naar voren komen.

Over sportbeoefening, die eveneens deel uitmaakt van de SCP-leefsituatie-index, bevat LWW'95 geen gegevens. Het is echter twijfelachtig of dit een gemis is, aangezien de waarde die men aan sport hecht, sterk afhangt van persoonlijke voorkeuren. Voorzover men sport van belang acht voor de gezondheid, wordt het effect daarvan voldoende gemeten met de twee boven besproken gezondheidsschalen. Een ander mogelijk (maar zeker niet vanzelfsprekend!) positief effect van sportdeelname, namelijk de sociale contacten die ze oplevert, wordt gemeten met de hierna te bespreken indicatoren voor sociale participatie. Vanwege de sterke samenhang tussen leeftijd en sportbeoefening, heeft de opname van sport in de leefsituatie-index bovendien het nadeel dat ouderen haast vanzelf een lage score op de index behalen (vgl. SCP 1998a: 85).

Vooraf in sociologisch onderzoek speelt de bijdrage van (betaald) werk aan het sociale netwerk en de maatschappelijke participatie van personen een belangrijke rol. In de SCP-index worden hiervoor als indicatoren gebruikt: een actieve bijdrage aan verenigings-acti-

viteiten, deelname aan vrijwilligerswerk en de vraag of men zich sociaal geïsoleerd voelt. Uit een factoranalyse op de items die in LWW'95 beschikbaar zijn, blijkt dat het hier om twee verschillende dimensies gaat. Een dimensie, die men als *maatschappelijke participatie* zou kunnen aanduiden, omvat de tijd die men aan vrijwilligerswerk besteedt en de frequentie van kerkbezoek. De andere dimensie is een indicator voor 'sociaal isolement', die is gebaseerd op de zogenoemde UCLA-schaal (*University of California at Los Angeles Loneliness Scale*; zie Russell et al. 1978). Deze bestaat uit een zestal uitspraken waarvan men moet aangeven of ze wel, niet of soms van toepassing zijn: "er zijn mensen met wie ik goed kan praten", "ik voel me van andere mensen geïsoleerd", "er zijn mensen bij wie ik terecht kan", "er zijn mensen die me echt begrijpen", "ik maak deel uit van een groep vrienden", en "mijn sociale contacten zijn oppervlakkig".

In een belangrijke sociologische traditie (die van Durkheim) wordt veel gewicht toegekend aan de rol van arbeid als maatschappelijk bindmiddel, als bron van maatschappelijke samenhang of sociale cohesie. Behalve aan iets als vrijwilligerswerk denkt men daarbij ook wel aan betrokkenheid bij de maatschappelijke en politieke besluitvorming. In de SCP-leefsituatie-index is hiervoor geen indicator opgenomen. LWW'95 bevat echter enkele items die men als een indicator voor de *maatschappelijke en politieke betrokkenheid* kan beschouwen, te weten het lidmaatschap van een vakbond (met als tussencategorie de mogelijkheid dat men in het verleden vakbondslid is geweest), de mate waarin men in politieke onderwerpen is geïnteresseerd en de vraag of men bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen (ten tijde van de enquête LWW'95 waren deze in mei 1994) heeft gestemd.

De verschillende 'objectieve' indicatoren voor het welzijn of nut, te weten het inkomen, de algehele gezondheid, de VOEG-score, de vrijetijdsactiviteiten, het sociale isolement, de maatschappelijke participatie en de maatschappelijke betrokkenheid worden in dit onderzoek alle omgezet in genormaliseerde of gestandaardiseerde variabelen met een gemiddelde van nul en een standaarddeviatie van één (Z-scores). Verder is bij een aantal indicatoren het teken omgedraaid, opdat bij alle indicatoren een waarde groter dan nul als een positieve bijdrage aan het welzijn kan worden geïnterpreteerd en een waarde kleiner dan nul als een negatieve bijdrage.

Door voor ieder individu het gemiddelde van de scores op deze indicatoren te berekenen, krijgt men een samenvattende 'objectieve' indicator voor het welzijn of welbevinden. Daarbij dient men wel te bedenken dat het in hoge mate willekeurig is om aan iedere indicator eenzelfde gewicht toe te kennen. Daarmee suggereert men immers dat iedere indicator even belangrijk is. Het is echter aannemelijk dat mensen bepaalde aspecten van de leefsituatie (zoals de gezondheid) over het algemeen belangrijker vinden dan andere (zoals het inkomen).¹⁴ Indien men hiermee rekening zou houden, zou men echter een subjectief element in de welzijnsmaatstaf introduceren, waardoor deze een enigszins hybride karakter zou krijgen. Vanwege de willekeur van zowel de specifieke selectie als de weging van de verschillende indicatoren voor het objectieve nut, worden in de navolgende analyses behalve de score van de samenvattende indicator ook steeds de scores voor de afzonderlijke indicatoren vermeld.

Tot slot zij nogmaals benadrukt dat de aanduiding 'objectief welzijn' niet betekent dat het om een werkelijk objectieve maatstaf gaat. Zowel de keuze van de verschillende indicatoren als de meting van de scores op die indicatoren berust deels op subjectieve oordelen. In plaats van een objectieve welzijnsmaat zou men wellicht dan ook beter kunnen spreken van een subjectieve waarneming van een aantal aspecten van de objectieve leefsituatie.

4.4.3 De samenhang tussen objectief en subjectief welzijn

De praktische bruikbaarheid van de geconstrueerde objectieve en subjectieve indicatoren voor het welzijn zou onder meer moeten blijken uit het feit dat zij onderling enige samenhang vertonen. Immers, het belang van de objectieve indicatoren is mede gelegen in de veronderstelling dat zij er voor mensen daadwerkelijk toe doen, dat mensen die zich in een 'objectief' gunstiger situatie bevinden zich ook gelukkiger voelen of meer tevreden zijn. Aan de andere kant zou de veronderstelling dat de subjectieve welzijnsindicator niet volledig subjectief is en dus uitsluitend bepaald wordt door de persoonlijkheidsstructuur, moeten blijken uit het feit dat hij enige samenhang vertoont met de objectieve indicatoren. Een matige tot sterke correlatie tussen de objectieve en de subjectieve welzijnsindicator vormt aldus een aanwijzing voor de validiteit van beide indicatoren.

De Pearson-correlatiecoëfficiënt tussen de objectieve welzijnsindicator en de indicator voor de tevredenheid met de huidige leefsituatie bedraagt 0,403 (op basis van de ongewogen steekproef, significant bij $p < 0,01$). Deze samenhang lijkt voldoende om een redelijk vertrouwen in deze indicatoren te stellen. Interessant is bovendien dat de samenvattende indicatoren aanzienlijk sterker met elkaar zijn gecorreleerd dan elk willekeurig paar van indicatoren voor de afzonderlijke objectieve leefsituatieaspecten en de subjectieve tevredenheid (zie bijlage B4.1). Het samenvoegen van de indicatoren voor verschillende aspecten van de leefsituatie of tevredenheid tot een algemene objectieve respectievelijk subjectieve indicator voor het welzijn of nut, vergroot dus de betrouwbaarheid van de gebruikte maatstaven.

4.4.4 Werkaspecten

In paragraaf 2.10 is een reeks indicatoren voor de kwaliteit van het werk geïntroduceerd, die ook in dit hoofdstuk zal worden gebruikt bij de analyse van de relatie tussen een aantal werkaspecten en het welzijn van de werkende (hypothese 1). Het gaat om de volgende aspecten van het werk (zie tabel 2.5):

1. loon
2. fysieke arbeidsomstandigheden
3. arbeidsinhoud
4. loopbaanperspectieven
5. functieniveau
6. maatschappelijke status
7. sociale contacten
8. arbeidsduur
9. dienstverband
10. werktijdenregeling

Deze werkaspecten komen weliswaar niet geheel, maar wel grotendeels overeen met de kenmerken van het werk die in hypothese 1 zijn opgesomd. De autonomie of regelmogelijkheden uit hypothese 1 ontbreken ogenschijnlijk in deze lijst. De schaal voor de arbeidsinhoud bestaat echter onder meer uit de items 'werk waarin men zelf beslissingen kan nemen' en 'verantwoordelijk werk', die men als indicatoren voor de autonomie kan beschouwen. De ontplooiingsmogelijkheden uit hypothese 1 zijn een van de twee items waaruit de indicator voor de loopbaanperspectieven is samengesteld (het andere item betreft de promotiekansen). De moeilijkheidsgraad of taakeisen worden bij benadering gerepresenteerd door de indicator voor het functieniveau, die mede is gebaseerd op de minimaal vereiste opleiding voor de functie. De overige werkaspecten uit hypothese 1 (loon, arbeidsomstandigheden, arbeidsinhoud, status, sociale contacten, onzekerheid van het dienstverband en de regelmaat van de werktijden) zijn vrijwel identiek aan die in vorenstaande lijst. De arbeidsduur wordt in geen van de besproken theoretische benaderingen als een belangrijke determinant van het individuele nut genoemd. Aangezien de arbeidsduur een van de meest in het oog lopende aspecten van een baan is, wordt hij hierna in de empirische analyses toch steeds als een mogelijke verklarende factor van het nut van werkenden meegenomen.

4.4.5 Attitudes

Volgens de mentale-incongruentietheorie bestaat er een samenhang tussen de situatie waarin men zich bevindt (bijv. wel of niet werkloos), de standaard of normen die men hanteert en het subjectieve welzijn. Als men de situatie als ongewenst ervaart, is het denkbaar dat men zijn normen aanpast en daardoor minder ontevreden wordt met die situatie. Bij empirisch onderzoek naar de relatie tussen de arbeidsmarktpositie en de tevredenheid met de leefsituatie is het daarom van belang rekening te houden met de interveniërende rol van normen en waarden. Zou bijvoorbeeld blijken dat werklozen niet minder tevreden zijn met hun leven dan werkenden, dan zou dit een gevolg kunnen zijn van het feit dat zij het traditionele arbeidsethos, waarin werken als een plicht wordt gezien, relativeren. Door bij een vergelijking van de tevredenheid van werklozen en werkenden te corrigeren voor het effect van het arbeidsethos, kan men dit probleem ondervangen.

In het hiernavolgende onderzoek worden twee indicatoren voor de attitudes van werkenden en niet-werkenden gebruikt, te weten een indicator voor het arbeidsethos en een indicator voor de gerichtheid op het eigenbelang.

De indicator voor het arbeidsethos is gebaseerd op tien vragen over de betekenis die men aan arbeid toekent. Het gaat om het oordeel van de respondent (variërend van 'helemaal mee eens' tot 'helemaal mee oneens') over de volgende uitspraken:

1. Eigenlijk moest iedereen kunnen kiezen of hij wil werken of niet.
2. Als je niet wilt werken, profiteer je van anderen.
3. Je hoeft niet per se te werken om nuttig bezig te zijn.
4. Werken is alleen maar een manier om geld te verdienen.
5. Werken moet altijd op de eerste plaats komen, ook als het minder vrije tijd betekent.
6. Als iemand van het leven wil genieten, moet hij bereid zijn er hard voor te werken.

7. Werken is een plicht die je hebt tegenover de maatschappij.
8. Doen waar je zin in hebt, kun je pas als je je plicht gedaan hebt.
9. Er zijn nog belangrijker dingen in het leven dan werken.
10. Als ik genoeg geld had om van te leven, zou ik niet willen werken.

Uit factoranalyse blijkt dat het arbeidsethos in drie factoren uiteenvalt (zie bijlage B4.1.4). Op de eerste factor scoren de items 1, 2, 6, 7 en 8 het hoogst (met 1 in 'omgekeerde' richting). Deze factor zou men kunnen aanduiden als de opvatting 'arbeid als plicht'. De tweede factor, waarop de items 3, 5 en 9 hoog scoren (met 3 en 9 in omgekeerde richting), kan worden aangeduid als de 'centraliteit van arbeid'. De derde factor ten slotte, items 4 en 10, zou men kunnen aanduiden als de 'instrumentele betekenis van arbeid'. Een algemene schaal voor het arbeidsethos die op basis van alle tien items wordt geconstrueerd (Cronbachs $\alpha = 0,65$), blijkt voldoende betrouwbaar te zijn om in de analyses als verklarende variabele te worden gebruikt.

De tweede indicator voor de attitudes die in het onderzoek zal worden gebruikt, heeft betrekking op de gerichtheid op het eigenbelang of een 'calculerende houding'. Het is een verkorte versie van de zogenoemde SSO-schaal. SSO staat voor 'self-serving orientation' en wordt gemeten met het oordeel van de respondenten over de volgende uitspraken:

1. Het is moeilijk om vooruit te komen als je het al te nauw neemt.
2. Vertel nooit iemand de werkelijke reden waarom je iets deed, tenzij je daarbij voordeel hebt.
3. Het grootste verschil tussen de meeste misdadigers en andere mensen is dat misdadigers stom genoeg zijn om gepakt te worden.
4. Mensen moeten alleen die wetten naleven die hun redelijk lijken.
5. Wetten worden zo vaak gemaakt voor kleine belangengroepen dat het moeilijk is om respect te hebben voor de wet.
6. Wetsovertreding is niet erg, als je maar niet gepakt wordt.
7. Tegenwoordig moet je meer van dag tot dag leven, en je niet bekommeren om de toekomst.
8. Je weet tegenwoordig eigenlijk niet meer op wie je kunt bouwen.
9. Onwillekeurig vraag je je wel eens af of dit alles nog de moeite waard is.
10. Er bestaan geen eerlijke en oneerlijke manieren om geld te verdienen; alleen nog maar gemakkelijke en moeilijke manieren.

De schaal die op basis van deze tien items wordt geconstrueerd heeft een hoge mate van betrouwbaarheid (Cronbachs $\alpha = 0,78$) (bijlage B4.1.5).

Het opnemen van indicatoren voor het arbeidsethos en een calculerende opstelling biedt overigens nog geen inzicht in de vraag in welke richting het causale verband tussen arbeidsmarktpositie en attitudes loopt. Een geringer arbeidsethos of een meer calculerende houding van werklozen in vergelijking tot werklozen kan een aanwijzing zijn dat er sprake is van reductie van mentale incongruentie: men past zijn attitudes aan aan de feitelijke situatie. Maar het omgekeerde is ook mogelijk: een zwakker

arbeidsethos of een meer calculerende houding kan, onder het motto "liever lui dan moe", ook (mede) de oorzaak zijn van werkloosheid.

4.4.6 Levensfase

In paragraaf 4.3 is opgemerkt dat het aannemelijk is dat de opvattingen over en het nut van werk variëren met de levensfase. Dat geldt zonder twijfel voor jongeren onder 15 jaar en gepensioneerden van 65 jaar en ouder, maar ook binnen de leeftijds categorie van 15-64 jaar, waartoe dit onderzoek zich beperkt, is het aannemelijk dat de betekenis van werk uiteenloopt tussen verschillende levensfasen. Terwijl het in sociaal-wetenschappelijk onderzoek gebruikelijk is om de leeftijd als standaard verklarende variabele in multivariate analyses op te nemen, wordt hier de voorkeur gegeven aan de variabele 'levensfase', die is samengesteld uit de leeftijd en de huishoudenssituatie. Het is immers aannemelijk dat de waardering van het al dan niet werken nauwer samenhangt met de vraag of men alleen woont of deel uitmaakt van een gezin en van de vraag of men (jonge) kinderen heeft dan van de leeftijd. Een alleenstaande man van 35 jaar verschilt in dit opzicht waarschijnlijk minder van een alleenstaande man van 25 jaar dan van een gehuwde man van 35 jaar met kleine kinderen. Om het aantal categorieën enigszins te beperken worden daarom slechts twee leeftijdsgroepen onderscheiden, te weten onder en boven 40 jaar. Verder wordt onderscheid gemaakt tussen alleenstaanden en samenwonenden en tussen personen met en zonder (thuiswonende) kinderen, waarbij tevens de leeftijd van het jongste kind een rol speelt. Dit resulteert in een indeling in de volgende categorieën, die bij benadering opeenvolgende levensfasen representeren (vgl. Van Praag en Niphuis-Nell, 1997: hoofdstuk 3, waarin een soortgelijke indeling wordt gehanteerd):

1. thuiswonend kind onder 40 jaar;
2. alleenstaande onder 40 jaar;
3. lid van een paar zonder kinderen onder 40 jaar;
4. lid van een ouderpaar met een jongste kind van maximaal 12 jaar;
5. lid van een ouderpaar met een jongste kind tussen 12 en 18 jaar;
6. lid van een paar van 40 jaar of ouder zonder kinderen of een paar waarvan het jongste kind ouder is dan 18 jaar;
7. alleenstaande ouder;
8. alleenstaande van 40 jaar of ouder;
9. overige leefvormen.

Bij onderzoek naar het effect van de levensfase op het nut van werken op een bepaald moment, dient men zich te realiseren dat het daarbij ook om een generatie- of cohort-effect kan gaan. Als werk voor ouderen bijvoorbeeld minder nut oplevert dan voor jongeren, kan dit betekenen dat met het ouder worden het belang van werk afneemt. Het kan echter ook betekenen dat voor de jongere generatie werk belangrijker is dan voor de oudere generatie, *ongeacht* de leeftijd. Of er sprake is van een leeftijdeffect of een cohorteffect kan men alleen vaststellen indien men gegevens voor meerdere tijdstippen met elkaar kan vergelijken.¹⁵ Omdat de benodigde tijdreeksgegevens voor dit onderzoek ontbreken, worden hierna gemakshalve (en wellicht ten onrechte) alle geconstateerde effecten aan de levensfase toegeschreven.

4.4.7 De arbeidsmarktpositie: de aard van het werk en het soort inactiviteit

In de neoklassieke theorie speelt de (on)vrijwilligheid van het niet-werken een grote rol bij de waardering ervan (hypothese 2a). Of men al dan niet vrijwillig geen betaald werk verricht, is in LWW'95 echter niet rechtstreeks aan de respondenten gevraagd. Als alternatief hiervoor worden de niet-werkende respondenten op basis van de aard van hun inactiviteit ingedeeld in de volgende zes categorieën:

1. werklozen
2. arbeidsongeschikten
3. vervroegd gepensioneerden
4. huisvrouwen/mannen
5. scholieren/studenten
6. overigen/onbekend

De indeling van respondenten in de categorie werklozen en in de categorie arbeidsongeschikten is gebaseerd op 'objectieve' criteria. Als werkloos worden diegenen beschouwd die voldoen aan de CBS-definitie van de werkloze beroepsbevolking: zij werken niet of minder dan twaalf uur per week en zijn beschikbaar voor en actief op zoek naar een baan voor ten minste twaalf uur per week. Tot de arbeidsongeschikten worden die personen gerekend die een arbeidsongeschiktheidsuitkering (WAO of AAW) ontvangen en die niet tot de beroepsbevolking behoren, dat wil zeggen niet beschikbaar zijn voor een baan van minimaal twaalf uur per week (anders worden zij tot de werklozen gerekend). De werklozen en arbeidsongeschikten tezamen kunnen grosso modo worden beschouwd als de groep onvrijwillig niet-werkenden. De overige niet-werkenden zien er om uiteenlopende redenen min of meer vrijwillig van af om betaald werk te verrichten. Deze respondenten zijn verder ingedeeld op basis van hun eigen, subjectieve oordeel over hun maatschappelijke positie. Dat wil zeggen, zij beschouwen zichzelf in de eerste plaats als (vervroegd) gepensioneerde, als huisvrouw of -man, als scholier of student of rekenen zich tot een andere categorie (waaronder 'vrijwilliger').

Afgezien van de laatste categorie zijn de niet-werkenden min of meer geordend op grond van hun (verwachte) 'afstand tot de arbeidsmarkt'. Werklozen zijn actief op zoek naar werk en behoren als enige van de zes categorieën niet-werkenden tot de beroepsbevolking. Arbeidsongeschikten en vervroegd gepensioneerden hebben over het algemeen in het verleden wel gewerkt, maar in het merendeel van de gevallen definitief afscheid genomen van de arbeidsmarkt. Met nadruk zij erop gewezen dat het bij vervroegd gepensioneerden uitsluitend gaat om personen jonger dan 65 jaar; velen van hen zullen dus via een VUT-regeling zijn uitgetreden. Gepensioneerden van 65 jaar en ouder ontbreken in het databestand LWW'95. Huisvrouwen en -mannen (de laatste groep is overigens verwaarloosbaar klein) zouden in beginsel op de arbeidsmarkt kunnen participeren, maar zien daar om uiteenlopende redenen van af. Scholieren en studenten (van 15 jaar en ouder) ten slotte zijn er nog niet aan toe om volwaardig aan de arbeidsmarkt deel te nemen, al is het mogelijk dat zij al wel een klein baantje (van minder dan twaalf uur per week) hebben. De categorie 'overigen/onbekend' valt buiten deze ordening. Het gaat hierbij onder meer om personen die zichzelf als 'vrijwilliger' aanmerken.

Hoewel het in hypothese 2a gaat om het verschil in nut tussen onvrijwillig niet-werkenden en werkenden in het algemeen, is het op grond van hypothese 1 aannemelijk dat het nut van de werkenden onderling verschilt al naar gelang de specifieke kenmerken van het werk. Het is daarom zinvol bij de vergelijking tussen niet-werkenden en werkenden ook verschillende categorieën van werkenden te onderscheiden. Daartoe wordt gebruikgemaakt van de indeling van de werkgelegenheid in vier clusters (plus een categorie 'onbekend') die in paragraaf 2.10 is beschreven. Het gaat hierbij om de volgende soorten werk:

1. *Eenvoudig deeltijdwerk*: deze cluster omvat 17% van de werkgelegenheid en bestaat voor 83% uit deeltijdbanen, waarvan twee derde kleine deeltijdbanen van maximaal twintig uur per week; verder wordt deze cluster gekenmerkt door relatief veel flexibele banen (25%) en een lage score op de arbeidsinhoud, het functieniveau en de loopbaanperspectieven.
2. *'Vuile' handarbeid*: 26% van de werkgelegenheid, onderscheidt zich vooral door de slechte arbeidsomstandigheden, de onregelmatige werktijden en een laag functieniveau; in veel gevallen gaat het om agrarische, industrie-, ambachtelijke of transportberoepen, maar ook verpleegkundige beroepen behoren tot deze cluster.
3. *Doorsnee dienstenwerk*: eveneens 26% van de werkgelegenheid, bestaat uit 'doorsnee' banen die, vergeleken met het gemiddelde, alleen relatief slecht scoren op het functieniveau en de beloning; het gaat in de helft van de gevallen om middelbare functies en het betreft voornamelijk voltijdbanen met regelmatige werktijden en goede arbeidsomstandigheden; er is een relatief groot aandeel van administratieve, dienstverlenende en commerciële functies in alle bedrijfstakken.
4. *Staf- en kaderfuncties*: 30% van de banen die op alle werkaspecten, met uitzondering van de sociale contacten, boven het gemiddelde scoren; vooral het hoge gemiddelde functieniveau en de goede arbeidsomstandigheden vallen op, maar ook ten aanzien van de arbeidsinhoud, het dienstverband, de loopbaanperspectieven en de beloning scoort deze cluster beter dan de andere clusters; er is wel vaker dan in de eerste en derde cluster sprake van onregelmatige werktijden.

4.5 Welzijn en de aard van het werk

4.5.1 Het objectieve welzijn van werkenden

Hypothese 1 somt een groot aantal aspecten van het werk op die van invloed (kunnen) zijn op het nut of welzijn van de individuele werkende: het loon, de arbeidsomstandigheden, de arbeidsinhoud, de autonomie of regelmogelijkheden, de ontplooiingsmogelijkheden, de moeilijkheidsgraad of taakeisen, de status van het werk, de sociale contacten, de onzekerheid van het dienstverband en de regelmaat van de werktijden (§ 4.3.12). Het is niet bij al deze werkaspecten bij voorbaat duidelijk of zij vooral het objectieve of het subjectieve welzijn beïnvloeden. Zo richten de (neoklassieke) economische theorie en de sociaal-psychologische theorieën zich vooral op de subjectieve ervaring van het werk, terwijl de sociologische theorieën eerder betrekking hebben op objectieve indicatoren van het nut. Om te voorkomen dat mogelijke effecten over het hoofd worden gezien, wordt in deze paragraaf van alle werkaspecten uit hypothese 1 zowel de invloed op het objectieve welzijn als op het subjectieve welzijn onderzocht. Omdat het

bij het objectieve welzijn minder dan bij het subjectieve welzijn vanzelf spreekt welke nutsindicatoren dienen te worden gehanteerd, worden ook alle afzonderlijke indicatoren van het objectieve welzijn geanalyseerd. Daartoe zijn acht lineaire regressies uitgevoerd met de zeven indicatoren van het objectieve welzijn plus de samenvattende indicator als te verklaren variabelen en tien kwalitatieve kenmerken van het werk als verklarende variabelen. Tevens is een aantal persoonskenmerken (geslacht, etniciteit, opleidingsniveau en levensfase) als verklarende variabele opgenomen. Bij de etniciteit wordt een onderscheid gemaakt tussen autochtonen, Turken en Marokkanen, Surinamers en Antillianen en overige allochtonen. Bij het opleidings-niveau worden vier niveaus onderscheiden: basisonderwijs; vbo of mavo; havo, vwo of mbo; en hbo of wo. De levensfase is, zoals in paragraaf 4.4 is uiteengezet, een combinatie van de leeftijd en de gezinssituatie.

Hoewel deze persoonskenmerken in hypothese 1 geen rol spelen, is het aannemelijk dat zij mede van invloed zijn op het objectieve nut. Zo valt bijvoorbeeld te verwachten dat jongeren gezonder zijn en een actievere vrijetijdsbesteding hebben dan ouderen; zelfs als zij exact hetzelfde werk doen. Het is daarom wenselijk voor de invloed van deze persoonskenmerken te corrigeren om aldus het 'zuivere' effect van de werkaspecten te kunnen vaststellen. Tabel 4.1 geeft de resultaten van de acht regressieanalyses.

De mate waarin de scores op de indicatoren voor het objectieve welzijn kunnen worden verklaard uit de aard van het werk en de persoonskenmerken, loopt sterk uiteen. Van de variantie van het maandinkomen kan meer dan vier vijfde worden verklaard, van de maatschappelijke participatie minder dan een tiende. Ook het aandeel van de werkaspecten in de verklaarde variantie varieert aanzienlijk. Dat het nettomaandinkomen zo goed wordt 'voorspeld', is niet verwonderlijk. Deze indicator hangt voor werknemers immers nauw samen met het maandloon, dat gelijk is aan het product van het uurloon en de arbeidsduur.¹⁶ Deze beide variabelen hebben dan ook een sterk effect op het nettomaandinkomen. Dat ook andere factoren nog enige invloed kunnen uitoefenen, is een gevolg van het feit dat het nettomaandinkomen naast het loon ook andere inkomensbronnen, zoals een (aanvullende) uitkering, kan omvatten.

Het gewicht van deze andere factoren valt echter in het niet bij dat van het uurloon en de arbeidsduur.

Gezondheid en stress (gemeten met de VOEG-score) blijken slechts voor een zeer klein deel uit de aard van het werk te kunnen worden verklaard. Opmerkelijk is dat een langere arbeidsduur gepaard gaat met een significant slechtere gezondheid. Dit suggereert dat lange werktijden vaak als belastend voor de gezondheid worden ervaren. Dit hoeft overigens niet per se betrekking te hebben op het verschil tussen personen met een voltijd baan en met een deeltijd baan, aangezien ook onder voltijders de gemiddelde arbeidsduur aanzienlijk kan variëren.

Tabel 4.1 Gecorrigeerd effect^a van de werkaspecten op de indicatoren voor het objectieve welzijn^b van werkenden, 1995

werkaspecten	netto- maand- inkomen ^c	algehele gezond- heid	VOEG- score	sociaal isole- ment	maat- schap- pelijke betrok- kenheid	vrije- tijds- activi- teiten	maat- schap- pelijke parti- cipatie	objec- tief welzijn
uurloon	0,907**	0,021	0,061	0,074	0,000	0,047	-0,156*	0,078**
arbeidsomstandigheden	-0,018	0,028	-0,011	0,069	0,001	0,010	-0,114**	-0,009
arbeidsinhoud	0,012	0,056	0,077	0,067	0,031	-0,004	0,102*	0,048**
loopbaanperspectieven	0,004	-0,002	0,046	-0,024	-0,002	-0,048	0,016	0,004
functieniveau	0,003	-0,006	-0,018	-0,007	0,241**	0,016	0,082	0,045*
maatschappelijke status	-0,023*	-0,023	0,088*	0,039	0,075	0,047	0,077	0,038**
sociale contacten	-0,020	0,015	0,075	0,164**	0,054	0,048	-0,041	0,034
flexibel/tijdelijk werk	-0,031*	-0,028	0,048	0,013	-0,017	0,143*	-0,050	0,011
werktijdenregeling	-0,002	-0,022	-0,028	-0,108**	-0,048	0,084**	-0,016	-0,020*
arbeidsduur	0,856**	-0,112**	-0,059	-0,107*	-0,053	0,060	-0,059	0,002
verklaarde variantie (in procenten)								
door werkaspecten ^d	54,1	3,0	5,8	9,5	16,4	7,4	4,4	22,0
totaal	81,6	16,9	14,4	15,9	25,5	22,3	9,0	36,3

a Gecorrigeerd voor de invloed van geslacht, etniciteit, opleidingsniveau, levensfase en de overige werkaspecten.
b Alle indicatoren zijn genormaliseerde variabelen met een gemiddelde van 0 en een standaarddeviatie van 1 voor de totale populatie.
c Van het maandinkomen, de arbeidsduur en het uurloon is in deze vergelijking de logaritme opgenomen.
d Gecorrigeerde R² van een regressie waarin alleen de werkaspecten als verklarende variabelen zijn opgenomen.
** significant bij p < 0,01; * significant bij p < 0,05.

Bron: SCP (LWW '95)

Zoals in paragraaf 4.4.4 is aangegeven, maken van de schalen voor de arbeidsinhoud en voor het functieniveau items deel uit die als indicatoren kunnen worden beschouwd voor respectievelijk de regel mogelijkheden en de taakeisen die centraal staan in de sociologische stressverklaring.

Geen van beide werkaspecten blijkt echter een significant effect te hebben op de VOEG-score, die – zoals opgemerkt – doorgaans als een indicator voor stress wordt beschouwd. In het *demand-control* model van Karasek gaat het echter om de *verhouding* tussen de regel mogelijkheden en de taakeisen (§ 4.3.10). Om het effect daarvan te bepalen, is ook een regressie uitgevoerd waarin de interactie tussen de arbeidsinhoud en het functieniveau als verklarende variabele is opgenomen.¹⁷ Deze blijkt wel een significant effect op de VOEG-score uit te oefenen (p < 0,02; niet in de tabel). De verklaringskracht van het model neemt dan bovendien toe tot 23,4%.

Werkenden met een aantrekkelijke arbeidsinhoud en een laag functieniveau blijken het minst gestrest te zijn. Dit resultaat is in overeenstemming met Karaseks benadering. Het is echter strijdig met de verwachting van Christis (1998) dat zogenoemde *low strain jobs*, die worden gekenmerkt door lage taakeisen en een grote beslissingsruimte, niet als aantrekkelijk maar juist als zinloos worden ervaren (§ 4.3.10).

Een hoge functie met een aantrekkelijke arbeidsinhoud gaat, eveneens in overeenstemming met Karaseks model, samen met een gemiddelde VOEG-score, maar dit geldt – anders dan verwacht – ook voor een hoge functie met een minder aantrekkelijke arbeidsinhoud. Een lage functie met een minder aantrekkelijke arbeidsinhoud leidt daarentegen tot relatief veel stress. Deze laatste uitkomsten staan op gespannen voet met het *demand-controlmodel*, waarvoor deze analyse derhalve slechts partiële steun oplevert.¹⁸

Naast de verhouding tussen arbeidsinhoud en functieniveau is ook de status van het werk van invloed op de VOEG-score. Deze schaal omvat onder meer items als "invloed uit kunnen oefenen", "voor vol worden aangezien", "een gevoel van eigenwaarde aan het werk ontlenen" en "zich maatschappelijk nuttig voelen". Dat slechts een klein deel van de stress kan worden verklaard uit de aard van het werk en uit 'objectieve' persoonskenmerken, kan men interpreteren als een bevestiging van de psychologische these dat stress vooral wordt veroorzaakt door persoonlijkheidsfactoren, die niet objectief te meten zijn (§ 4.3.5).

De arbeidsomstandigheden blijken, in tegenstelling tot wat men zou verwachten, niet van invloed te zijn op de gezondheid. Het is overigens denkbaar dat dit het gevolg is van een selectieproces: wie onder slechte arbeidsomstandigheden werkt, moet wel over een relatief goede gezondheid beschikken, anders houdt men dit werk niet vol. Personen wier gezondheid lijdt onder slechte arbeidsomstandigheden, hebben het arbeidsproces mogelijk al verlaten.

De sociale contacten met collega's en chef verklaren, zoals te verwachten was, een relatief groot deel van de variantie van sociaal isolement. Verrassender is dat zowel regelmatige werktijden als een lange arbeidsduur de kans op sociaal isolement vergroten. Een lange arbeidsduur gaat wellicht ten koste van de (vrije) tijd die men aan contacten met vrienden, familie en dergelijke kan besteden. Dit is in overeenstemming met de constatering van Breedveld (1999: 123) dat mensen met een voltijd baan vaker alleen op stap gaan (in de vorm van dagrecreatie, uitgaan, sport en verenigingsactiviteiten) dan deeltijders.

De maatschappelijke betrokkenheid (vakbondslidmaatschap, interesse in politiek en stemgedrag) wordt vooral sterk verklaard door het functieniveau van de baan. Het is opmerkelijk dat deze variabele náást het opleidingsniveau, dat ook als verklarende variabele is opgenomen, nog een vrij grote invloed heeft. Maatschappelijke betrokkenheid wordt dus mede bepaald door het soort activiteit dat men met zijn of haar opleiding kan verrichten.

Van de vrijetijdsactiviteiten en de maatschappelijke participatie verklaart de aard van het werk slechts een klein deel. Regelmatige werktijden en vast werk hebben een positieve invloed op een actieve vrijetijdsbesteding. Onregelmatig werk blijkt dus inderdaad het negatieve effect te hebben op hobby's, uitgaan en/of lidmaatschap van een vereniging, dat bijvoorbeeld de tegenstanders van een '24-uurseconomie' naar voren brengen (vgl. Breedveld 1999 voor een vergelijkbare conclusie). Enigszins verrassend blijken goede arbeidsomstandigheden en een hoog uurloon gepaard te gaan met minder maatschappelijke participatie. Een verklaring hiervoor is niet zo eenvoudig te vinden.

Richt men de aandacht tot slot op de samenvattende indicator voor het objectieve welzijn, dan blijkt slechts de helft van de tien onderscheiden werkaspecten hierop een significant effect uit te oefenen. Bovendien verklaren deze tezamen minder dan een kwart van de totale variantie in het objectieve welzijn. De sterk significante en positieve invloed op het objectieve welzijn van de arbeidsinhoud, van de status van het werk en van het uurloon zijn in overeenstemming met de onderdelen a, c en g van hypothese 1. Het positieve effect van het functieniveau is ogenschijnlijk strijdig met de veronderstelde negatieve invloed op het nut van de moeilijkheidsgraad of taakeisen van het werk. Het is echter denkbaar dat die negatieve invloed zich vooral bij het subjectieve nut doet gelden. Het negatieve effect van regelmatige werktijden valt in het geheel niet te rijmen met de theorie. Dit negatieve effect wordt voornamelijk bepaald door het (moeilijk te verklaren) feit dat regelmatige werktijden de kans op sociaal isolement vergroten. De positieve effecten van gunstige arbeidsomstandigheden, sociale contacten en goede loopbaan-perspectieven en het negatieve effect van flexibel of tijdelijk werk, die in hypothese 1 werden gepostuleerd, worden in ieder geval ten aanzien van de objectieve nutsindicator niet bevestigd.

Overziet men het vorenstaande, dan blijken bijna alle werkaspecten slechts op een of twee objectieve indicatoren voor het objectieve welzijn een significant effect uit te oefenen. Bovendien is dit effect niet altijd in de verwachte positieve richting. Zo is het sterk positieve effect van de arbeidsduur en het uurloon op het nettomaandinkomen overeenkomstig de verwachting. Maar het feit dat een langere arbeidsduur bijdraagt aan sociaal isolement en dat een hoger loon en betere arbeidsomstandigheden gepaard gaan met minder maatschappelijke participatie, is moeilijker te verklaren. Verder valt op dat de aard van het dienstverband (flexibel of vast) op geen enkel aspect van het objectieve welbevinden, met uitzondering van de vrijetijdsactiviteiten, van invloed blijkt te zijn. Hetzelfde geldt voor de loopbaanperspectieven.

4.5.2 Het subjectieve welzijn van werkenden

Een mogelijke verklaring voor het ontbreken van enig effect van de aard van het dienstverband en van de loopbaanperspectieven in de voorgaande analyse is dat deze werkaspecten vooral psychische gevolgen hebben en daarom alleen in het subjectieve welzijn tot uitdrukking komen. Deze mogelijkheid wordt onderzocht in tabel 4.2, waarin de resultaten zijn vermeld van een lineaire regressie van het subjectieve welzijn op de eerdergenoemde werkaspecten en een aantal persoonskenmerken. In aanvulling daarop zijn nu ook indicatoren voor het arbeidsethos en voor een calculerende houding (SSO) als verklarende variabele opgenomen, aangezien deze volgens de mentale-incongruentietheorie eveneens van invloed kunnen zijn op het subjectieve welzijn van werkenden.

Van het subjectieve welzijn wordt ruim een kwart verklaard door de combinatie van objectieve werkaspecten, objectieve persoonskenmerken en attitudes van de respondenten. De werkaspecten verklaren echter minder dan een vijfde van de variantie van het subjectieve welzijn, dat is minder dan bij het objectieve welzijn.

Tabel 4.2 Gecorrigeerd effect^a van de werkaspecten op het subjectieve welzijn^b van werkenden, 1995

werkaspecten	effect op subjectieve welzijn
uurloon	0,032
arbeidsomstandigheden	0,049
arbeidsinhoud	0,147 **
loopbaanperspectieven	0,163 **
functieniveau	-0,117 **
maatschappelijke status	-0,013
sociale contacten	0,054
flexibel/tijdelijk werk	-0,032
werktijdenregeling	-0,052 *
arbeidsduur	0,016
verklaarde variantie (in procenten)	
door werkaspecten ^c	18,2
totaal	27,1

a Gecorrigeerd voor de invloed van geslacht, etniciteit, opleidingsniveau, levensfase, arbeidsethos, SSO en de overige werkaspecten.

b Genormaliseerde variabelen met een gemiddelde van 0 en een standaarddeviatie van 1 voor de totale populatie.

c R² van een regressie waarin alleen de werkaspecten als verklarende variabelen zijn opgenomen.

** significant bij p < 0,01; * significant bij p < 0,05.

Bron: SCP (LWW'95)

Slechts vier werkaspecten hebben een significant effect op het subjectieve welzijn ofwel de tevredenheid met de huidige leefsituatie: een aantrekkelijker arbeidsinhoud, betere loopbaanperspectieven, een *lager* functieniveau en *onregelmatiger* werktijden gaan samen met een grotere tevredenheid. Dat werkenden, ceteris paribus, minder tevreden zijn met hun leefsituatie naarmate zij in een hogere functie werken, is op het eerste gezicht misschien contra-intuïtief, maar dit negatieve effect is in overeenstemming met hypothese 1f, althans als men het functieniveau beschouwt als een indicator voor de moeilijkheidsgraad van het werk of de taakeisen. Zowel de stelling van Adam Smith dat de moeilijkheidsgraad van het werk een belastende factor is, waarvoor – bijvoorbeeld in de vorm van een hogere beloning – compensatie moet worden geboden, als de *demandzijde* van het sociologische stressmodel, impliceert immers dat hogere eisen aan het werk ceteris paribus het individuele nut of welzijn verminderen.

Evenals bij de analyse van de VOEG-score is, in overeenstemming met het *demand-control*model van Karasek (§ 4.3.10), ook een regressie uitgevoerd waarin de verhouding tussen de arbeidsinhoud en het functieniveau is opgenomen. Een hoge score op de arbeidsinhoud in combinatie met een laag functieniveau blijkt dan een boven gemiddelde tevredenheid op te leveren. Terwijl een lage score op de arbeidsinhoud in combinatie met een hoog functieniveau juist tot ontevredenheid leidt. Een lage score op de arbeidsinhoud én op het functieniveau gaat gepaard met een gemiddelde tevredenheid. Maar werkenden met een aantrekkelijke arbeidsinhoud en een hoog functieniveau zijn juist wat minder tevreden.¹⁹ Afgezien van dit enigszins verrassende laatste resultaat, zijn deze uitkomsten in overeenstemming met de stelling van Karasek dat de verhouding tussen de taakeisen en de beslissingsruimte het nut van het werk bepaalt. Ze leveren

opnieuw geen steun op voor de stelling van Christis dat lage functies met veel mogelijkheden als onaantrekkelijk worden ervaren.

Het sterk significante effect van de loopbaanperspectieven bevestigt de veronderstelling dat deze factor weliswaar geen direct waarneembare 'objectieve' gevolgen heeft, maar wel een belangrijk positief effect heeft op het subjectieve welbevinden (hypothese 1e). Tijdelijk werk of een flexibel dienstverband blijkt, anders dan verwacht, echter (ook) niet van invloed te zijn op de tevredenheid met de leefsituatie (hypothese 1i). Blijkbaar zijn de toekomstperspectieven in het algemeen belangrijker voor het subjectieve welzijn dan de zekerheid van de huidige baan. Dat onregelmatige werktijden de tevredenheid met de huidige leefsituatie vergroten, valt moeilijk te verklaren. Dit resultaat is strijdig met hypothese 1j, waarin juist het omgekeerde effect wordt voorspeld.

In strijd met de onderdelen a, b, g en h van hypothese 1 oefenen het uurloon, de arbeidsomstandigheden, de maatschappelijke status en de sociale contacten geen significante invloed uit op het subjectieve welbevinden. Dat de twee eerstgenoemde werkaspecten geen invloed hebben, staat op gespannen voet met de neoklassieke theorie. Volgens deze theorie verminderen, naast een onaantrekkelijke arbeidsinhoud en de moeilijkheidsgraad van het werk, namelijk ook slechte arbeidsomstandigheden het nut van het werk, terwijl een hoger loon daarvoor compensatie zou bieden. Men zou kunnen veronderstellen dat dit effect in de analyse niet zichtbaar wordt, doordat het effect van de arbeidsomstandigheden en van het uurloon elkaar opheffen (in statistische termen is er dan sprake van multicollineariteit). In dat geval zouden deze factoren echter onderling sterk moeten samenhangen, terwijl in paragraaf 2.10 (tabel 2.6) is vastgesteld dat dit niet het geval is: de correlatie tussen de arbeidsomstandigheden en het uurloon bedraagt slechts 0,15 (significat bij 10%).

Het ontbreken van enige significante relatie tussen het loon en de tevredenheid met de leefsituatie is te meer opvallend, omdat de tevredenheid met de financiële situatie een van de bestanddelen is van de indicator voor het subjectieve welzijn. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat niet zozeer het absolute niveau van het uurloon de tevredenheid bepaalt, maar de relatieve hoogte ten opzichte van een bepaald referentieniveau. Dit referentieniveau zou bijvoorbeeld overeen kunnen komen met de gemiddelde beloning van werknemers met wie de persoon in kwestie zich vergelijkt, zoals andere werkenden met hetzelfde opleidings- of functieniveau. Deze mogelijkheid is onderzocht door het verschil te berekenen tussen het uurloon van de individuele respondenten en het gemiddelde uurloon van andere werknemers met hetzelfde beroepsniveau of hetzelfde opleidingsniveau. In geen van beide gevallen blijkt het relatieve loon, dat op deze wijze wordt berekend, echter een significant effect op het subjectieve welbevinden te hebben.

Dat de maatschappelijke status van het werk evenmin van invloed is op het subjectieve welbevinden, valt moeilijk te rijmen met de sociaal-psychologische motivatietheorie, die, naast de arbeidsinhoud en de regelmaat van de werktijden, ook aan de status van het werk een belangrijke bijdrage aan het nut van werk toeschrijft. Het ontbreken van

een significant effect van de sociale contacten is tenslotte strijdig met de aan de *human-relations*school ontleende hypothese 1h, dat het nut van werken gerelateerd is aan de sociale interacties op het werk.

Al deze negatieve uitkomsten lijken juist ondersteuning te bieden voor de sociaal-psychologische flowtheorie van Csikszentmihalyi: het nut van werken voor het individu zou volgens deze benadering niet of nauwelijks samenhangen met de kwaliteit van het werk, maar vooral met de persoonlijke instelling van de werkende persoon. Daarbij moet wel worden aangetekend dat de tevredenheid met de huidige leefsituatie, die in dit onderzoek als indicator voor het subjectieve welbevinden wordt gebruikt, weinig overeenkomst vertoont met het begrip flow, dat veeleer naar een 'piekervaring' verwijst. Csikszentmihalyi (1997) wijst erop dat flow zeker niet gelijk kan worden gesteld met geluk of tevredenheid. Vorenstaande uitkomsten zijn weliswaar niet strijdig met de flowtheorie, maar kunnen daarom evenmin als steun voor deze theorie worden beschouwd. Daarvoor zou men over meer directe indicatoren voor flow moeten beschikken.

4.5.3 Het nut van werk en de postindustriële arbeidsmarkt

In hoofdstuk 1 is uiteengezet dat volgens de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid het nut van werken voor het individu zou kunnen toenemen door de overgang van een traditionele industriële naar een postindustriële arbeidsmarkt. Volgens de WRR (1990) gaat deze overgang gepaard met een verbetering van de arbeidsomstandigheden en arbeidsinhoud, waardoor werk steeds minder een 'last' en steeds meer een 'lust' wordt. Nu is in hoofdstuk 2 al gebleken dat de verschuiving van de werkgelegenheidsstructuur van de nijverheid naar de dienstensector veel minder invloed heeft op de kwaliteit van de arbeid dan in deze redenering wordt verondersteld. Er is geen sprake van een eenduidige verbetering van de kwaliteit van het werk (regradatie). En voorzover specifieke aspecten van het werk wel een stijgende trend vertonen (zoals het functieniveau), is deze niet het resultaat van de verschuiving in de sectorstructuur, maar doet hij zich in alle sectoren voor. Op grond hiervan is het niet erg aannemelijk dat de overgang naar een postindustriële arbeidsmarkt een positieve bijdrage levert aan het individuele 'nut' van werken.

Het is echter denkbaar dat de invloed van deze overgang loopt via andere aspecten van het werk dan in de voorgaande analyses als indicatoren voor de kwaliteit van het werk zijn gebruikt. Deze mogelijkheid kan worden onderzocht door een meer directe indicator voor de postindustriële arbeidsmarkt als verklarende variabele te hanteren. De meest voor de hand liggende indicator is de bedrijfstak. Stel bijvoorbeeld, dat niet zozeer de fysieke arbeidsomstandigheden, de arbeidsinhoud of de beloning het nut van verschillende soorten werk bepalen, maar de vraag of men met dingen werkt (in de nijverheid) dan wel met mensen of met symbolen (in de dienstensector). Aangezien dit onderscheid in de voorgaande analyses niet als verklarende variabele is opgenomen, zou dit effect dan over het hoofd zijn gezien. Voor dit onderscheid is echter niet alleen de bedrijfstak van belang, maar ook het beroep. De overgang naar een postindustriële arbeidsmarkt kenmerkt zich, behalve door een verschuiving van de nijverheid naar de dienstensector, immers ook door een verandering in de beroepenstructuur binnen bedrijfstakken. Zoals in hoofdstuk 2 is geconstateerd, is ook in de industrie steeds

minder personeel direct betrokken bij het productieproces en wordt steeds meer personeel ingezet voor ondersteunende taken (bijv. administratie, marketing, onderzoek en ontwikkeling, management).

De regressieanalyses van het objectieve en subjectieve welzijn van werkenden zijn daarom nogmaals uitgevoerd, maar dan na toevoeging van de bedrijfstak en de beroepsklasse²⁰ als verklarende variabelen. In geen van de gevallen blijken de bedrijfstak en de beroepsgroep echter, in aanvulling op de andere variabelen, op het objectieve noch op het subjectieve welzijn enige significante invloed uit te oefenen. Blijkbaar zijn er voor het welzijn geen andere verschillen tussen de bedrijfstakken en de beroepsgroepen van belang dan de werkaspecten waarmee al in de eerdere analyses is rekening gehouden. Deze aanvullende analyse levert derhalve geen aanwijzingen op, dat de verschuiving in de werkgelegenheidsstructuur in de richting van de dienstensector een zelfstandige (positieve) invloed heeft op het objectieve of subjectieve welbevinden van werkenden.

4.5.4 Conclusie

Concluderend leveren vorenstaande analyses niet meer dan partiële steun op voor hypothese 1 over de werkaspecten die het nut of welzijn van de werkenden beïnvloeden. Het objectieve welzijn hangt alleen sterk significant samen met het uurloon, de arbeidsinhoud en de maatschappelijke status, terwijl het functieniveau een zwak significant positief effect en regelmatige werktijden zwak significant negatief effect hebben. De eerste drie effecten zijn conform de verwachtingen (hypothese 1 onderdelen a, c/d en g), waarbij moet worden aangetekend dat het effect van het uurloon uitsluitend via het nettomaandinkomen loopt. Het subjectieve welzijn ofwel de tevredenheid met de leef-situatie wordt in positieve zin beïnvloed door de arbeidsinhoud en de loopbaanperspectieven en in negatieve zin door het functieniveau en regelmatige werktijden. De eerste drie effecten zijn in overeenstemming met hypothese 1 (onderdelen c/d, e, f). Vooral de hypothese dat het subjectieve welzijn wordt beïnvloed door de verhouding tussen de taakeisen (gemeten met het functieniveau) en de beslissingsruimte (gemeten met de arbeidsinhoud), wordt overtuigend bevestigd. Voor de in hypothese 1 veronderstelde invloed op het individuele nut van de arbeidsomstandigheden, de sociale contacten en de onzekerheid van het dienstverband, zijn echter vrijwel geen aanwijzingen gevonden (met uitzondering van de relatie tussen sociale contacten en sociaal isolement), terwijl het negatieve effect van regelmatige werktijden op zowel het objectieve als het subjectieve welzijn zonder meer strijdig is met hypothese 1.

4.6 Het objectieve welzijn van werkenden en niet-werkenden vergeleken

In deze en de volgende paragrafen richt de aandacht zich op het verschil in nut of welzijn tussen werkenden en niet-werkenden. Daarmee worden de verschillende onderdelen van hypothese 2 getoetst. Hypothese 2a, die aan de neoklassieke theorie is ontleend, stelt dat het verschil in nut tussen werkenden en niet-werkenden in de eerste plaats wordt bepaald door de vraag of men vrijwillig dan wel onvrijwillig niet (betaald) werkt. Hoewel in de enquête LWW'95 niet rechtstreeks is gevraagd naar de (on)vrijwilligheid van het niet-werken, is het aannemelijk dat de mate van vrijwilligheid sterk samenhangt met de categorie van niet-werkenden waartoe men behoort c.q. zichzelf rekent. Werklozen die actief op zoek zijn naar een betaalde baan zullen doorgaans

onvrijwillig zonder werk zitten, terwijl dit waarschijnlijk ook geldt voor het merendeel van de arbeidsongeschikten. Voor huisvrouwen, scholieren en studenten en vroegd gepensioneerden mag men aannemen dat het niet-werken meestal een vrijwillige keuze is. De in paragraaf 4.4.7 besproken indeling van de niet-werkenden in zes categorieën lijkt dus een redelijke benadering voor een indeling naar gradaties van (on)vrijwilligheid, waarbij het alleen voor de categorie overige niet-werkenden niet bij voorbaat duidelijk is hoe deze het beste kan worden gekarakteriseerd. Hoewel werken in beginsel altijd vrijwillig is, is uit de analyse in paragraaf 4.5 gebleken dat het welzijn van werkenden mede wordt bepaald door de aard van het werk. Zoals eerder opgemerkt, is het bij een vergelijking van werkenden met niet-werkenden niet mogelijk de verschillende aspecten van het werk mee te wegen, aangezien deze uitsluitend betrekking hebben op de werkenden. Het is echter wel mogelijk ook de werkenden in een aantal categorieën onder te verdelen op basis van de kwaliteit van het werk. Hiertoe wordt gebruikgemaakt van de indeling in vier clusters (plus een groep waarvan de kwaliteit van het werk niet bekend is) die in paragraaf 2.10 is gepresenteerd.

Tabel 4.3 geeft een overzicht van de scores van werkenden en niet-werkenden en van de verschillende subcategorieën op de zeven indicatoren voor het objectieve welzijn alsmede op de samenvattende indicator (het gemiddelde van de scores op de afzonderlijke indicatoren). Met uitzondering van het maandinkomen zijn alle scores gestandaardiseerd (gemiddelde 0 en standaarddeviatie 1) en duidt een positieve score op een hoog welzijn. Omdat de indicator voor het inkomen, in tegenstelling tot de andere indicatoren, niet uit een schaal bestaat, maar uit een goed interpreteerbare variabele (namelijk het nettomaandinkomen in guldens), is deze in tabel 4.3 niet gestandaardiseerd.²¹ In bijlage B4.2 worden ook de scores op de afzonderlijke items, waaruit de verschillende indicatoren zijn samengesteld, vermeld.

Tabel 4.3 laat zien dat de groep werkenden als geheel op alle indicatoren op een na gunstiger scoort dan de groep niet-werkenden. Werkenden hebben gemiddeld een aanzienlijk hoger inkomen, een betere gezondheid, vertonen minder stressverschijnselen, zijn minder vaak sociaal geïsoleerd, ondernemen meer vrijetijdsactiviteiten en zijn sterker maatschappelijk betrokken dan niet-werkenden. Alleen ten aanzien van de maatschappelijke participatie (vrijwilligerswerk en kerkbezoek) scoren niet-werkenden gemiddeld hoger. Dit kan echter niet voldoende compensatie bieden voor hun lagere score op de andere indicatoren, zodat de samenvattende score voor het objectieve welzijn voor de werkenden gemiddeld beduidend hoger is dan voor de niet-werkenden.

Het verschil in objectief welzijn tussen werkenden en niet-werkenden manifesteert zich het sterkst bij het nettomaandinkomen: werkenden hebben gemiddeld een bijna driemaal zo hoog inkomen als niet-werkenden (in gestandaardiseerde scores: 0,53 voor werkenden en -0,41 voor niet-werkenden). Aangezien het al dan niet hebben van *betaald* werk het onderscheidende criterium voor beide groepen is en een deel van de niet-werkenden (met name huisvrouwen en studerende) over het algemeen geen recht heeft op een sociale uitkering, is deze uitkomst natuurlijk niet verrassend.

Tabel 4.3 Indicatoren voor het objectieve welzijn^a naar arbeidsmarktpositie, 1995

arbeidsmarktpositie	netto- maand- inkomen	algehele gezond- heid	VOEG- score	vrije- tijds- activi- teiten	sociaal isole- ment	maat- schap- pelijke parti- cipatie	maat- schap- pelijke betrok- kenheid	objec- tief welzijn
werkend	2.102	0,38	0,33	0,28	0,12	-0,11	0,11	0,22
cluster 1 (deeltijdwerk)	1.275	0,39	0,18	0,14	0,26	-0,08	0,02	0,10
cluster 2 (handarbeid)	2.055	0,42	0,31	0,36	0,14	-0,06	0,07	0,23
cluster 3 (dienstenwerk)	2.010	0,31	0,35	0,42	0,10	-0,38	-0,09	0,15
cluster 4 (staf- en kader- functies)	2.643	0,47	0,48	0,61	0,23	-0,13	0,50	0,42
onbekend	2.112	0,37	0,32	0,18	0,08	-0,08	0,08	0,20
niet-werkend	779	0,10	0,10	0,00	0,03	0,06	-0,14	-0,06
werkloos	1.371	0,17	0,00	-0,21	-0,09	-0,23	-0,14	-0,09
arbeidsongeschikt	1.562	-1,17	-0,72	-0,36	-0,23	-0,04	0,09	-0,34
vervroegd gepensioneerd	2.343	0,43	0,49	0,17	0,00	0,64	0,48	0,40
huisvrouw/-man	344	0,29	0,23	-0,02	0,02	0,16	-0,34	-0,07
scholier/student	263	0,49	0,30	0,55	0,32	-0,15	0,04	0,09
overig niet-werkend	928	0,26	0,28	0,05	0,17	0,03	-0,09	0,04

a Alle indicatoren (m.u.v. het inkomen) zijn genormaliseerde variabelen met een gemiddelde van 0 en een standaarddeviatie van 1 voor de totale populatie. Het nettomaandinkomen is uitgedrukt in gulden.

Bron: SCP(LWW'95)

Bij de andere indicatoren is het verschil tussen werkenden en niet-werkenden steeds betrekkelijk gering: in de meeste gevallen niet meer dan een kwart standaarddeviatie. Alleen bij de gezondheid is het verschil iets groter (0,28 standaarddeviatie), maar dat niet-werkenden gemiddeld minder gezond zijn dan werkenden wordt op zijn minst ten dele verklaard door het feit dat een gebrekkige gezondheid vaak een *oorzaak* is van 'inactiviteit'. Het zijn dan ook vooral de arbeidsongeschikten die verantwoordelijk zijn voor de matige gemiddelde gezondheid van niet-werkenden. Of werken omgekeerd ook de gezondheid bevordert, kan op basis van de positieve samenhang tussen werk en gezondheid niet worden uitgemaakt.

Niet-werkenden scoren gemiddeld ook minder gunstig op de VOEG-score, die eerder als een stressindicator is aangeduid. Dit duidt erop dat stress, anders dan de publicitaire aandacht rond dit verschijnsel wellicht doet vermoeden, zeker niet alleen een gevolg is van de situatie op het werk.

Hoewel niet-werkenden blijken tabel 4.3 wat vaker in een sociaal isolement verkeren dan werkenden, blijkt uit een aantal andere vragen in LWW'95 (die geen deel uitmaken van de indicator voor sociaal isolement) dat niet-werkenden vaker familie, vrienden, kennissen en burens ontmoeten dan werkenden (zie bijlage B4.2). Het ligt voor de hand om de verklaring hiervoor vooral te zoeken in het feit dat niet-werkenden over meer vrije tijd beschikken. De tevredenheid met de contacten met familie, vrienden en dergelijke en de mate waarin men ook persoonlijke problemen bespreekt, verschillen nauwelijks tussen werkenden en niet-werkenden. Over contacten met (ex-)collega's

zijn in LWW'95 geen vragen gesteld, maar het mag worden aangenomen dat de werkenden op dit punt beduidend beter zouden scoren.

Werkenden hebben een actievere vrijetijdsbesteding dan niet-werkenden: zij zijn vaker lid van een vereniging, hebben meer hobby's en gaan vaker uit. Behalve dat werken zelf een actiever vrijetijdsgedrag stimuleert, is het denkbaar dat het verschil in inkomen tussen werkenden en niet-werkenden hiervoor (mede) een verklaring vormt. Of dit zo is, zal hierna nog worden onderzocht.

De geringere maatschappelijke betrokkenheid van niet-werkenden hangt in de eerste plaats samen met het feit dat zij veel minder vaak lid zijn van een vakbond dan werkenden (8% versus 27%). De meeste niet-werkenden zien een vakbond blijkbaar in de eerste plaats als een belangenbehartiger van de werkenden. Dit lijkt nog niet zoveel te zeggen over de maatschappelijke betrokkenheid van niet-werkenden, maar zij blijken gemiddeld ook minder geïnteresseerd te zijn in politiek (65% van de niet-werkenden zegt matig tot zeer geïnteresseerd te zijn in politiek tegenover 76% van de werkenden). Er is echter nauwelijks verschil in opkomst bij de laatste Tweede-Kamer-verkiezingen: van de niet-werkenden is 75% gaan stemmen, van de werkenden 77%. Niet-werkenden zijn actiever dan werkenden als het gaat om vrijwilligerswerk en kerkbezoek. Twee verklaringen hiervoor liggen voor de hand: niet-werkenden hebben meer tijd voor dergelijke activiteiten en zij zoeken daarin wellicht compensatie voor het gemis aan (betaald) werk. Niettemin blijken niet-werkenden toch vaker dan werkenden niet goed raad met hun tijd te weten: zij vervelen zich vaker (zie bijlage B4.2).

Uit tabel 4.3 mag dan blijken dat de werkenden op de meeste indicatoren voor het objectieve welzijn gemiddeld beter scoren dan de niet-werkenden, veel opvallender zijn de grote verschillen binnen beide categorieën. Dit geldt in het bijzonder voor de niet-werkenden. Zoals op grond van hypothese 2a werd verwacht, blijken vooral werklozen en arbeidsongeschikten, die min of meer gelijk kunnen worden gesteld met de groep onvrijwillig niet-werkenden, op de meeste indicatoren voor het objectieve welzijn slecht te scoren. Dit geldt in het bijzonder voor de arbeidsongeschikten die op vier van de zeven indicatoren de laagste score van alle onderscheiden groepen hebben. Zoals verwacht, hebben zij gemiddeld de slechtste gezondheid. Men mag echter aannemen dat dit veeleer de oorzaak en niet een gevolg van hun arbeidsongeschiktheid is. Ook op de VOEG-score nemen zij de laagste positie in en verder zijn zij weinig actief in hun vrije tijd en verkeren zij het vaakst in een sociaal isolement. Arbeidsongeschikten springen er alleen ten aanzien van hun inkomen en hun maatschappelijke betrokkenheid gunstig uit in vergelijking met de andere niet-werkenden; alleen de vervroegd gepensioneerden scoren op deze twee indicatoren beter. Het relatief hoge inkomen hangt vanzelfsprekend samen met de betrekkelijk genereuze arbeidsongeschiktheidsuitkeringen in Nederland.

Werklozen onderscheiden zich vooral in ongunstige zin door hun geringe maatschappelijke participatie en daarnaast door relatief veel stress (VOEG-score), een weinig actieve vrijetijdsbesteding, sociaal isolement en weinig maatschappelijke betrokkenheid. Afgezien van het inkomen blijken de drie categorieën vrijwillig niet-werkenden, namelijk de vervroegd gepensioneerden, huisvrouwen en -mannen en scholieren en studenten,

niet of nauwelijks onder te doen voor de werkenden. Dat het gemiddelde nettomaandinkomen van huisvrouwen en van scholieren en studenten het laagst is van alle categorieën, wekt geen verbazing, aangezien zij doorgaans geen of slechts een klein eigen inkomen hebben, bijvoorbeeld uit een deeltijdbaantje of studiefinanciering. Vervroegd gepensioneerden hebben daarentegen gemiddeld zelfs een hoger inkomen dan de werkenden en doen alleen onder voor de werkenden in staf- en kaderfuncties (cluster 4). Ten aanzien van hun gezondheid en stress verschillen de vrijwillig niet-werkenden nauwelijks van de werkenden. Met uitzondering van de scholieren en studenten hebben zij wel een wat minder actief vrijetijdsgedrag dan werkenden en verkeren zij iets vaker in een sociaal isolement. Opvallend is verder de intensieve maatschappelijke participatie en sterke maatschappelijke betrokkenheid van vervroegd gepensioneerden. Dat de andere categorieën niet-werkenden weinig maatschappelijke betrokkenheid tonen, komt vooral tot uitdrukking in het geringe percentage dat lid is van een vakbond. Van de vervroegd gepensioneerden is een aanzienlijk groter deel vakbondslid gebleven dan van de werklozen en de arbeidsongeschikten. Blijkbaar vormt een 'positieve' reden voor het verlaten van het arbeidsproces (pensionering) minder aanleiding om het lidmaatschap op te zeggen dan een 'negatieve' reden (werkloosheid of arbeidsongeschiktheid).

De politieke interesse is opvallend groot onder scholieren en studenten (84%) en gering onder huisvrouwen en -mannen (58%) (zie bijlage B4.2). Dit komt echter nauwelijks tot uitdrukking in het stemgedrag: vooral werklozen blijven thuis bij de Tweede-Kamer-verkiezingen (één op de drie), terwijl gepensioneerden opvallend vaak gaan stemmen. Wordt gecorrigeerd voor het deel van de scholieren en studenten dat bij de laatste verkiezingen nog niet mocht stemmen, dan is de opkomst onder deze groep met 85% overigens ook opvallend hoog.

Wordt naar de samenvattende score van het objectieve welzijn gekeken, dan doen vervroegd gepensioneerden het opvallend goed: hun objectieve welzijnsscore is nauwelijks lager dan die van de werkenden in staf- en kaderfuncties (cluster 4). Arbeidsongeschikten hebben daarentegen veruit de laagste totaalscore, gevolgd door werklozen en huisvrouwen en -mannen. De score van scholieren en studenten is vergelijkbaar met die van deeltijdwerkenden (cluster 1).

De verschillen tussen de vier clusters van werkenden onderling zijn beduidend kleiner dan die tussen de verschillende categorieën niet-werkenden. Zoals na de analyse in de voorgaande paragraaf te verwachten viel, scoren de werkenden in cluster 4, de staf- en kaderfuncties, over het algemeen wat gunstiger dan de deeltijdwerkenden in cluster 1, terwijl cluster 2 en 3, respectievelijk handarbeiders en dienstenwerkers, een tussenpositie innemen. Dit blijkt onder meer uit de algemene, samenvattende score voor het objectieve welzijn, die voor cluster 4 0,32 standaarddeviatie hoger is dan voor cluster 1. Het duidelijkst manifesteert het verband tussen cluster en leefsituatie zich bij het netto-maandinkomen, de gezondheid, de vrijetijdsactiviteiten en de maatschappelijke betrokkenheid: de werkenden in de vierde cluster hebben gemiddeld het hoogste inkomen, de beste gezondheid, de meest actieve vrijetijdsbesteding en de grootste maatschappelijke betrokkenheid. Niettemin zijn de werkenden in cluster 4 wel iets minder vaak lid van een vakbond dan de werkenden in cluster 2 (zie bijlage B4.2). Dit is niet verwon-

derlijk, aangezien handarbeiders, die tot cluster 2 behoren, traditioneel de hoogste organisatiegraad hebben.

De deeltijdwerkers in cluster 1 scoren niet op alle indicatoren het slechtst. Hun gezondheid verschilt nauwelijks van die in cluster 2 en 3, en, hoewel zij zelden lid zijn van een vakbond, doen hun interesse voor politiek en hun opkomst bij verkiezingen evenmin onder voor die van de werkenden in cluster 2 en 3 (zie bijlage B4.2). Verder is het met hun sociale contacten uitstekend gesteld: de deeltijders verkeren zelden in een sociaal isolement.

Tabel 4.3 laat aanzienlijke verschillen in objectief welzijn zien tussen de verschillende categorieën werkenden en niet-werkenden. Bovendien blijken het vooral de werklozen en arbeidsongeschikten te zijn die zich in ongunstige zin van de andere categorieën onderscheiden, terwijl de overige niet-werkenden niet systematisch achterblijven bij de werkenden. Hoewel deze resultaten in overeenstemming zijn met hypothese 2a, staat nog niet vast of de verschillen in welzijn tussen de categorieën inderdaad het gevolg zijn van de verschillen in arbeidsmarktpositie of dat zij samenhangen met andere verschillen tussen de personen die tot de verschillende categorieën behoren. Zo telt de cluster van deeltijdwerkenden veel vrouwen en jongeren, en de cluster van staf- en kaderfuncties veel hoogopgeleiden. Scholieren en studenten zijn vanzelfsprekend overwegend jong, en vervroegd gepensioneerden relatief oud. De categorie huisvrouwen en -mannen bestaat voor het overgrote deel uit vrouwen. Het is dus denkbaar dat vooral deze achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd, opleidingsniveau) de verschillen in objectief welzijn verklaren en niet zozeer de verschillen in arbeidsmarktpositie. Om een antwoord op deze vraag te verkrijgen, is een aantal multivariate analyses uitgevoerd, waarin de score op de diverse indicatoren voor het objectieve welzijn de afhankelijke variabele is en waarin zowel de arbeidsmarktcategory waartoe men behoort als een aantal persoonskenmerken als verklarende variabelen zijn opgenomen. De persoonskenmerken die in de analyse zijn meegenomen, zijn opnieuw het geslacht, de etniciteit, het opleidingsniveau en de levensfase.

Tabel 4.4 laat zien welk effect de verschillende aspecten van het werk hebben op de leefsituatie als wordt gecorrigeerd voor het effect van verschillen in persoonskenmerken. Bij de interpretatie van de coëfficiënten dient men wederom te bedenken dat alle variabelen (zowel de afhankelijke als de onafhankelijke) genormaliseerd zijn en dat een positieve waarde steeds als een hogere of gunstiger score kan worden geïnterpreteerd. In tegenstelling tot tabel 4.3 is nu ook het nettomaandinkomen gestandaardiseerd, om de inkomensverschillen tussen de categorieën beter te kunnen vergelijken met de verschillen op de andere indicatoren.

De onderste regels van tabel 4.4 laten zien welk deel van de totale variantie van het objectieve welzijn wordt verklaard door alle verklarende variabelen (d.w.z. de arbeidsmarktpositie én de persoonskenmerken) tezamen en welk deel door alleen de arbeidsmarktpositie. Hieruit blijkt dat alleen van het maandinkomen en de algehele gezondheid een substantieel deel (een zesde à een zevende) wordt verklaard door de arbeidsmarktpositie.

Tabel 4.4 Gecorrigeerde indicatoren^a voor het objectieve welzijn^b naar arbeidsmarktpositie, 1995

arbeidsmarktpositie	netto- maand- inkomen	algehele gezond- heid	VOEG- score	vrije- tijds- activi- teiten	sociaal isole- ment	maat- schap- pelijke parti- cipatie	maat- schap- pelijke betrok- kenheid	objec- tief welzijn
werkend								
cluster 1 (deeltijdwerk)	-0,06	0,10	-0,04	-0,03	0,15	-0,01	0,08	0,03
cluster 2 (handarbeid)	0,38	0,06	0,02	0,10	0,08	0,05	0,12	0,12
cluster 3 (dienstenwerk)	0,30	-0,04	0,06	0,18	0,05	-0,27	-0,01	0,04
cluster 4 (staf- en kader- functies)	0,67	0,12	0,16	0,25	0,08	-0,04	0,29	0,22
onbekend	0,31	0,09	0,05	-0,03	0,02	-0,05	0,00	0,06
niet-werkend								
werkloos	-0,11	-0,09	-0,21	-0,28	-0,10	-0,13	0,02	-0,13
arbeidsongeschikt	-0,03	-1,31	-0,88	-0,36	-0,25	-0,04	0,13	-0,39
vervroegd gepensioneerd	0,28	0,23	0,20	-0,03	-0,06	0,58	0,17	0,20
huisvrouw/-man	-0,63	0,14	0,10	-0,02	-0,11	0,17	-0,23	-0,08
scholier/student	-0,86	0,12	0,04	0,26	0,21	-0,08	0,11	-0,03
overig niet-werkend	-0,35	0,07	0,11	-0,03	0,07	0,03	-0,08	-0,03
significantie arbeidsmarktpositie ^c	**	**	**	**	*	**	**	**
verklaarde variantie (in procenten)								
door arbeidsmarktpositie ^d	14,8	15,9	6,9	2,1	1,0	1,6	1,4	7,1
totaal	38,6	23,1	11,7	15,4	4,3	4,8	19,8	27,1

a Gecorrigeerd voor de invloed van geslacht, etniciteit, opleidingsniveau en levensfase; afwijkingen van het gemiddelde.

b Alle indicatoren zijn genormaliseerde variabelen met een gemiddelde van 0 en een standaarddeviatie van 1 voor de totale populatie.

c ** significant bij $p < 0,01$; * significant bij $p < 0,05$.

d Gecorrigeerde R^2 van een regressie waarin alleen de arbeidsmarktpositie als verklarende variabele is opgenomen.

Bron: SCP(LWW'95)

Voor de vrijetijdsactiviteiten, het sociaal isolement, de maatschappelijke participatie en de maatschappelijke betrokkenheid is de invloed van de arbeidsmarktpositie te verwaarlozen, terwijl deze invloed ook bij stress (VOEG-score) niet boven de 10% uitkomt. Ook van de variantie van de samenvattende indicator voor het objectieve welzijn wordt met 7% slechts een zeer bescheiden deel door de arbeidsmarktpositie verklaard.

Dat de hoogte van het nettomaandinkomen voor een relatief groot deel door de arbeidsmarktpositie wordt bepaald, is natuurlijk niet verrassend. De verschillende arbeidsmarktcategoryën onderscheiden zich immers onder meer van elkaar door verschillen in dominante inkomensbron: loon of winst voor de werkenden, een sociale uitkering voor werklozen, arbeidsongeschikten en vervroegd gepensioneerden en geen of een zeer laag inkomen voor huisvrouwen en scholieren en studenten.

De relatief grote verklaringskracht van de arbeidsmarktpositie voor de gezondheid berust, zoals reeds meerdere malen opgemerkt, op een omdraaiing van het causale

verband: dit effect wordt vrijwel volledig bepaald door de categorie van arbeidsongeschikten, wier slechte gezondheid de oorzaak en niet het gevolg van hun inactiviteit is. Wordt bij de analyse van de gezondheid de categorie arbeidsongeschikten buiten beschouwing gelaten, dan blijkt het effect van de arbeidsmarktpositie op de gezondheid op 5%-niveau niet meer significant te zijn. Minder dan 1% van de variantie van de gezondheid wordt dan nog door de arbeidsmarktpositie verklaard.

Op grond van de cijfers in tabel 4.4 is er dan ook alle reden om het belang van werk voor de objectieve leefsituatie, met uitzondering van het inkomen, te relativeren. Werk en het soort werk respectievelijk de aard van de 'inactiviteit' doen er wel *iets* toe, maar veel minder dan andere factoren; waarvan de meeste overigens niet of moeilijk 'objectief' te meten lijken te zijn.

Op grond van hypothese 2a valt te verwachten dat onvrijwillig niet-werkenden, dat wil zeggen de werklozen en de arbeidsongeschikten, ook na correctie voor de invloed van persoonskenmerken, het laagste objectieve welzijn hebben. De cijfers in tabel 4.4 bevestigen dit voor de meeste indicatoren, met uitzondering van het nettomaandinkomen en de maatschappelijke betrokkenheid. Op de samenvattende indicator voor het objectieve welzijn scoren arbeidsongeschikten veruit het slechtst, gevolgd door de werklozen. Dat werkloosheid en arbeidsongeschiktheid gepaard gaan met een minder laag inkomen dan bij huisvrouwen en bij scholieren en studenten het geval is, is hierboven reeds verklaard uit het feit dat de twee eerstgenoemden meestal een sociale uitkering ontvangen en de laatstgenoemden niet.

Een interessante constatering is dat de score van werklozen bij alle aspecten van de leefsituatie slechter is dan de score van deeltijdwerkers, die van de verschillende categorieën werkers over het algemeen het slechtst scoren. Dit suggereert derhalve dat ook een relatief 'slechte' baan aan de onderkant van de arbeidsmarkt voor werklozen een verbetering van hun leefsituatie zou betekenen. Bij deze constatering passen echter wel twee kanttekeningen.

In de eerste plaats is de eerste cluster van deeltijdbanen een vrij omvangrijke categorie (17% van alle banen) die meer dan alleen de 'onderkant' van de arbeidsmarkt omvat. Het is dus niet uitgesloten dat er specifieke soorten werk zijn waarvoor de score op de leefsituatie-indicatoren lager is dan het gemiddelde voor de eerste cluster.

In de tweede plaats blijkt het verschil in score tussen werklozen en deeltijdwerkers bij verschillende indicatoren vrij klein te zijn. In dit verband is het interessant om het verschil in score tussen werklozen en deeltijdwerkers (cluster 1) enerzijds te vergelijken met het verschil tussen deeltijdwerkers en werkers met een staf- of kaderfunctie (cluster 4) anderzijds (tabel 4.5).

Bij de gezondheid, het sociaal isolement en de maatschappelijke participatie is het verschil tussen werkloosheid en werk in een deeltijdbaan veel groter dan het verschil tussen deeltijdwerk en een staf- of kaderfunctie. Bij het maandinkomen en de maatschappelijke betrokkenheid geldt echter het omgekeerde: hier valt het verschil tussen werklozen en deeltijdwerkers in het niet bij het verschil tussen deeltijders en staf- of kaderfunctionarissen.

Tabel 4.5 Verschil tussen de gecorrigeerde indicatoren^a voor het objectieve welzijn^b van werklozen, deeltijdwerkers en werkenden in een staf- of kaderfunctie, 1995

	netto- maand- inkomen	algehele gezond- heid	VOEG- score	vrije- tijds- activi- teiten	sociaal isole- ment	maat- schap- pelijke parti- cipatie	maat- schap- pelijke betrok- kenheid	objec- tief welzijn
verschil tussen cluster 1 (deeltijdwerk) en werkloosheid	0,05	0,19	0,17	0,25	0,25	0,12	0,06	0,16
verschil tussen cluster 4 (staf- en kaderfuncties) en cluster 1 (deeltijdwerk)	0,71	0,02	0,20	0,28	-0,07	-0,03	0,21	0,19

a Gecorrigeerd voor de invloed van geslacht, etniciteit, opleidingsniveau en levensfase.
b Alle indicatoren zijn genormaliseerde variabelen met een gemiddelde van 0 en een standaarddeviatie van 1 voor de totale populatie.

Bron: SCP (LWW'95)

Ten slotte ligt het verschil in stress en vrijetijdsactiviteiten tussen werklozen en deeltijdwerkers in dezelfde orde van grootte als het verschil tussen deeltijdwerkers en staf- of kaderfunctionarissen. Aangezien dit ook geldt voor de verschillen in de samenvattende indicator voor het objectieve welbevinden, kan de conclusie worden getrokken dat het onderscheid in objectief welbevinden tussen personen die aan de 'onderkant' en aan de 'bovenkant' van de arbeidsmarkt werken, over het algemeen vergelijkbaar is met het onderscheid tussen werklozen en personen die aan de onderkant werken. Simpel gesteld: niet alleen de vraag of men werkt doet ertoe, maar ook de kwaliteit van het werk.

Wordt de aandacht vervolgens gericht op de vrijwillig niet-werkenden (vervroegd gepensioneerden, huisvrouwen en studerende), dan valt op dat de gecorrigeerde scores van deze categorieën, afgezien van het nettomaandinkomen, slechts weinig verschillen van die van de werkenden. Alleen huisvrouwen vertonen weinig maatschappelijke betrokkenheid en verkeren wat vaker dan de werkenden in een sociaal isolement. De vervroegd gepensioneerden springen er ook na correctie voor verschillen in persoonskenmerken nog steeds uit door hun relatief gunstige scores, vooral ten aanzien van gezondheid, stress, maatschappelijke participatie en maatschappelijke betrokkenheid. Al met al biedt deze analyse overtuigende steun voor hypothese 2a, volgens welke het vooral het onderscheid tussen vrijwillig en onvrijwillig niet-werken is, dat van invloed is op het nut van niet-werkenden ten opzichte van werkenden. In de volgende paragraaf wordt onderzocht of dit niet alleen voor het objectieve welzijn, maar ook voor het subjectieve welzijn geldt.

4.7 Subjectief welzijn, arbeidsethos en de positie op de arbeidsmarkt

4.7.1 Tevredenheid van werkenden en niet-werkenden

Voorzover het subjectieve welzijn en het objectieve welzijn met elkaar samenhangen, mag men op grond van de voorgaande analyse verwachten dat werkenden het hoogste

subjectieve welzijn hebben, dat de vrijwillig niet-werkenden (vervroegd gepensioneerd, huisvrouwen en -mannen en scholieren en studenten) daar niet of nauwelijks voor onderdoen en dat de werklozen en arbeidsongeschikten het sterkst achterblijven (hypothese 2a).

Tabel 4.6 geeft een eerste indruk van de samenhang tussen de arbeidsmarktpositie en de tevredenheid met verschillende aspecten van de leefsituatie. Gezien eerdere opmerkingen over de interpersonele vergelijkbaarheid van nut of subjectief welzijn (§ 4.2) dient men alleen aan grote verschillen tussen de categorieën betekenis toe te kennen.

Tabel 4.6 Indicatoren voor het subjectieve welzijn^a naar arbeidsmarktpositie, 1995

arbeidsmarktpositie	(zeer) tevreden met:				score subjectief welzijn
	dagelijkse bezigheden	financiële situatie	maat - schappelijke positie	het leven dat men op het ogenblik leidt	
werkend	89	74	83	86	0,42
cluster 1 (deeltijdwerk)	86	67	76	95	0,39
cluster 2 (handarbeid)	86	70	86	87	0,42
cluster 3 (dienstenwerk)	84	76	83	94	0,44
cluster 4 (staf- en kaderfuncties)	89	87	93	81	0,55
onbekend	90	72	82	84	0,39
niet-werkend	84	63	71	79	0,15
werkloos	55	30	35	42	-0,88
arbeidsongeschikt	79	57	50	69	-0,22
vervroegd gepensioneerd	100	95	97	100	0,91
huisvrouw/-man	90	77	82	87	0,45
scholier/student	83	31	70	83	0,12
overig niet-werkend	88	72	78	83	0,27

a Percentage van het aantal respondenten per categorie dat tevreden of zeer tevreden is met het betreffende aspect van de leefsituatie, met uitzondering van de score voor het subjectief welzijn: genormaliseerde schaal met een gemiddelde van 0 en een standaarddeviatie van 1 voor de totale populatie.

Bron: SCP (LWW'95)

Een vergelijking van de werkenden en de niet-werkenden in hun totaliteit laat zien dat de werkenden op alle terreinen vaker tevreden zijn. Ook de samenvattende indicator voor het subjectieve welzijn heeft voor werkenden een hogere score dan voor niet-werkenden. Toch zijn de verschillen tussen werkenden en niet-werkenden betrekkelijk gering. Het aandeel niet-werkenden dat tevreden is met de huidige leefsituatie is zelfs opvallend hoog: ongeveer vier op de vijf niet-werkenden zijn tevreden met hun dagelijkse bezigheden en met het leven dat zij leiden, en circa twee op de drie zijn tevreden met hun maatschappelijke en financiële positie.

Worden vervolgens de verschillende categorieën niet-werkenden afzonderlijk bezien, dan valt onmiddellijk het grote verschil op tussen werklozen en arbeidsongeschikten enerzijds en de overige niet-werkenden anderzijds. Terwijl van de eerste twee categorieën een groot deel *niet* tevreden is met de huidige leefsituatie, onderscheiden de

andere groepen zich niet of nauwelijks in ongunstige zin van de werkenden. Vooral de zeer hoge scores van de vervroegd gepensioneerden springen eruit. Over alle vier aspecten van de huidige leefsituatie is minimaal 95% van de vervroegd gepensioneerden tevreden of zeer tevreden. Daarmee zijn zij zelfs beduidend meer tevreden dan de werkenden in staf- en kaderfuncties. Dit vormt een bevestiging van de uitkomsten van ander onderzoek (bijv. De Beer en Woittiez 1999) dat vervroegde uittreding uit het arbeidsproces via de VUT of een (pre-)pensioenregeling over het algemeen zeer positief wordt gewaardeerd.

Huisvrouwen zijn ook redelijk tevreden met hun leven zonder betaald werk. Voor scholieren en studenten geldt dit in wat mindere mate, vooral ten aanzien van hun financiële situatie en hun maatschappelijke positie.

Werklozen en arbeidsongeschikten zijn veruit het minst tevreden. Werklozen scoren op alle vier tevredenheidsaspecten het laagst. Hoewel de arbeidsongeschikten op meerdere 'objectieve' indicatoren (gezondheid, sociaal isolement, vrijetijdsactiviteiten) slechter scoren dan de werklozen, zijn zij toch iets minder ontevreden met hun huidige leefsituatie. Blijkbaar hebben zij zich wat meer verzoend met hun in objectief opzicht ongunstige leefsituatie.

Indien men werklozen en arbeidsongeschikten als onvrijwillig niet-werkenden mag beschouwen, en vervroegd gepensioneerden, huisvrouwen en studerende als vrijwillig niet-werkenden, dan vormen deze uitkomsten een overtuigende bevestiging van de neoklassieke hypothese 2a, volgens welke het nut van werkenden en van personen die vrijwillig niet werken hoger is dan dat van personen die onvrijwillig niet werken. De mate van tevredenheid blijkt tussen de verschillende categorieën werkenden slechts weinig te variëren. De grootste verschillen doen zich, niet onverwacht, bij de tevredenheid met de financiële positie en met de maatschappelijke positie voor. Ten aanzien van beide aspecten zijn werkenden in staf- en kaderfuncties (cluster 4) beduidend vaker (zeer) tevreden dan deeltijdwerkenden (in cluster 1), terwijl handarbeiders en dienstenwerkers een tussenpositie innemen. Opvallend is echter dat er nauwelijks enig verschil bestaat in tevredenheid met de dagelijkse bezigheden. Terwijl de personen met een staf- of kaderfunctie juist het minst tevreden en de deeltijders het meest tevreden zijn met het leven dat zij op het ogenblik leiden. Deze uitkomsten suggereren dat alleen de tevredenheid met de financiële en maatschappelijke positie wordt beïnvloed door het soort werk dat men verricht.

De gegevens in tabel 4.6 bieden echter nog niet voldoende inzicht in het effect van de arbeidsmarktpositie op de tevredenheid met de leefsituatie. Het is immers mogelijk dat de verschillen in subjectief welzijn tussen de arbeidsmarktcategoryen samenhangen met andere kenmerken van de personen in de verschillende categorieën, zoals hun geslacht, levensfase, opleidingsniveau of etniciteit. Daarnaast kunnen verschillen in waarden en normen het beeld beïnvloeden.

Zowel op grond van de neoklassieke economische theorie als op grond van de sociaal-psychologische mentale-incongruentietheorie is het aannemelijk dat de verschillen in subjectief welzijn tussen werkenden en niet-werkenden worden gematigd door verschillen in attitudes (in het bijzonder het arbeidsethos) tussen beide groepen (hypothese 2b). De neoklassieke theorie stelt dat de positie die men op de arbeidsmarkt inneemt, mede

wordt bepaald door persoonlijke voorkeuren. Onder de niet-werkenden zullen zich verhoudingsgewijs veel personen bevinden die aan werk (of de beloning die dit oplevert) niet zoveel belang hechten en daardoor met niet-werken even of zelfs meer tevreden zijn dan met werken. Bij voorbaat valt te verwachten dat het hierbij vooral om de drie categorieën vrijwillig niet-werkenden gaat: vervroegd gepensioneerden, huisvrouwen en -mannen en scholieren en studenten. Het is echter denkbaar dat zich ook onder de (onvrijwillig) werklozen en arbeidsongeschikten een groep bevindt die minder sterk aan (betaald) werk hecht en daardoor een hoger (of minder laag) subjectief welzijn hebben dan de werklozen en arbeidsongeschikten die sterk op werk zijn gericht. Dit verschil zou tot uitdrukking kunnen komen in het feit dat niet-werkenden met een zwak arbeidsethos meer tevreden zijn met hun leefsituatie dan niet-werkenden met een sterk arbeidsethos.

Iets soortgelijks kan gelden voor werkenden die uiteenlopende soorten werk verrichten. Als werknemers met een deeltijdbaan hiervoor bewust hebben gekozen, heeft het lagere inkomen dat daaruit voortvloeit waarschijnlijk geen noemenswaardig effect op hun tevredenheid. Beter gezegd: de kortere arbeidsduur (of andere positieve kenmerken van deeltijdwerk) biedt voor hen voldoende compensatie voor het lagere inkomen dat het werk oplevert.

Via een andere redenering komt de mentale-incongruentietheorie tot een soortgelijke conclusie. Naast de mogelijkheid dat de feitelijke situatie het resultaat is van iemands normen of voorkeuren (men werkt niet, omdat men aan werk niet veel belang hecht), is volgens de mentale-incongruentietheorie ook het omgekeerde mogelijk: men past zijn normen of voorkeuren aan aan de situatie waarin men zich (noodgedwongen) bevindt en daardoor wordt deze als minder ongunstig ervaren (normverandering). Ook dit zal tot uitdrukking komen in het feit dat het subjectief welzijn van niet-werkenden negatief samenhangt met de sterkte van hun arbeidsethos.

Om te onderzoeken in hoeverre deze veronderstellingen juist zijn, wordt eerst een overzicht gegeven van de verschillen in arbeidsethos tussen de verschillende categorieën werkenden en niet-werkenden.

4.7.2 Het arbeidsethos

Tabel 4.7 geeft een overzicht van de verschillen in arbeidsethos tussen personen met een verschillende arbeidsmarktpositie. De gegevens worden apart vermeld voor vrouwen en mannen omdat het, zowel op theoretische gronden als op grond van eerder empirisch onderzoek, aannemelijk is dat de houding van mannen en vrouwen tegenover arbeid verschilt. Behalve de algemene indicator voor het arbeidsethos, die alle vragen omvat die hierover in LWV'95 zijn gesteld, zijn tevens de in paragraaf 4.4.4 besproken deel-indicatoren opgenomen die respectievelijk de opvatting dat arbeid een plicht is, de centraliteit van arbeid en de instrumentele betekenis van arbeid (arbeid als bron van inkomen) meten. Alle schalen zijn gestandaardiseerde variabelen, zodat een positieve score op een bovengemiddeld arbeidsethos duidt.

Tabel 4.7 Opvattingen over arbeid^a naar arbeidsmarktpositie en geslacht, 1995

arbeidsmarktpositie	arbeidsethos		arbeid als plicht		centraliteit van arbeid		instrumentele betekenis van arbeid	
	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw
werkend	0,14	-0,23	0,16	-0,14	0,05	-0,26	0,05	-0,18
cluster 1 (deeltijdwerk)	-0,01	-0,23	-0,08	-0,09	0,24	-0,29	0,26	-0,34
cluster 2 (handarbeid)	0,21	-0,16	0,24	-0,07	0,12	-0,20	0,04	-0,40
cluster 3 (dienstenwerk)	-0,01	-0,33	0,12	-0,23	-0,36	-0,18	0,08	-0,16
cluster 4 (staf- en kaderfuncties)	-0,29	-0,58	-0,28	-0,48	-0,07	-0,51	-0,19	-0,26
onbekend	0,26	-0,15	0,26	-0,08	0,13	-0,22	0,09	-0,06
niet-werkend	0,28	-0,09	0,22	-0,03	0,24	-0,23	0,04	0,17
werkloos	0,05	-0,20	-0,08	-0,22	0,23	-0,04	0,16	-0,03
arbeidsongeschikt	0,80	0,02	0,68	0,11	0,58	-0,43	-0,09	0,19
vervroegd gepensioneerd	0,64	^b	0,54	^b	0,48	^b	0,20	^b
huisvrouw/-man	^b	-0,08	^b	-0,02	^b	-0,27	^b	0,37
scholier/student	-0,19	-0,25	-0,09	-0,20	-0,18	-0,17	-0,18	-0,70
overig niet-werkend	0,07	0,00	0,04	0,05	0,05	-0,03	0,19	-0,10
totaal	0,18	-0,14	0,17	-0,07	0,10	-0,24	0,05	0,04

a Alle indicatoren zijn genormaliseerde variabelen met een gemiddelde van 0 en een standaarddeviatie van 1 voor de totale populatie.

b Te weinig respondenten.

Bron: SCP (LWW'95)

Als eerste valt in tabel 4.7 het verschil in arbeidsethos tussen mannen en vrouwen op: in de kolommen voor de mannen overheersen de positieve getallen en in de kolommen voor de vrouwen de negatieve getallen. Dat wil zeggen dat mannen over het algemeen een sterker arbeidsethos hebben dan vrouwen, een resultaat dat ook in diverse andere onderzoeken is gevonden.²² Dit geldt ook voor de drie deelindicatoren waarin het arbeidsethos uiteenvalt. Alleen niet-betaald-werkende vrouwen benadrukken sterker de instrumentele betekenis van arbeid dan (zowel werkende als niet-werkende) mannen. Verder valt op dat als men mannen en vrouwen afzonderlijk beziet, personen zonder betaald werk over het algemeen een sterker arbeidsethos hebben dan personen met betaald werk! De veronderstelling dat niet-werken hetzij een gevolg is van een laag arbeidsethos, hetzij leidt tot een neerwaartse aanpassing van het arbeidsethos, blijkt in haar algemeenheid dus niet juist te zijn. Hieruit volgt dat het verschil in subjectief welbevinden tussen werkenden en niet-werkenden, anders dan de neoklassieke theorie en de mentale-incongruentietheorie suggereren, eerder wordt versterkt dan verzwakt door verschillen in arbeidsethos.

Zowel binnen de groep niet-werkenden als binnen de groep werkenden bestaan overigens aanzienlijke verschillen. Van alle onderscheiden groepen hebben vervroegd gepensioneerde en arbeidsongeschikte mannen het sterkste arbeidsethos. Dit hangt ten dele, maar zeker niet volledig, samen met hun leeftijd: ouderen hebben over het algemeen een sterker arbeidsethos dan jongeren. Bij werklozen ligt de situatie iets anders. Zij

hebben, op de scholieren en studenten na, het zwakste arbeidsethos van alle niet-werkenden. Toch doet hun arbeidsethos niet of nauwelijks onder voor dat van werkenden. Het lijkt dus niet aannemelijk dat hun betrekkelijk zwakke arbeidsethos de oorzaak is van hun werkloosheid. Het is wel denkbaar dat het arbeidsethos van werklozen verslapt naarmate zij langer werkloos blijven of dat de werklozen met het zwakste arbeidsethos de minste kans hebben om weer aan het werk te gaan. In dat geval zou het arbeidsethos van langdurig werklozen geringer zijn dan dat van kortdurig werklozen. Uit eerdere analyses op basis van LWW'95 bleek evenwel dat het arbeidsethos van kortdurig en langdurig werklozen niet significant verschilt (al wordt wel een significant effect gevonden na correctie voor geslacht, leeftijd, opleiding en etniciteit). De werkloosheidsduur blijkt evenmin een significante invloed te hebben op het zoekgedrag en de acceptatiebereidheid van werklozen (De Beer 1996, Hoff en Jehoel-Gijsbers 1998). Deze cijfers bieden derhalve weinig aanwijzingen dat (langdurig) werklozen hun normen en wensen ten aanzien van werk hebben aangepast aan de situatie waarin zij zich bevinden.

Onder de werkenden is het arbeidsethos van traditionele handarbeiders het sterkst en van staf- en kaderfunctionarissen het zwakst. Het arbeidsethos van de laatstgenoemden is zelfs verreweg het zwakst van alle hier onderscheiden groepen. Gezien het feit dat zij ook weinig instrumentele betekenis aan arbeid toekennen, mag men aannemen dat werkenden in staf- en kaderfuncties vooral de immateriële en/of intrinsieke aspecten van werk van belang vinden. Hun lage arbeidsethos kan wellicht ten dele verklaren waarom zij, ondanks hun aantrekkelijke werk, toch niet veel meer tevreden zijn dan de werkenden in de andere clusters.

4.7.3 Subjectief welzijn, arbeidsethos en arbeidsmarktpositie

De enigszins verrassende uitkomsten ten aanzien van het arbeidsethos doen vermoeden dat de verschillen in subjectief welbevinden tussen werkenden en niet-werkenden die in tabel 4.6 naar voren kwamen, niet noemenswaardig worden geflatteerd door verschillen in normen en waarden ten aanzien van arbeid. Het blijft dan nog wel mogelijk dat de verschillen in welbevinden samenhangen met andere kenmerken van de personen in kwestie. Om dit te onderzoeken, is een multivariate regressieanalyse uitgevoerd, waarin de indicator voor de tevredenheid met de leefsituatie niet alleen wordt verklaard uit de arbeidsmarktpositie, maar ook uit een aantal 'objectieve' persoonskenmerken (geslacht, levensfase, opleiding en etniciteit) en uit de indicatoren voor het arbeidsethos en voor een calculerende houding (SSO).

Terwijl in de tweede kolom van tabel 4.8 de ongecorrigeerde scores van de tevredenheid met de leefsituatie uit tabel 4.6 zijn vermeld, geeft de derde kolom de scores die zijn gecorrigeerd voor het effect van de achtergrondkenmerken en van de genoemde attitudes. Aangezien het aannemelijk is dat een sterk arbeidsethos het subjectieve welzijn van werkenden op een andere (mogelijk zelfs tegengestelde) wijze beïnvloedt dan het welzijn van niet-werkenden, zijn in de analyse interactietermen tussen het arbeidsethos en de arbeidsmarktcategory opgenomen. Bij een calculerende houding is hetzelfde gedaan.²³

Tabel 4.8 Ongecorrigeerd en gecorrigeerd subjectief welzijn^a naar arbeidsmarktpositie, 1995

arbeidsmarktpositie	ongecorrigeerd	gecorrigeerd voor achtergrondkenmerken ^b	gecorrigeerd voor achtergrondkenmerken ^b en objectief welzijn
werkend	0,42		
cluster 1 (deeltijdwerk)	0,39	0,54	0,52
cluster 2 (handarbeid)	0,42	0,64	0,60
cluster 3 (dienstenwerk)	0,44	0,53	0,54
cluster 4 (staf- en kaderfuncties)	0,55	0,56	0,49
onbekend	0,39	0,33	0,27
niet-werkend	0,15		
werkloos	-0,88	-0,89	-0,80
arbeidsongeschikt	-0,22	-0,24	-0,07
vervroegd gepensioneerd	0,91	1,04	1,08
huisvrouw/-man	0,45	0,34	0,40
scholier/student	0,12	0,46	0,50
overig niet-werkend	0,27	0,26	0,21
significantie arbeidsmarktpositie ^c		**	**
verklaarde variantie (in procenten)			
door arbeidsmarktpositie ^d		16,7	16,7
totaal		26,9	32,9

a De indicator is een genormaliseerde variabele met een gemiddelde van 0 en een standaarddeviatie van 1 voor de totale populatie.

b Geslacht, etniciteit, opleidingsniveau, levensfase, arbeidsethos en SSO.

c ** significant bij $p < 0,01$.

d R^2 van een regressie waarin alleen de arbeidsmarktpositie als verklarende variabele is opgenomen.

Bron: SCP (LWW'95)

Over het algemeen worden de verschillen in subjectief welzijn tussen de categorieën na correctie voor de achtergrondkenmerken van de respondenten niet kleiner. Dit betekent dat de welzijnsverschillen tussen personen met een verschillende arbeidsmarktpositie slechts in geringe mate worden verklaard door verschillen in persoonskenmerken en in attitudes. Vooral de invloed van het arbeidsethos blijkt zeer gering te zijn. Opmerkelijk is dat vervroegd gepensioneerden na correctie voor hun achtergrondkenmerken en hun arbeidsethos nog hoger scoren dan vóór deze correctie, en veruit het hoogste subjectieve welzijn van alle onderscheiden categorieën blijken te hebben. Hierboven bleek dat vervroegd gepensioneerden, ná de arbeidsongeschikten, van alle categorieën het sterkste arbeidsethos hebben. Een sterk besef van het individuele en maatschappelijke belang van arbeid vormt voor hen dus blijkbaar geen belemmering om het uitstekend zonder werk te kunnen stellen. Dit neemt overigens niet weg dat vervroegd gepensioneerden met een sterk arbeidsethos wel beduidend minder hoog scoren dan hun lotgenoten met een zwak arbeidsethos (respectievelijk 0,79 en 1,07 standaarddeviatie boven het gemiddelde; niet in de tabel). Arbeidsongeschikten met een zwak arbeidsethos zijn daarentegen veel minder tevreden met hun leefsituatie (0,12 standaarddeviatie onder het gemiddelde) en onderscheiden zich nauwelijks van

arbeidsongeschikten met een gemiddeld of sterk arbeidsethos. Het ligt voor de hand om de oorzaak van het verschil tussen vervroegd gepensioneerden en arbeidsongeschikten te zoeken in het vrijwillige dan wel onvrijwillige karakter van het niet-werken. Ondanks hun sterke arbeidsethos vinden vervroegd gepensioneerden blijkbaar dat zij, na jaren van werk, het recht hebben om van hun 'welverdiende rust' te genieten. Arbeidsongeschikten lijken hun 'rust' veel meer als een gedwongen en ongewenste voortijdige beëindiging van hun actieve loopbaan te beschouwen.

Bij werklozen ligt de situatie iets anders. Hoewel zij, in vergelijking met arbeidsongeschikten en vervroegd gepensioneerden, een betrekkelijk zwak arbeidsethos hebben, ervaren zij hun werkloosheid toch als erg negatief. Werklozen met een laag arbeidsethos blijken slechts iets minder ontevreden te zijn dan werklozen met een hoog arbeidsethos (een verschil van 0,08 standaarddeviatie; niet in de tabel). Na correctie voor andere achtergrondkenmerken scoren de werklozen van alle groepen verreweg het laagst. Het (onvrijwillig) werkloos zijn op zich heeft blijkbaar een sterk negatief effect op hun welbevinden. Bij mannelijke werklozen zou een verklaring daarvoor kunnen zijn dat zij een sterke instrumentele betekenis aan arbeid toekennen, dat wil zeggen dat zij arbeid vooral als bron van inkomen zien. Uit een afzonderlijke multivariate analyse voor werklozen (waarvan de resultaten hier niet worden vermeld) blijkt echter dat naarmate werklozen aan werk in sterkere mate een instrumentele betekenis toekennen, zij minder ontevreden zijn. Werklozen die werk vooral als een bron van inkomen beschouwen, gaan dus, ondanks hun gemiddeld lage inkomen, blijkbaar minder gebukt onder het gemis aan werk.

4.7.4 De relatie tussen objectief en subjectief welzijn

Bij de regressie in de derde kolom van tabel 4.8 wordt (impliciet) verondersteld dat de arbeidsmarktpositie direct van invloed is op het subjectieve welzijn. Het is echter aanmerkelijk dat deze invloed (ten dele) verloopt via het objectieve welzijn. Als bijvoorbeeld de neoklassieke analyse van het nut van werk juist is, heeft niet het gemis van werk zelf een negatief effect op het welzijn van werklozen, maar het verlies aan inkomen waarmee dit gepaard gaat. Volgens sociaal-psychologische theorieën zou het gemis aan sociale contacten die men via het werk opdoet, het subjectieve welzijn kunnen verminderen. De laatste kolom van tabel 4.8 vermeldt daarom de resultaten van een analyse waarbij ook het objectieve welzijn van de respondenten als verklarende variabele is opgenomen. De verwachting is dat, na correctie voor het objectieve welzijn, de verschillen in tevredenheid met de leefsituatie tussen de arbeidsmarktcategoryën aanzienlijk kleiner zullen worden. Dit blijkt echter slechts in zeer beperkte mate het geval te zijn. De meeste scores in de laatste kolom van tabel 4.8 verschillen slechts weinig van die in de voorlaatste kolom. Bij arbeidsongeschikten is het effect van de objectieve leefsituatie op het subjectieve welzijn verhoudingsgewijs het grootst. Het ligt voor de hand dat het hierbij vooral om het negatieve effect van hun slechte gezondheid op hun tevredenheid gaat. De ontevredenheid van werklozen blijkt echter maar zwak met hun objectieve welzijn samen te hangen. Werkloosheid lijkt dus in sterkere mate dan arbeidsongeschiktheid een zelfstandig negatief effect op de tevredenheid met de leefsituatie uit te oefenen, los van de objectieve gevolgen van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid.

Van huisvrouwen en studerenden is het gecorrigeerde subjectieve welzijn nauwelijks lager dan dat van de verschillende categorieën werkenden. Dit betekent dat de geringere tevredenheid van de twee eerstgenoemde categorieën vrijwel volledig wordt verklaard door hun persoonskenmerken en door hun objectieve leefsituatie, terwijl de arbeidsmarktpositie waarin zij zich bevinden op zichzelf geen noemenswaardig direct negatief effect op hun subjectieve welzijn heeft.

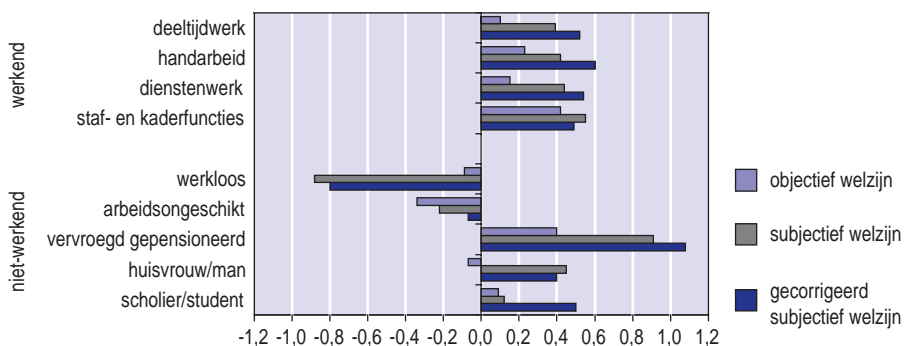
Dat het lage subjectieve welzijn van werklozen weinig samenhang vertoont met hun objectieve welzijn, suggereert dat het verschil in inkomen tussen werkenden en werklozen, anders dan de neoklassieke theorie voorspelt, slechts een beperkte rol speelt. Dit is nader onderzocht door in een regressieanalyse van het subjectieve welzijn naast de arbeidsmarktpositie en de (objectieve en subjectieve) persoonskenmerken ook het inkomen als verklarende variabele op te nemen. Het inkomen blijkt dan wel degelijk een sterk significant positief effect op het welzijn te hebben, waarmee de neoklassieke these toch wordt bevestigd.

Hierbij dienen echter twee kanttekeningen te worden gemaakt. In de eerste plaats valt de invloed van het inkomen in het niet bij die van de arbeidsmarktpositie en van de persoonskenmerken. Het inkomen verklaart minder dan 1% van de variantie in de tevredenheid en is daarmee een factor van relatief ondergeschikt belang bij de verklaring van verschillen in subjectief welzijn tussen werkenden en niet-werkenden.

In de tweede plaats betreft een van de items waaruit de indicator voor het subjectieve welzijn is samengesteld, de tevredenheid met de financiële situatie. Het is tamelijk triviaal dat dit item samenhangt met de hoogte van het inkomen. Wordt het item 'tevredenheid met de financiële situatie' bij de constructie van de indicator voor het subjectieve welzijn buiten beschouwing gelaten, dan oefent het inkomen geen significant effect meer uit op het subjectieve welzijn. Anders gezegd: het verschil in inkomen tussen werkenden en niet-werkenden is alleen van invloed op het verschil in subjectief welzijn tussen beide groepen voorzover het om de tevredenheid met de financiële situatie gaat.

Figuur 4.1 geeft een overzicht van de uitkomsten van de analyse van het effect van de arbeidsmarktpositie op het objectieve welzijn en op het subjectieve welzijn. Voor elke arbeidsmarktcategorie (behalve de werkenden van wie de kwaliteit van het werk niet bekend is en de 'overige' niet-werkenden) zijn drie indicatoren van het individuele welbevinden weergegeven, te weten de samenvattende indicator voor het objectieve welzijn, de samenvattende indicator voor het subjectieve welzijn en deze laatste indicator na correctie voor verschillen in objectieve persoonskenmerken (geslacht, levensfase, opleiding en etniciteit), attitudes (arbeidsethos en SSO) en objectief welzijn. Deze laatste scores kan men interpreteren als het 'zuivere' effect van de arbeidsmarktpositie op het subjectieve welzijn indien het effect van andere factoren zo veel mogelijk is uitgeschakeld.²⁴

Figuur 4.1 Welzijn naar arbeidsmarktpositie, 1995

Bron: SCP (LWW'95).

De figuur geeft aanleiding tot een aantal constatering.

- De indicatoren voor het objectieve en het subjectieve welzijn wijzen, op een uitzondering na, steeds in dezelfde richting. Dit betekent dat groepen die een boven gemiddeld objectief welzijn hebben ook ten aanzien van het subjectieve welzijn boven gemiddeld scoren. De enige uitzondering zijn huisvrouwen, die objectief iets onder en subjectief ruim boven het gemiddelde scoren.
- Het meest markante verschil in (gemiddeld) welzijn is niet dat tussen werkenden en niet-werkenden, maar tussen werkenden en vrijwillig niet-werkenden (vervroegd gepensioneerden, huisvrouwen en studerende) enerzijds en onvrijwillig niet-werkenden (werklozen en arbeidsongeschikten) anderzijds. Dit resultaat levert overtuigende steun op voor hypothese 2a.
- De verschillen in subjectief welzijn tussen de categorieën zijn (gemeten in gestandaardiseerde scores) aanzienlijk groter dan de verschillen in objectief welzijn. Opvallende uitschieters zijn het zeer lage subjectieve welzijn (in verhouding tot het objectieve welzijn) van werklozen en het relatief hoge subjectieve welzijn van vervroegd gepensioneerden en, in mindere mate, van huisvrouwen en scholieren en studenten.
- Indien rekening wordt gehouden met verschillen in persoonskenmerken, attitudes en objectief welzijn, worden de verschillen in subjectief welzijn tussen de verschillende categorieën niet noemenswaardig kleiner. Dit betekent dat het lage subjectieve welzijn van werklozen en arbeidsongeschikten niet of nauwelijks kan worden verklaard uit de persoonskenmerken van deze groepen (zoals leeftijd en geslacht), uit hun arbeidsethos of uit de gevolgen van de inactiviteit voor hun objectieve levenssituatie. Het is dus in de eerste plaats het feit op zich dat men werkloos of arbeidsongeschikt is dat de oorzaak is van hun lage subjectieve welzijn. Een mogelijke verklaring voor dit onverwachte resultaat zal in paragraaf 4.13 worden geopperd. De analyse levert derhalve geen enkele steun op voor hypothese 2b, volgens welke verschillen in subjectief welzijn tussen niet-werkenden onderling en tussen werkenden en niet-werkenden zouden samenhangen met verschillen in arbeidsethos.

- Het verschil in objectief welzijn tussen werklozen en deeltijdwerkenden is vergelijkbaar met het verschil in objectief welzijn tussen deeltijders en werkenden in een staf- of kaderfunctie. Het verschil in subjectief welzijn tussen werklozen en deeltijders is daarentegen vele malen groter dan het verschil tussen deeltijders en staf- en kaderfunctionarissen. 'Objectief' bezien doet de aard van het werk er dus evenveel toe als de vraag of men al dan niet (onvrijwillig) zonder werk zit. 'Subjectief' zijn de gevolgen van onvrijwillige werkloosheid echter veel ernstiger dan die van een onaantrekkelijke baan. Voor arbeidsongeschikten geldt dit in minder sterke mate van voor werklozen. Hoewel hun 'objectieve' scores slechter zijn dan van werklozen, zijn zij minder ontevreden met hun leefsituatie. Bij arbeidsongeschikten komen de objectieve gevolgen van het niet-werken en de subjectieve beleving ervan dus beter overeen.

4.8 Onbetaald werk als substituuat voor betaald werk?

De analyses in de voorgaande paragrafen leveren een paradoxale uitkomst op: enerzijds gaapt er een diepe kloof in subjectief welzijn tussen werkenden en degenen die onvrijwillig niet (betaald) werken, anderzijds blijkt het meest onderscheidende verschil tussen beide groepen, namelijk het inkomen, slechts weinig invloed te hebben op het verschil in subjectief welzijn. Het verschil in inkomen tussen werkenden en niet-werkenden blijkt immers alleen van invloed op de tevredenheid met de financiële situatie en niet op de andere aspecten van het subjectieve welzijn, te weten de tevredenheid met de dagelijkse bezigheden, met de maatschappelijke positie en met het huidige leven. Deze uitkomst suggereert dat het nut van betaald werk slechts zeer ten dele is gelegen in het inkomen dat het oplevert en veel meer in andere aspecten die eigen zijn aan betaald werk en onder meer in sociaal-psychologische en sociologische theorieën worden benadrukt. Als dit juist is, zou men, conform hypothese 2c, mogen verwachten dat andere, onbetaalde activiteiten een vergelijkbaar nut opleveren als betaald werk. Het welbevinden van iemand die geen betaald werk verricht, maar wel onbetaald werk, zou dan niet of nauwelijks onderdoen voor dat van werkenden met een betaalde baan.

De gegevens in het databestand LWW'95 bieden voor twee belangrijke soorten onbetaald werk, te weten huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk, de mogelijkheid om te onderzoeken of dit inderdaad het geval is. Weliswaar is in de enquête aan de niet (-betaald)werkenden niet rechtstreeks gevraagd of zij huishoudelijk werk doen, maar wel is gevraagd tot welke maatschappelijke categorie men zich rekent. Hieruit blijkt dat ruwweg een derde van de werklozen en arbeidsongeschikten zichzelf in de eerste plaats als huisvrouw of huisman en niet als werkloze of arbeidsongeschikte beschouwt. Vanwege het feit dat zij aan de officiële criteria voor de werkloze beroepsbevolking voldoen (actief op zoek zijn naar werk voor ten minste twaalf uur per week) dan wel een arbeidsongeschiktheidsuitkering ontvangen, zijn zij in de voorgaande analyses toch ingedeeld bij de werklozen respectievelijk arbeidsongeschikten. Over (de tijd die men besteedt aan) vrijwilligerswerk is in LWW'95 direct informatie verzameld, zodat eenvoudig onderscheid kan worden gemaakt tussen respondenten (werkenden en niet-werkenden) die wel en respondenten die geen vrijwilligerswerk doen. Dit maakt het

mogelijk om na te gaan of voor niet-werkenden huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk een positieve invloed hebben op het objectieve en subjectieve welbevinden. Een eerste indruk hiervan geeft tabel 4.9. Bij de constructie van de indicator voor het objectieve welbevinden is in tabel 4.9 de deelindicator voor de maatschappelijke participatie buiten beschouwing gelaten, aangezien hiervan ook het item 'deelname aan vrijwilligerswerk' deel uitmaakt, waarvan juist het effect wordt onderzocht.

Tabel 4.9 Objectief welzijn^a en subjectief welzijn naar arbeidsmarktpositie en het al dan niet verrichten van huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk

	huishoudelijk werk ^b		vrijwilligerswerk ^c	
	wel	niet	wel	niet
objectief welzijn ^d				
werkloos	-0,11	-0,04	0,09	-0,10
arbeidsongeschikt	-0,38	-0,40	-0,10	-0,51
huisvrouw/-man	-0,11		0,03	-0,20
overig niet-werkend		0,13	0,33	0,01
werkend	0,02	0,28	0,34	0,25
subjectief welzijn				
werkloos	-0,62	-0,98	-0,80	-0,90
arbeidsongeschikt	-0,05	-0,30	-0,01	-0,31
huisvrouw/-man	0,45		0,61	0,35
overig niet-werkend		0,30	0,52	0,16
werkend	0,57	0,42	0,40	0,43

a Op basis van de algemene indicator exclusief maatschappelijke participatie.

b In de kolom 'wel' zijn alle personen opgenomen die zichzelf in de eerste plaats als huisvrouw of huisman beschouwen.

c In de kolom 'wel' zijn alle personen opgenomen die opgeven "wel eens onbetaald vrijwilligerswerk" te doen.

d Exclusief de indicator voor maatschappelijke participatie, omdat vrijwilligerswerk hiervan deel uitmaakt.

Bron: SCP (LWW95)

Huishoudelijk werk heeft volgens tabel 4.9 geen noemenswaardige invloed op het objectieve welzijn van niet-werkenden. Werkenden die zichzelf in de eerste plaats als huisvrouw of -man beschouwen (voornamelijk personen met een kleine deeltijdbaan), hebben een lager objectief welzijn dan de werkenden voor wie dit niet geldt.

Vrijwilligerswerk gaat daarentegen wel met een hoger objectief welzijn gepaard, zij het voor niet-werkenden in aanzienlijk sterkere mate dan voor werkenden. De kloof in objectief welzijn die werklozen, arbeidsongeschikten en huisvrouwen scheidt van werkenden blijkt door het verrichten van vrijwilligerswerk voor ongeveer een derde te worden overbrugd. De overige niet-werkenden die vrijwilligerswerk verrichten (voornamelijk vervroegd gepensioneerden), hebben een even hoog objectief welzijn als betaald werkenden die vrijwilligerswerk doen en zelfs een hoger welzijn dan werkenden die geen vrijwilligerswerk verrichten.

Het effect van huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk op het subjectieve welzijn, gemeten aan de hand van de tevredenheid met de huidige leefsituatie, wijkt iets af van het effect op het objectieve welbevinden. Niet-werkenden die zichzelf in de eerste

plaats als huisvrouw of huisman beschouwen, zijn iets meer tevreden met hun leef-situatie dan niet-werkenden voor wie dit niet geldt. Overigens is de juiste interpretatie hiervan niet geheel duidelijk. Het kan zijn dat huishoudelijk werk inderdaad compensatie biedt voor het gemis aan betaald werk. Het is echter ook mogelijk dat niet-werkenden die zichzelf in de eerste plaats als huisvrouw of -man beschouwen, zich hebben neergelegd bij het feit dat er voor hen geen reëel perspectief op betaald werk is en daar-door minder ontevreden zijn dan degenen die nog wel sterk op betaald werk zijn georiënteerd (normverandering). Beide interpretaties sluiten elkaar overigens niet uit. Opmerkelijk is dat ook werkenden die zichzelf in de eerste plaats als huisvrouw of -man beschouwen, vaker tevreden zijn dan de andere werkenden. Als gevolg hiervan is het verschil in tevredenheid tussen niet-werkenden en werkenden die zich als huisvrouw of -man beschouwen, echter nauwelijks kleiner dan het verschil tussen niet-werkenden en werkenden voor wie dit niet geldt.

Vrijwilligerswerk reduceert het verschil in subjectief welbevinden tussen werkenden en niet-werkenden daarentegen wel sterk, althans voor huisvrouwen/-mannen en overige niet-werkenden: personen in deze categorieën die vrijwilligerswerk verrichten, zijn zelfs méér tevreden dan personen met betaald werk, ongeacht of die vrijwilligerswerk doen. Bij werklozen en arbeidsongeschikten verkleint vrijwilligerswerk de achterstand in tevredenheid ten opzichte van werkenden slechts in beperkte mate. Vooral werklozen vinden weinig baat bij vrijwilligerswerk.

Het beeld dat uit tabel 4.9 naar voren komt, zou enigszins vertekend kunnen worden door verschillen in achtergrondkenmerken tussen de verschillende groepen. Hiervoor kan weer worden gecorrigeerd met behulp van een multivariate regressieanalyse waarin ook persoonskenmerken als verklarende variabele zijn opgenomen.²⁵

Tabel 4.10, die de resultaten van deze analyse weergeeft, laat tevens zien welke aspecten van de leefsituatie door huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk worden beïnvloed.

Tabel 4.10 Gecorrigeerd effect^a van huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk op het objectieve en het subjectieve welzijn^b van niet-betaald-werkenden, 1995

	netto- maand- inkomen ^c	algehele gezond- heid	VOEG- score	sociaal isole- ment	maat- schap- pelijke betrok- kenheid	vrije- tijds- activi- teiten	objec- tief welzijn	subjec- tief welzijn
huishoudelijk werk	-0,24 **	0,09	0,00	-0,09	-0,10	-0,09	-0,07	0,02
vrijwilligerswerk	-0,02	0,12 *	0,12 *	0,31 **	0,34 **	0,38 **	0,21 **	0,21**

a Gecorrigeerd voor de invloed van geslacht, etniciteit, opleidingsniveau, levensfase en soort inactiviteit (werkloos, arbeidsongeschikt of overig niet-werkend); verschil in score tussen personen die wel en die geen huishoudelijk werk respectievelijk vrijwilligerswerk verrichten.

b Alle indicatoren voor de leefsituatie zijn genormaliseerde variabelen met een gemiddelde van 0 en een standaarddeviatie van 1 voor de totale populatie. De indicator voor maatschappelijke participatie ontbreekt en maakt geen deel uit van de algemene indicator voor het objectieve welzijn omdat vrijwilligerswerk hiervan deel uitmaakt.

** significant bij $p < 0,01$; * significant bij $p < 0,05$.

Bron: SCP (LWW'95)

Het hoofdzakelijk doen van huishoudelijk werk heeft op geen van de onderscheiden welzijnsindicatoren enig effect, met uitzondering van het inkomen.²⁶ Tabel 4.10 bevestigt daarentegen het beeld dat deelname aan vrijwilligerswerk zowel het objectieve als het subjectieve welzijn van niet-werkenden vergroot. Vooral het sociaal isolement, de maatschappelijke betrokkenheid en de vrijetijdsactiviteiten worden in relatief sterke mate door vrijwilligerswerk beïnvloed. Voor het al dan niet sociaal geïsoleerd zijn, is vrijwilligerswerk zelfs de belangrijkste verklarende variabele. Enige voorzichtigheid bij de interpretatie van het causale verband is hier echter wel op zijn plaats. Zo is niet uitgesloten dat juist de minst geïsoleerde en maatschappelijk meest betrokken niet-werkenden met het meest actieve vrijetijdsgedrag aan vrijwilligerswerk (gaan) deelnemen. Vooral bij de maatschappelijke betrokkenheid ligt dit omgekeerde causale verband voor de hand.

Ook aan het subjectieve welzijn (de tevredenheid met de leefsituatie) blijkt vrijwilligerswerk een significant positieve bijdrage te leveren, al blijft het belang van deze factor ver achter bij dat van de aard van de inactiviteit (werkloos, arbeidsongeschikt, enz.).

Op grond van bovenstaande analyses kan worden geconcludeerd dat onbetaald werk, in het bijzonder vrijwilligerswerk, enige compensatie biedt voor het gemis van betaald werk en dus tot op zekere hoogte als een substituuut voor een betaalde baan kan worden beschouwd. Voor de meeste groepen kunnen onbetaalde werkzaamheden echter geen volledige compensatie bieden. Alleen huisvrouwen en overige niet-werkenden (voor-namelijk vervroegd gepensioneerden) ontleen aan vrijwilligerswerk zoveel bevrediging dat hun subjectieve welbevinden zelfs hoger is dan dat van werkenden met een betaalde baan. Voor werklozen blijkt vrijwilligerswerk echter nauwelijks compensatie te bieden. Blijkbaar fungeert vrijwilligerswerk alleen als een alternatief voor betaald werk voor diegenen die niet (meer) naar een betaalde werkring streven. Hypothese 2c, die stelt dat onbetaalde werkzaamheden ten dele compensatie kunnen bieden voor het gemis van betaald werk, wordt derhalve bevestigd voor huisvrouwen en vervroegd gepensioneerden, maar lijkt slechts in zeer beperkte mate geldingskracht te hebben voor werklozen en arbeidsongeschikten.

4.9 Verschillen naar geslacht en levensfase

In de multivariate analyses in de voorgaande paragrafen is steeds gecontroleerd voor het effect van het geslacht en de levensfase op het objectieve en subjectieve welzijn. Daardoor is in de presentatie van de resultaten het effect van deze beide variabelen uit beeld verdwenen. Volgens hypothese 2d loopt het effect van het al dan niet werken op het subjectieve welzijn echter aanzienlijk uiteen tussen mannen en vrouwen en tussen personen in verschillende levensfasen. In het algemeen wordt een betaalde baan voor mannen, en vooral gehuwde mannen met (jonge) kinderen, nu eenmaal veel meer als een vanzelfsprekendheid of als een noodzakelijke voorwaarde voor een volwaardige levensvervulling gezien dan voor vrouwen (vooral gehuwde vrouwen met (jonge) kinderen), jongeren en ouderen. In paragraaf 4.7 bleek dat vrouwen over het algemeen een minder sterk arbeidsethos hebben dan mannen, hetgeen eveneens de verwachting oproept dat het gemis van betaald werk minder repercussies heeft voor het subjectieve

welzijn van vrouwen dan voor mannen. In het bijzonder is het aannemelijk dat het gemis van betaald werk vooral voor gehuwde mannen met kinderen zwaar weegt. Om deze hypothese te toetsen wordt in tabel 4.11 het subjectieve welzijn, ofwel de tevredenheid met de huidige leefsituatie, voor verschillende categorieën met elkaar vergeleken. Voor de overzichtelijkheid zijn in de figuren 4.2a en 4.2b de resultaten voor mannen en vrouwen afzonderlijk ook grafisch weergegeven.

Tabel 4.11 Gecorrigeerd effect^a van geslacht, levensfase en arbeidsmarktpositie op het subjectieve welzijn, 1995

levensfase	mannen				vrouwen			
	werkend	werkloos/ arbeids- on- geschikt	overig niet- werkend	totaal	werkend	werkloos/ arbeids- on- geschikt	overig niet- werkend	totaal
thuiswonend kind of alleenstaande < 40 jaar	0,13	-1,35	-0,05	-0,03	0,47	-1,09	0,10	0,18
paar zonder kinderen < 40 jaar	0,42	-0,32	-0,66	0,29	0,68	-0,57	0,17	0,48
paar met jongste kind ≤ 12 jaar	0,52	-1,03	-0,42	0,29	0,68	-0,31	0,45	0,49
paar met jongste kind 12-18 jaar	0,45	-0,72	-0,14	0,26	0,57	-0,47	0,30	0,31
paar zonder kinderen ≥ 40 jaar of jongste kind > 18 jaar	0,40	-0,22	0,79	0,35	0,58	-0,03	0,67	0,58
alleenstaande ouder/overige/ onbekend ^b	0,27	-0,64	0,50	0,21	0,13	-0,58	0,08	0,03
alleenstaande ≥ 40 jaar	0,17	-0,58	0,35	0,04	0,32	-0,26	0,35	0,21
totaal	0,35	-0,61	0,22	0,20	0,57	-0,39	0,43	0,41

a Gecorrigeerd voor de invloed van etniciteit en opleidingsniveau.
b Voor vrouwen exclusief overige/onbekend.

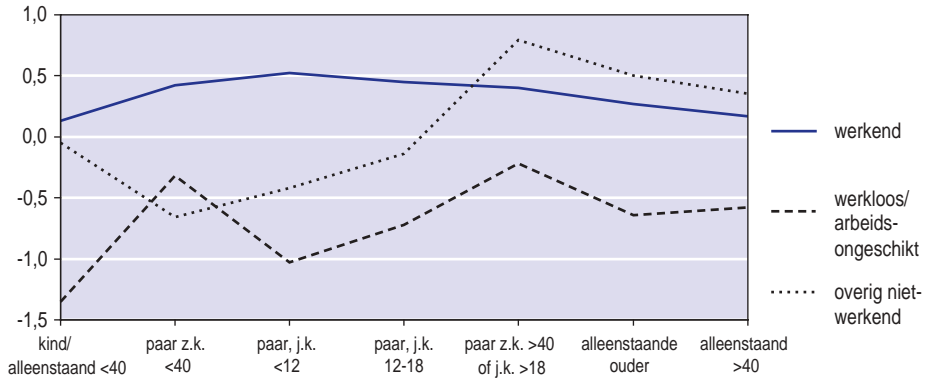
Bron: SCP (LWW'95)

De onderste rij van tabel 4.11 laat zien dat van zowel de mannelijke als de vrouwelijke bevolking van 15-64 jaar de werkenden het meest tevreden zijn met hun huidige leefsituatie en de werklozen en arbeidsongeschikten het minst tevreden. Eveneens is zowel voor mannen als voor vrouwen het verschil in subjectief welzijn tussen de werkenden en de 'overige' niet-werkenden (vervroegd gepensioneerden, huisvrouwen en studerende) veel kleiner dan het verschil tussen de laatstgenoemde categorie en de werklozen en arbeidsongeschikten. De betekenis van werk voor het subjectieve welzijn van mannen en vrouwen lijkt dus weinig te verschillen: de mate van (on)vrijwilligheid van het al dan niet werken geeft hierbij de doorslag. Hiermee wordt hypothese 2a ook voor mannen en vrouwen afzonderlijk bevestigd. Als ook afzonderlijke levensfasen in beschouwing worden genomen, moet dit beeld enigszins worden genuanceerd.²⁷

Het verschil in subjectief welzijn tussen werkenden enerzijds en werklozen en arbeidsongeschikten anderzijds verschilt tussen mannen en vrouwen in verschillende levensfasen betrekkelijk weinig; voor de meeste groepen bedraagt dit verschil ongeveer één standaarddeviatie. Alleen voor jongere alleenstaanden en thuiswonende kinderen en voor gehuwde en samenwonende mannen met jonge kinderen komt werkloosheid of arbeidsongeschiktheid harder aan: hun subjectief welzijn is ongeveer anderhalve standaardde-

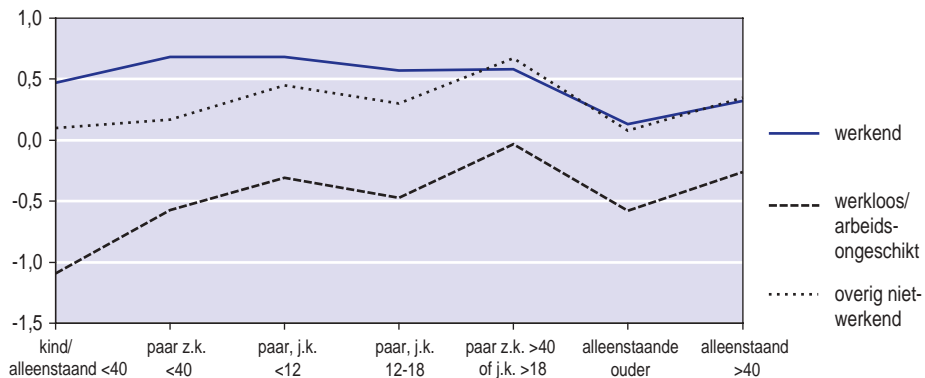
viatie lager dan van werkenden in dezelfde levensfase. Het relatief lage welzijn van werkloze en arbeidsongeschikte vaders van minderjarige kinderen is in overeenstemming met hypothese 2d. Dat ook de jongere alleenstaanden en thuiswonende kinderen die werkloos of arbeidsongeschikt zijn zo laag scoren, was echter niet voorzien.

Figuur 4.2a Subjectief welzijn van mannen naar levensfase, 1995

Bron: SCP (LWW'95).

Figuur 4.2b Subjectief welzijn van vrouwen naar levensfase, 1995

Bron: SCP (LWW'95).

Het opvallendste verschil tussen mannen en vrouwen doet zich voor bij de overige niet-werkenden. Het gaat hier overigens om een gevarieerde groep van onder meer scholieren en studenten, huisvrouwen en -mannen en vervroegd gepensioneerden. Terwijl gehuwde en samenwonende mannen zonder werk die (nog) geen of thuiswonende kinderen hebben, een tamelijk laag subjectief welzijn hebben, hebben de overeenkomstige vrouwen juist een hoog welzijn. Hierin lijkt zich het traditionele rol-

patroon te weerspiegelen: voor gehuwde vrouwen zonder of met jonge kinderen wordt het huishouden als een 'normale', bevredigende tijdsbesteding gezien, terwijl niet-betaald werken voor mannen in deze levensfase juist als een 'afwijkende', onbevredigende inactiviteit wordt beschouwd. In de latere levensfasen verdwijnt dit onderscheid echter als sneeuw voor de zon. In de zogenaamde 'lege-nestfase', wanneer de kinderen volwassen en/of het huis uit zijn, wordt niet-betaald werken ook voor mannen een 'normale' zaak en blijken zij daar plotsklaps zeer tevreden mee te zijn, aanzienlijk méér tevreden zelfs dan mannen in dezelfde levensfase die nog wel werken! Bij vrouwen doet zich dit verschijnsel ook voor, zij het in beduidend minder sterke mate.

De analyse van het subjectieve welbevinden naar geslacht en levensfase biedt derhalve overtuigende steun voor hypothese 2d, volgens welke het nut van betaald werken het grootst is voor mannen tussen circa 20 en 50 jaar die geen dagonderwijs meer volgen en nog niet met (vervroegd) pensioen zijn gegaan. Vooral voor moeders met thuiswonende kinderen en voor wat oudere mannen en vrouwen is het verschil in subjectief welzijn tussen werkenden en niet-werkenden relatief klein.

4.10 Tussenstand: de relatie tussen arbeidsmarktpositie en welzijn

Na de analyses in de paragrafen 4.6-4.9 kan de balans worden opgemaakt ten aanzien van hypothese 2 over het verschil in nut of welzijn tussen werkenden en niet-werkenden. Volgens het aan de neoklassieke theorie ontleende onderdeel a van deze hypothese wordt het welzijn van niet-werkenden in verhouding tot dat van werkenden bepaald door de mate van vrijwilligheid van het niet-werken. Voor deze hypothese leveren de voorgaande analyses veel steun op: de scheidslijn tussen groepen met een hoog en groepen met een laag welzijn blijkt inderdaad samen te vallen met het onderscheid tussen werkenden en vrijwillig niet-werkenden aan de ene kant en onvrijwillig niet-werkenden aan de andere kant. Dat dit verschil het sterkst tot uitdrukking komt in het subjectieve welzijn vormt eveneens een bevestiging voor de neoklassieke theorie, aangezien deze van een subjectief nutsbegrip uitgaat. Moeilijker te rijmen met de neoklassieke theorie is evenwel dat het nutsverschil tussen werkenden en onvrijwillig niet-werkenden slechts voor een klein deel wordt verklaard door het verschil in inkomen tussen beide groepen, terwijl verschillen in arbeidsethos evenmin een rol spelen. Dit duidt erop dat het nut van werken in andere aspecten van het werk is gelegen dan het inkomen, waarnaar in economische analyses verreweg de meeste aandacht uitgaat. Deze resultaten zijn in overeenstemming met die van eerder onderzoek, al worden daarin niet zoveel categorieën niet-werkenden onderscheiden als in dit onderzoek. Clark en Oswald (1994) vonden dat werklozen een sterk verhoogde kans hebben op mentale stress of psychisch onwelzijn. De hoogte van het inkomen bleek in hun onderzoek geen effect te hebben op het psychische welbevinden. Korpi (1997) kon op basis van paneldata niet alleen vaststellen dat jonge Zweedse werklozen een lager subjectief welzijn hebben dan werkende leeftijdgenoten, maar ook dat werkloosheid hiervan de oorzaak is, aangezien het verlies van werk voorafging aan de daling van het welzijn. Winkelmann en Winkelmann (1998) kwamen op basis van paneldata van Duitse mannen van 20-64 jaar tot dezelfde conclusie: werkloosheid veroorzaakt ontevredenheid met het leven. Bovendien constateerden zij dat de afname van subjectieve welzijn als gevolg van andere vormen van niet-participeren ongeveer half zo groot is.

Het welzijn van mannen van 50 jaar en ouder die de arbeidsmarkt verlaten, veranderde zelfs in het geheel niet. Het effect op het welzijn van het inkomensverlies bleek in hun onderzoek in het niet te vallen bij de niet-financiële gevolgen van werkloosheid.

Onderdeel b van hypothese 2, die zowel uit de neoklassieke theorie als uit de mentale-incongruentietheorie volgt, houdt in dat het subjectieve welzijn van niet-werkenden samenhangt met het arbeidsethos. Niet-werkenden met een zwak arbeidsethos zouden meer tevreden zijn met hun leefsituatie dan niet-werkenden met een sterk arbeidsethos. Voor deze hypothese werd geen enkele steun gevonden: het arbeidsethos heeft geen significant effect op het subjectieve welzijn van niet-werkenden. Bovendien bleek het arbeidsethos van niet-werkenden, anders dan men op grond van deze hypothese zou verwachten, over het algemeen sterker te zijn dan van werkenden. De enige categorie waarvoor dit niet geldt – de werklozen – is juist de categorie met het laagste subjectieve welzijn.

Als het verschil in inkomen slechts een beperkte invloed heeft op het subjectieve welzijn van niet-werkenden, dan is het aannemelijk dat onbetaald werk als substituuut voor betaald werk kan fungeren, zo stelt onderdeel c van hypothese 2. Voor de vrijwillig niet-werkenden, in het bijzonder huisvrouwen en vervroegd gepensioneerden, blijkt deze hypothese inderdaad op te gaan: als zij vrijwilligerswerk verrichten, zijn zij de meest tevreden groepen die in dit onderzoek zijn onderscheiden. Voor werklozen en arbeidsongeschikten blijkt onbetaald werk echter nauwelijks enige compensatie te bieden voor het gemis van betaald werk. Hun achterstand ten opzichte van werkenden wordt door het verrichten van vrijwilligerswerk nauwelijks verkleind.

Ten slotte stelt onderdeel d van hypothese 2 dat het nut van werken in verhouding tot het nut van niet-werken sterk samenhangt met het geslacht en de levensfase. In overeenstemming met deze hypothese werd vastgesteld dat het gemis van betaald werk gehuwde of samenwonende mannen met (jonge) kinderen het zwaarst treft. Voor vrouwen met kinderen en voor ouderen heeft niet-werken veel minder negatieve gevolgen voor het subjectieve welzijn. Vervroegd gepensioneerde mannen in de 'leegnestfase' zijn zelfs beduidend meer tevreden met hun leefsituatie dan hun leeftijdgenoten die nog wel werken.

4.11 Werk en gezondheid: twee longitudinale analyses

De analyses in de voorgaande paragrafen zijn gebaseerd op een momentopname: de situatie van de Nederlandse bevolking in het voorjaar van 1995. In hoofdstuk 1 is opgemerkt dat aan een dergelijke dwarsdoorsnede-analyse verschillende nadelen kleven. In de eerste plaats kunnen met behulp van een dwarsdoorsnede-analyse alleen correlaties tussen verschillende variabelen worden vastgesteld en is het niet mogelijk om de richting van causale verbanden te bepalen. Indien het causale verband op theoretische gronden vaststaat, is dit overigens geen probleem. Zo hoeft men er niet aan te twijfelen dat iemands arbeidsmarktpositie (wel of geen werk, de aard van het werk, het soort 'inactiviteit') diens inkomen bepaalt en niet andersom. Vaak is de richting van het causale verband op theoretische gronden evenwel niet eenduidig. In de voorgaande paragrafen is er bijvoorbeeld herhaaldelijk op gewezen dat het bij de samenhang tussen werk en gezondheid onzeker is wat als oorzaak en wat als gevolg moet worden aangemerkt.

Het lijkt geen twijfel dat de gezondheid van invloed is op de arbeidsmarktpositie: de slechte gezondheid van arbeidsongeschikten moet in de eerste plaats worden geïnterpreteerd als oorzaak van hun 'inactiviteit' en niet als een gevolg daarvan. Dit is echter minder eenvoudig bij de constatering dat ook de gezondheid van werklozen slechter is dan van werkenden. Heeft (langdurige) werkloosheid een negatief effect op de gezondheid of is een slechte gezondheid er juist (mede) de oorzaak van dat mensen werkloos worden of werkloos blijven? Beide mogelijkheden lijken plausibel, maar kunnen met een dwarsdoorsnede-analyse niet worden onderscheiden.²⁸

Om toch een uitspraak te kunnen doen over het causale verband tussen werk en gezondheid dient men over longitudinale gegevens te beschikken waarmee men de ontwikkeling van gezondheid en werk in de loop van de tijd kan volgen. In beginsel kan men dan vaststellen of een verandering in de gezondheid voorafgaat aan of volgt op een verandering in de werkgelegenheidssituatie, en of de gezondheid derhalve als een oorzaak dan wel een gevolg van de verandering in het werk kan worden aangemerkt. Een dergelijke longitudinale analyse kan zowel op het microniveau van individuele personen als op het macroniveau van de samenleving als geheel worden uitgevoerd.

Een analyse op microniveau is in beginsel de meest betrouwbare methode, aangezien het causale verband zich eveneens op microniveau afspeelt. Daartoe dient men evenwel over panelgegevens van individuele personen te beschikken, waarbij de gezondheid van dezelfde personen op verschillende momenten (voor en na het verlies of het vinden van werk) wordt gemeten. Dergelijke panelgegevens zijn erg schaars. Sinds 1994 bevat de vragenlijst van het Sociaal-Economisch Panel (SEP) van het CBS echter een aantal vragen over de gezondheid van de respondent, die het mogelijk maakt veranderingen in de gezondheid in de loop van enkele jaren te analyseren. Hierna zullen de eerste resultaten van een analyse van deze gegevens over de periode 1994-1998 (de meest recente 'golven' van het SEP die ten tijde van dit onderzoek beschikbaar waren) worden gepresenteerd.

In beginsel bieden ook tijdreeksgegevens op macroniveau de mogelijkheid om een uitspraak te doen over het causale verband tussen twee variabelen, zoals werkgelegenheid en gezondheid. Daarvoor is het evenwel noodzakelijk dat de causale relatie die op microniveau bestaat ook op macroniveau tot uitdrukking komt in een significante relatie tussen de geaggregeerde variabelen. Als werkloosheid de gezondheid verslechtert, zou men op macroniveau moeten kunnen vaststellen dat, volgend op een periode waarin de werkloosheid oploopt, ook het aandeel van de bevolking dat niet gezond is, toeneemt. Is daarentegen een verslechterende gezondheid mede de oorzaak van oplopende werkloosheid, dan zal uit de longitudinale macrogegevens moeten blijken dat eerst het aandeel ongezonde mensen toeneemt en pas daarna de werkloosheid. Aangezien tal van andere factoren een (versturende) invloed op hetzij de gezondheid, hetzij de werkloosheid kunnen uitoefenen, is het over het algemeen echter niet eenvoudig op macroniveau daadwerkelijk een dergelijke relatie te identificeren.

In subparagraaf 4.11.1 worden eerst de uitkomsten van de analyse van paneldata van de individuele gezondheid en arbeidsmarktpositie gepresenteerd en in subparagraaf 4.11.2 de uitkomsten van een analyse van tijdreeksgegevens op macroniveau. In paragraaf 4.12 wordt vervolgens een vergelijkbare macroanalyse verricht van de relatie tussen het objectieve en het subjectieve welzijn enerzijds en de ontwikkeling van de

arbeidsparticipatie, werkloosheid en arbeidsongeschiktheid anderzijds.

4.11.1 Gezondheid en verandering in arbeidsmarktpositie

In het Sociaal-Economisch Panel (SEP) worden jaarlijks zo'n 5.000 huishoudens geënquêteerd. Ieder jaar worden dezelfde personen ondervraagd, waardoor het mogelijk is de ontwikkeling van uiteenlopende individuele kenmerken in de loop van de tijd te volgen. Sinds 1994 worden ook enkele vragen over de gezondheid gesteld. Het betreft de vragen hoe men de eigen gezondheid in het algemeen beoordeelt (antwoordmogelijkheden van 'zeer goed' tot 'slecht'), of men de afgelopen twaalf maanden een arts heeft bezocht of thuis heeft ontvangen en of men de afgelopen twaalf maanden in het ziekenhuis heeft gelegen. Vanaf 1995 wordt tevens gevraagd of men last heeft van lichamelijke of geestelijke gezondheidsproblemen en of men de afgelopen twaalf maanden een medisch specialist heeft bezocht.

Tabel 4.12 geeft een eerste indruk van de relatie tussen (veranderingen in) deze gezondheidsindicatoren en veranderingen in de arbeidsmarktpositie. Gezien de vrij kleine aantallen respondenten in het SEP die werkloos worden, werkloos blijven of weer aan het werk gaan, moeten de uitkomsten met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd: kleine verschillen kunnen het gevolg zijn van steekproeffluctuaties. Daarnaast dient men te bedenken dat alle gegevens zijn gebaseerd op het subjectieve oordeel van de respondenten. Vooral het algemene oordeel over de gezondheidstoestand en de ervaren gezondheidsproblemen kunnen derhalve afwijken van het oordeel dat een arts over de gezondheid van de respondenten zou vellen.

De tabel geeft inzicht in de gezondheidsgevolgen van twee soorten overgangen, namelijk van werk naar werkloosheid en van werkloosheid naar werk, en van twee soorten 'immobiliteit', namelijk werkzaam in beide jaren en werkloos in beide jaren. Als eerste valt op dat personen die in twee opeenvolgende jaren werkzaam zijn, over het algemeen een betere gezondheid hebben dan personen die in beide jaren werkloos zijn.

Dit is in overeenstemming met de eerder in dit hoofdstuk gepresenteerde resultaten op basis van LWW'95 (§ 4.6). Werkenden achten hun gezondheidstoestand vaker goed of zeer goed, hebben minder lichamelijke of geestelijke gezondheidsproblemen en hebben minder vaak een arts of specialist bezocht. Het percentage dat het afgelopen jaar in het ziekenhuis heeft gelegen verschilt echter niet noemenswaardig.

Personen die een overgang hebben meegemaakt van werk naar werkloosheid of vice versa, nemen ten aanzien van hun algehele gezondheid en ten aanzien van de ervaren gezondheidsproblemen een tussenpositie in: zij scoren, zowel in het jaar waarin zij werken als in het jaar waarin zij werkloos zijn, gunstiger dan de 'duurzaam' werklozen en minder gunstig dan de 'duurzaam' werkenden. Dit betekent dat degenen die werkloos worden, al een slechtere gezondheid hadden dan de blijvend werkenden toen zij nog werkten. In het jaar waarin zij werkloos worden, treedt er vervolgens geen noemenswaardige verslechtering in hun gezondheidssituatie op. Dit suggereert dat de wat slechtere gezondheidstoestand van 'nieuwe' werklozen niet een gevolg, maar juist een oorzaak van hun werkloosheid is.

Tabel 4.12 Gezondheid en verandering in arbeidsmarktpositie, 1984-1998 (in procenten per categorie)

positie in het eerste jaar: positie in het tweede jaar:	werkzaam werkzaam	werkzaam werkloos	werkloos werkzaam	werkloos werkloos
(zeer) goede gezondheid				
jaar 1	86	79	82	70
jaar 2	85	78	80	71
mutatie	-1	-1	-2	1
lichamelijke of geestelijke gezondheidsproblemen				
jaar 1	15	24	23	27
jaar 2	16	21	20	26
mutatie	1	-3	-4	-1
laatste 12 maanden een arts bezocht				
jaar 1	66	80	72	69
jaar 2	66	74	70	70
mutatie	0	-6	-2	1
laatste 12 maanden een specialist bezocht				
jaar 1	30	42	30	34
jaar 2	31	39	29	29
mutatie	0	-3	-1	-5
laatste 12 maanden in het ziekenhuis gelegen				
jaar 1	5	8	5	5
jaar 2	6	8	4	4
mutatie	0	0	-1	-1
n (= 100%) ^a	16.380	213	366	276
a Doordat voor lichamelijke of geestelijke gezondheidsproblemen en bezoek aan specialist geen gegevens over 1994 beschikbaar zijn, zijn de aantallen respondenten voor deze kenmerken ongeveer een kwart lager.				
Bron: CBS (SEP'94-'98) SCP-bewerking				

Dit vermoeden wordt ondersteund door het feit dat werkenden die werkloos worden, in het eraan voorafgaande jaar het vaakst van alle groepen een arts of specialist hebben bezocht en in het ziekenhuis hebben gelegen. Overigens dient men voorzichtig te zijn met de conclusie dat ziekte of een aandoening vaak de oorzaak is van het ontslag. Het is immers ook mogelijk dat de gezondheid van werkenden (of althans hun eigen beoordeling daarvan) al verslechtert indien zij *verwachten* ontslagen te zullen worden. Werklozen die weer aan het werk gaan hebben, ook in het jaar waarin zij nog werkloos zijn, gemiddeld een betere gezondheid dan de werklozen die langdurig werkloos blijven. Een goede gezondheid lijkt derhalve de kans op werk te vergroten. Als zij vervolgens aan het werk gaan, doet zich overigens geen noemenswaardige verbetering in hun gezondheidstoestand voor, waardoor hun gezondheid vooral nog iets onder blijft doen voor die van degenen die al langer werken.

Het zou evenwel voorbarig zijn om louter op basis van de cijfers in tabel 4.12 een conclusie te trekken over het causale verband tussen werk en gezondheid. Het is immers denkbaar dat de cijfers mede worden beïnvloed door verschillen in samenstelling tussen de verschillende categorieën. Zo zijn laagopgeleiden oververtegenwoordigd in de werkloosheid, terwijl uit ander onderzoek bekend is dat laagopgeleiden ook een minder goede gezondheid hebben dan hoger opgeleiden. Dat minder gezonde mensen meer risico lopen om ontslagen te worden, zou dus ook een gevolg kunnen zijn van hun lagere opleidingsniveau. Tabel 4.13 geeft daarom de resultaten van twee multivariate logistische regressies waarin met dergelijke achtergrondvariabelen rekening wordt gehouden. In de eerste regressie is de kans dat een respondent zijn of haar huidige gezondheid als 'goed' of 'zeer goed' beoordeelt, behalve uit (de verandering in) de arbeidsmarktpositie, ook verklaard uit het geslacht, de leeftijd, de burgerlijke staat, de plaats in het huishouden (alleenstaande, hoofd, partner, kind, overige), het opleidingsniveau en het kalenderjaar. In de tweede regressie is de kans dat de gezondheidstoestand in vergelijking met het voorgaande jaar is verslechterd, uit dezelfde variabelen verklaard alsmede uit de gezondheid in de vorige periode.²⁹

De cijfers in de vierde kolom van tabel 4.13 ((zeer) goede gezondheid in jaar twee) bevestigen dat personen die in een van beide jaren werkloos zijn geweest, een slechtere gezondheid hebben dan degenen die in beide jaren werken. De gezondheid van werkenden die werkloos worden, is dus ook slechter dan die van qua achtergrondkenmerken vergelijkbare personen die blijven werken. Of hun gezondheid verder verslechtert als zij eenmaal werkloos zijn, is niet helemaal duidelijk (laatste kolom van tabel 4.13): het negatieve effect dat wordt gevonden, blijkt niet significant te zijn ($p > 0,1$). De langdurig werklozen hebben de slechtste gezondheidstoestand en bovendien lopen zij het grootste risico dat hun gezondheid in het tweede jaar slechter is dan in het voorgaande jaar. Dit suggereert dat onvrijwillige werkloosheid op langere termijn inderdaad repercussies heeft voor de gezondheidstoestand. Merkwaardig is dat de overgang van werkloosheid naar werk ook gepaard gaat met een (significante) verslechtering van de gezondheid. Wellicht ervaren veel ex-werklozen het werk aanvankelijk als een relatief zware belasting.

Om een indruk te geven van het belang van (de verandering in) de arbeidsmarktpositie voor de gezondheid toont figuur 4.3 de geschatte kansen op een goede gezondheid voor een referentiepersoon, dat is een 40-jarige, laagopgeleide (vbo/mavo) gehuwde man. De huidige gezondheid blijkt inderdaad vrij sterk samen te hangen met de arbeidsmarktpositie in het huidige en het voorgaande jaar. Wie in beide jaren werk had, heeft 86% kans op een (zeer) goede gezondheid. Voor wie in beide jaren werkloos was, bedraagt die kans 76%. De kans op een verslechtering van de gezondheid is juist het kleinst voor de eerste groep (9%) en het grootst voor de laatste groep (14%). De gezondheidstoestand van personen die hun werk verliezen en werkloos worden, blijkt iets slechter te zijn dan die van personen die vanuit werkloosheid aan het werk gaan; al is de kans op een verslechtering van de gezondheid voor beide groepen gelijk (namelijk 13%).

Tabel 4.13 Gecorrigeerde odds ratio^a (exp(B)) van een (zeer) goede gezondheid resp. een verslechtering van de gezondheidstoestand naar de arbeidsmarktpositie in twee opeenvolgende jaren, 1994-1998

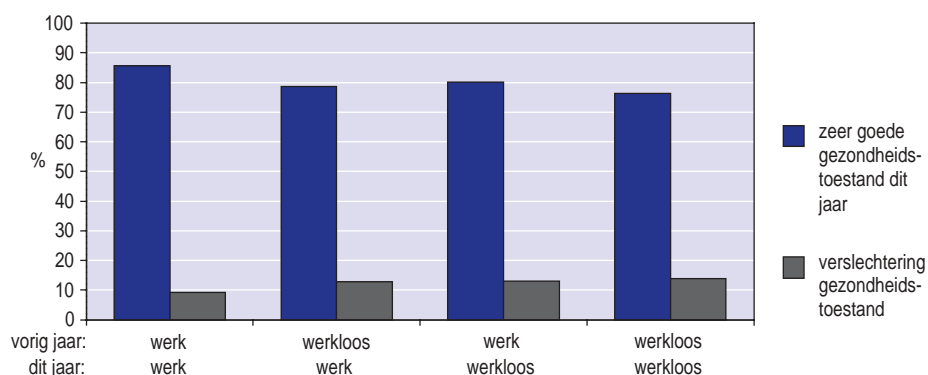
arbeidsmarktpositie in jaar 1	arbeidsmarktpositie in jaar 2	(n)	(zeer) goede gezondheid	verslechtering gezondheid ^b
			in jaar 2	
werkzaam	werkzaam (referentiecategorie)	16.308	1	1
werkzaam	werkloos	213	0,62**	1,44
werkloos	werkzaam	366	0,67**	1,47*
werkloos	werkloos	276	0,54**	1,56*
-2 log likelihood			14.329	8.484
vrijheidsgraden			17.142	17.141

a Gecorrigeerd voor het effect van geslacht, leeftijd, leeftijd in het kwadraat, burgerlijke staat, plaats in het huishouden, opleidingsniveau, kalenderjaar en (bij de verslechtering van de gezondheidstoestand) de gezondheid in jaar 1.
b De gezondheid verslechtert indien deze in jaar 1 als goed of zeer goed wordt beoordeeld en in jaar 2 als redelijk, slecht of zeer slecht.
* significant bij $p < 0,05$; ** significant bij $p < 0,01$.

Bron: CBS (SEP'94-'96)

Bovenstaande analyses suggereren dat een slechte gezondheid niet alleen een gevolg, maar ook een oorzaak is van werkloosheid, en dat een goede gezondheid niet alleen een gevolg maar ook een oorzaak is van het hebben (of vinden) van werk. Om dit nader te onderzoeken, zijn twee logistische regressies uitgevoerd met de kans van werkenden op werkloosheid en de kans van werklozen op werk als te verklaren variabelen. In de eerste regressieanalyse wordt voor degenen die in jaar één werken, de kans om in jaar twee werkloos te zijn, verklaard uit de bekende achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, plaats in het huishouden, opleidingsniveau en kalenderjaar) en uit alle in tabel 4.12 vermelde indicatoren voor de gezondheid in jaar één.

Figuur 4.3 (Verandering in) gezondheidstoestand en arbeidsmarktpositie, 1994-1998

Bron: CBS (SEP'94-'96) SCP-bewerking

Van deze gezondheidsindicatoren blijken alleen artsenbezoek en (in mindere mate) specialistenbezoek de kans om werkloos te worden significant te vergroten. Vooral werkenden die in de loop van een jaar meer dan een maal een arts bezoeken, lopen een beduidend grotere kans om werkloos te worden. Het oordeel over de algehele gezondheid, het hebben van lichamelijke of geestelijke gezondheidsproblemen en opname in een ziekenhuis zijn evenwel geen goede voorspellers van de kans op (gedwongen) ontslag. Een soortgelijke analyse van de kans dat een werkloze (weer) aan het werk gaat, wijst uit dat een (zeer) goede algehele gezondheid juist wel een significant positief effect heeft, terwijl de overige gezondheidsindicatoren (gezondheidsproblemen, arts- en specialistenbezoek en opname in een ziekenhuis) geen significante invloed op de kans op werk uitoefenen.

Concluderend lijkt er een wederzijdse relatie te bestaan tussen werk en gezondheid: een slechte gezondheid (in het bijzonder indien men een arts bezoekt) vergroot de kans van werkenden om werkloos te worden, maar langdurige werkloosheid leidt ook zelf tot een verslechtering van de gezondheid. Omgekeerd vergroot een goede gezondheid de kans van werklozen om weer aan het werk te gaan en naarmate men langer aan het werk blijft, lijkt de gezondheid verder te verbeteren.

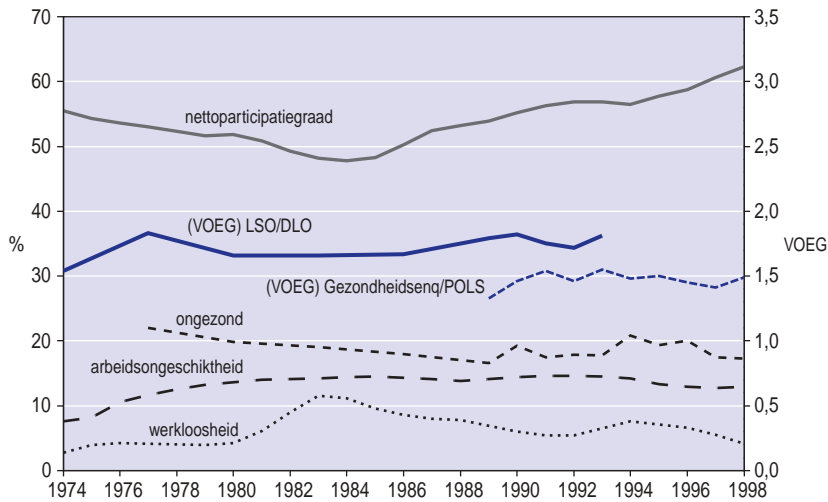
4.11.2 Trends in gezondheid en arbeidsparticipatie tussen 1974 en 1998

Voor een analyse van de ontwikkeling van de gezondheid van de Nederlandse bevolking op wat langere termijn wordt gebruikgemaakt van het Leefsituatieonderzoek van het CBS (LSO/DLO/POLS), dat sinds 1974 om de drie jaar en sinds 1989 doorlopend wordt gehouden (zie § 1.4). Het leefsituatieonderzoek bevat twee indicatoren voor de gezondheid die ook in de dwarsdoorsnede-analyses in de voorgaande paragrafen werden gebruikt, namelijk de zogenaamde VOEG-score voor psychosomatische klachten (kortweg te interpreteren als 'stress') en het oordeel van de respondenten over hun algehele gezondheid.³⁰ Omdat de VOEG-score sinds 1994 geen deel meer uitmaakt van het Doorlopend Leefsituatieonderzoek, is tevens gebruikgemaakt van de jaarlijkse Gezondheidsenquête (GE) van het CBS, die sinds 1989 eveneens de VOEG bevat (sinds 1997 maakt dit onderzoek deel uit van het Permanent onderzoek naar de leefsituatie, POLS). De uitkomsten van de VOEG-score uit de Gezondheidsenquête komen echter niet nauwkeurig overeen met die uit het leefsituatieonderzoek.³¹ Voor de overlappende jaren (1989-1993) worden daarom gegevens uit beide onderzoeken gepresenteerd.

Figuur 4.4 toont de ontwikkeling van het aandeel van de bevolking dat de eigen gezondheid niet zo goed vindt (de antwoordcategorieën 'gaat wel', 'niet zo best' en 'slecht', in de figuur aangegeven met 'ongezond') en de VOEG-score (dat is het gemiddelde aantal psychosomatische aandoeningen uit een lijst van negen waarvan men last heeft). De aandacht beperkt zich hier overigens, zoals steeds in dit onderzoek, tot personen van 15-64 jaar, de potentiële beroepsbevolking.

In figuur 4.4 is tevens de ontwikkeling van het aandeel in de bevolking van 15-64 jaar van de werklozen, de arbeidsongeschikten en de werkenden (de nettoarbeidsparticipatie) opgenomen.³²

Figuur 4.4 Gezondheid en arbeidsmarktindicatoren, 1974-1998

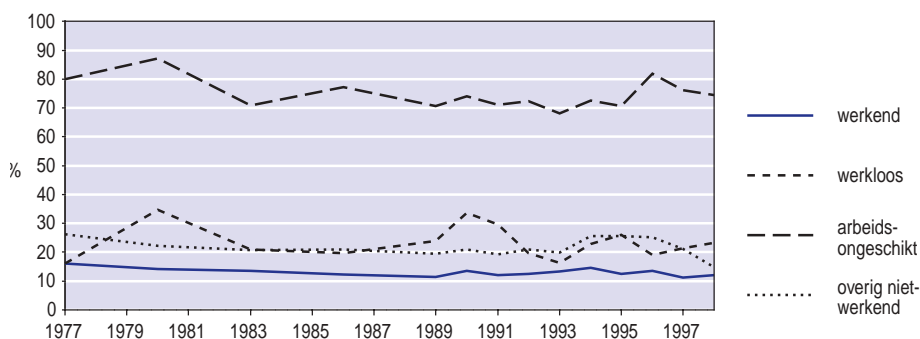

Bron: CBS (LSO'74-'86, DLO'89-'96, POLS'97-'98); CBS (c: Tijdreeksen arbeid; f) SCP-bewerking.

Het aandeel van de bevolking dat zichzelf niet zo gezond vindt, liep tussen 1977 en 1989 gestaag terug (van 22% naar 17%) om daarna weer licht te stijgen. Het gemiddelde aantal 'stress'-verschijnselen (VOEG-score) is over de periode 1974-1998 vrijwel stabiel.

Op het oog lijkt er geen enkel verband te bestaan tussen de ontwikkeling in de gezondheidstoestand van de bevolking enerzijds en het percentage werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden anderzijds. Het is opmerkelijk dat de sterke stijging van het aandeel arbeidsongeschikten in de tweede helft van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig niet gepaard is gegaan met (of beter: vooraf werd gegaan door) een toename in het aandeel ongezonde personen. Gezien het inmiddels algemeen onderkende feit dat de WAO in deze periode vooral is benut (of misbruikt) om overtollige, maar niet per se ongezonde werknemers te laten afvloeien, is deze constatering echter misschien niet zo verrassend. Ze lijkt evenwel op gespannen voet te staan met de eerdere vaststelling dat de gezondheid van arbeidsongeschikten wel aanzienlijk slechter is dan van werkenden. Twee mogelijke verklaringen voor deze (ogenschijnlijke) tegenstrijdigheid zijn dat de gezondheidstoestand van arbeidsongeschikten in het verleden nog slechter was en dat een slechte gezondheidstoestand behalve een oorzaak ook een gevolg is van arbeidsongeschiktheid. Indien het laatste het geval is, zou men verwachten dat een toename in het aandeel ongezonden volgt op (in plaats van voorafgaat aan) het aandeel arbeidsongeschikten. Figuur 4.4 biedt hiervoor evenwel geen aanwijzing: tussen de toename van het aandeel arbeidsongeschikten in de tweede helft van de jaren zeventig en de geringe verslechtering van de gezondheid in de jaren negentig zit immers een periode van zo'n vijftien jaar. Dit is een veel te lange tussenpoos om de verslechtering in de gezondheid aan de groei van het aantal arbeidsongeschikten te kunnen toeschrijven.

Figuur 4.5 Slechte gezondheid naar arbeidsmarktpositie, 1977-1998

Bron: CBS (LSO'74-'86, DLO'89-'96, POLS'97-'98); SCP-bewerking.

Figuur 4.5 toont de ontwikkeling van de gezondheid van verschillende arbeidsmarkt-categorieën, te weten werkenden, werklozen, arbeidsongeschikten en overige niet-werkenden in de periode 1977-1998. Deze figuur bevestigt de eerdere constatering dat de gezondheidstoestand van arbeidsongeschikten verreweg het slechtst is: 70% tot 90% van de arbeidsongeschikten vindt de eigen gezondheid niet zo goed, tegenover 10% à 15% van de werkenden en 20% à 30% van de werklozen en overige niet-werkenden. Inderdaad blijkt dat arbeidsongeschikten aan het eind van de jaren zeventig hun gezondheid over het algemeen slechter achtten dan in de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig. Noemde eind jaren zeventig minder dan één op de vijf ontvangers van een arbeidsongeschiktheidsuitkering (AAW/WAO) zijn of haar gezondheid goed, in de jaren tachtig was dit één op de drie à vier. Halverwege de jaren negentig nam het aandeel AAW'ers en WAO'ers dat zichzelf gezond noemt, echter weer af. Een moeilijk te beantwoorden vraag is of het hier om reële veranderingen in de gezondheid van WAO'ers en AAW'ers gaat of dat zij hun (ongewijzigde) gezondheid anders zijn gaan beoordelen dan wel in enquêtes meer of minder sociaal wenselijke antwoorden zijn gaan geven. Daarnaast is ook de feitelijke relatie tussen gezondheid en arbeidsongeschiktheid onduidelijk. Zo is het denkbaar dat een zwaar gehandicapte die niet tot werken in staat is, de eigen gezondheid toch goed acht omdat hij of zij zelden 'ziek' is. De verbetering van de gezondheid van arbeidsongeschikten aan het begin van de jaren tachtig stemt op zichzelf overeen met het feit dat in deze tijd veel overtollige, maar gezonde, werknemers naar de WAO zijn afgevoerd. Niettemin is het ook denkbaar dat in deze periode het stigma op arbeidsongeschiktheid verminderde, waardoor ontvangers van een AAW- of WAO-uitkering in een enquête eerder durfden toe te geven dat zij een goede gezondheid hadden. De verslechtering in de gezondheidstoestand van arbeidsongeschikten halverwege de jaren negentig zou men kunnen verklaren uit de wijzigingen in de keuringseisen en de herkeuringen van WAO'ers, waardoor de toetredingsdrempel tot de WAO is verhoogd en de uitkering werd stopgezet van WAO'ers die gezond werden verklaard. Dat de gezondheid van de overige niet-werkenden in dezelfde periode ook is verslechterd, zou hiermee kunnen samenhangen. Immers, WAO'ers die na herkeuring hun uitkering verliezen en tot de categorie overige niet-

werkenden gaan behoren, zullen weliswaar een betere gezondheid hebben dan de gemiddelde WAO'er, maar een slechtere gezondheid dan de gemiddelde overige niet-werkende. Daardoor kan tegelijkertijd het aandeel ongezonden in zowel de categorie arbeidsongeschikten als de categorie overige niet-werkenden toenemen. Dit kan echter niet de gehele ontwikkeling verklaren, aangezien tussen 1993 en 1996 het aantal arbeidsongeschikten met niet meer dan zo'n 60.000 afnam, terwijl in dezelfde periode het aantal overige niet-werkenden dat zichzelf niet gezond noemt, met circa 170.000 groeide. Het is ook denkbaar dat de heftige maatschappelijke discussie over arbeidsongeschiktheid in de eerste helft van de jaren negentig de ontvangers van een arbeidsongeschiktheidsuitkering ertoe aanzette in enquêtes een ongunstiger beeld van hun gezondheid te schilderen om daarmee het feit dat zij een AAW- of WAO-uitkering ontvingen te rechtvaardigen.

De ontwikkeling in het werkloosheidspeil lijkt, op basis van figuur 4.4, zo mogelijk nog minder verband te houden met de gezondheid van de bevolking dan het aantal arbeidsongeschikten. De explosieve toename van de werkloosheid in de eerste helft van de jaren tachtig wordt op geen enkele wijze weerspiegeld in het aandeel van de bevolking met een slechte gezondheid of psychosomatische klachten. Aangezien eerder, op basis van gegevens uit zowel LWW'95 als het SEP, is geconstateerd dat (langdurig) werklozen een slechtere gezondheid en meer psychosomatische klachten hebben dan werkenden, zou men op macroniveau wel een effect van de fluctuaties in de werkloosheid verwachten. Dat dit niet het geval is, moet waarschijnlijk worden verklaard uit het feit dat het effect op microniveau te klein is om in de macrocijfers tot uitdrukking te komen.

Uit figuur 4.5 blijkt dat het verschil in gezondheid tussen werkenden en werklozen over de periode 1977-1998 steeds vrij klein was. (Vanwege het geringe aantal werklozen in de steekproef van het Leefsituatieonderzoek, variërend tussen 49 en 148, dient aan de fluctuaties van jaar tot jaar niet te veel gewicht te worden toegekend.) Gezien het relatief kleine aandeel van de werklozen in de totale bevolking van 15-64 jaar (variërend van 2% tot 6%) is het niet zo verwonderlijk dat fluctuaties in de werkloosheid niet zijn terug te vinden in de gezondheid van de totale bevolking. Zo zou door de toename van de werkloosheid tussen 1980 en 1985 met 4% van de bevolking van 15-64 jaar, bij een aandeel 'ongezonden' onder de werklozen dat 10% groter is dan het aandeel 'ongezonden' onder de werkenden, het aandeel 'ongezonden' in de totale bevolking van 15-64 jaar slechts met 0,4% toenemen, hetgeen ruimschoots binnen de onbetrouwbaarheidsmarges van de steekproef van het leefsituatieonderzoek ligt.

Bovenstaande constatering worden bevestigd door een regressieanalyse waarin de gezondheid (d.w.z. het percentage van de bevolking met een goede gezondheid) als afhankelijke (te verklaren) variabele wordt opgenomen en de nettoparticipatiegraad, het werkloosheidspercentage en het aandeel arbeidsongeschikten (in procenten van de beroepsbevolking) als verklarende variabelen. Alleen de coëfficiënt van het aandeel arbeidsongeschikten is significant (op 10%-niveau), maar heeft het verkeerde teken: hij is positief, hetgeen betekent dat een toename van het aandeel arbeidsongeschikten gepaard gaat met een verbetering van de gezondheid! Worden de verklarende variabelen

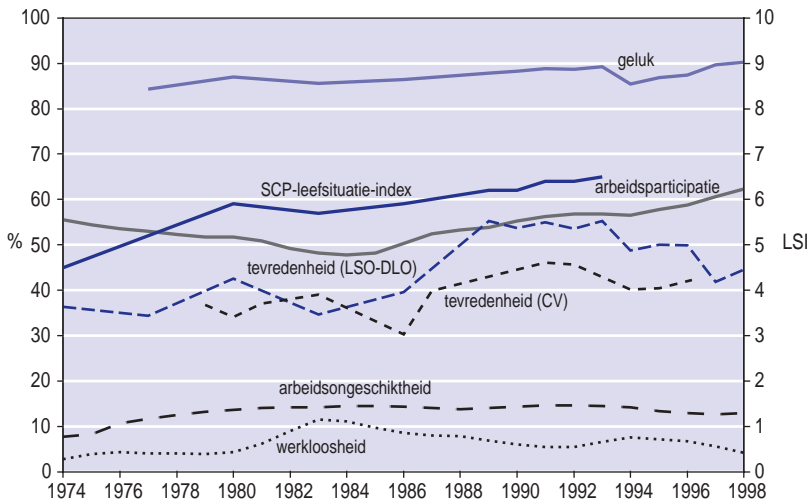
ook een jaar vertraagd in de regressievergelijking opgenomen, en worden tevens enkele andere sociaal-economische variabelen opgenomen, zoals de economische groei, de werkgelegenheids groei en de koopkrachtmutatie, dan blijft de conclusie ongewijzigd: geen van deze variabelen heeft een significant effect op de gezondheidstoestand van de bevolking. Een regressieanalyse van de VOEG-score voor psycho-somatische klachten levert twee significante coëfficiënten op: de reële loonstijging heeft, met een jaar vertraging, een negatief effect op de VOEG-score en de nettoparticipatiegraad, eveneens met een jaar vertraging, een positief effect. Een grotere arbeidsdeelname zou dus tot meer psychosomatische klachten leiden, hetgeen in strijd is met de verwachting. Vanwege het geringe aantal waarnemingen (veertien voor de gezondheid en vijftien voor de VOEG-score) kan aan de uitkomst van deze regressieanalyses echter niet veel betekenis worden toegekend.

4.12 De ontwikkeling van welzijn en arbeidsparticipatie in Nederland tussen 1974 en 1998

In de vorige paragraaf was de aandacht gericht op een aspect van de objectieve leef-situatie, namelijk de gezondheid. In deze paragraaf worden enkele algemene indicatoren voor het objectieve en het subjectieve welzijn op macroniveau gerelateerd aan de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Als indicator voor het objectieve welzijn wordt hier gebruikgemaakt van de leefsituatie-index van het SCP. Deze verschilt weliswaar in een aantal opzichten van de objectieve welzijnsindicator die in de paragrafen 4.5-4.10 is gebruikt (zie § 4.4.2), maar het is de enige algemene indicator waarvan een wat langere tijdreeks beschikbaar is. Aangezien de SCP-leefsituatie-index is berekend op basis van gegevens uit de leefsituatieonderzoeken van het CBS, kan een tijdreeks vanaf 1974 worden geconstrueerd. Door een wijziging in de index in 1997, zijn voor de jaren na 1993 echter geen gegevens meer beschikbaar die vergelijkbaar zijn met eerdere jaren.

De leefsituatieonderzoeken bevatten eveneens enkele indicatoren voor het subjectieve welzijn. De vragen over de tevredenheid komen echter niet precies overeen met die in LWW'95, dat voor de dwarsdoorsnede-analyses is gebruikt. Daarom wordt hier slechts één tevredenheidsindicator gebruikt, namelijk de tevredenheid met het huidige leven. Daarnaast bevatten de leefsituatieonderzoeken de vraag of men gelukkig is. Deze vraag ontbrak in LWW'95 en is daarom niet in de dwarsdoorsnede-analyses gebruikt. Omdat in de periode 1974-1989 het leefsituatieonderzoek (LSO) slechts om de drie jaar werd gehouden, is het moeilijk om het moment van een omslag in de ontwikkeling nauwkeurig vast te stellen. De vraag over de tevredenheid met het huidige leven werd in de meeste jaren echter ook gesteld in het onderzoek *Culturele Veranderingen* van het SCP. In figuur 4.6 is ook deze reeks opgenomen. Globaal komt de ontwikkeling van beide reeksen overeen, maar de veranderingen van jaar tot jaar lopen soms flink uiteen. Dit vormt een waarschuwing om niet te veel gewicht te hechten aan relatief kleine fluctuaties.

Figuur 4.6 Subjectief en objectief welbevinden en arbeidsmarktindicatoren, 1974-1996

Bron: CBS (LSO'74-'86, DLO'89-'96, POLS'97-'98); CBS (c: Tijdreeksen arbeid; f); SCP (CV'79-'96) SCP-bewerking.

Uit de dwarsdoorsnede-analyses in de paragrafen 4.6-4.10 bleek dat zowel het objectieve als het subjectieve welzijn van werkenden groter is dan dat van werklozen en van arbeidsongeschikten. Andere niet-werkenden, zoals huisvrouwen en vervroegd gepensioneerden, doen weinig of niet voor de werkenden onder. Op grond hiervan mogen we op macroniveau verwachten dat het welbevinden van de bevolking van 15-64 jaar vrij sterk samenhangt met het percentage werklozen en arbeidsongeschikten en veel minder met het percentage werkenden (de nettoparticipatiegraad). Figuur 4.6 geeft hiervan een indruk.

De SCP-leefsituatie-index voor het objectieve welzijn vertoont over de gehele periode 1974-1993 een stijgende trend, met uitzondering van de periode 1980-1983, toen de index licht daalde. Ook de verschillende indicatoren voor het subjectieve welzijn laten vanaf de jaren zeventig tot het begin van de jaren negentig een stijgende tendens zien, zij het met soms aanzienlijke fluctuaties van jaar tot jaar. Het aandeel van de bevolking dat zichzelf gelukkig of erg gelukkig noemt, steeg van 84% in 1977 naar 89% in 1993; het aandeel dat (zeer) tevreden is met de huidige leefsituatie steeg van 36% in 1974 naar 55% in 1993 op basis van de leefsituatieonderzoeken, en van 37% in 1979 naar 46% in 1992 op basis van Culturele Veranderingen.

Dezelfde periode kenmerkte zich echter niet door een monotone stijging van de arbeidsparticipatie of een gestage daling in de werkloosheid of arbeidsongeschiktheid. Integendeel, tot 1984 daalde de participatiegraad, om daarna weer te stijgen; terwijl de ontwikkeling van de werkloosheid het tegenovergestelde patroon liet zien. Het aantal arbeidsongeschikten (als percentage van de beroepsbevolking) steeg tot halverwege de jaren tachtig en stabiliseerde zich daarna. Terwijl de arbeidsmarktontwikkeling rond 1984 dus een opvallende omslag liet zien, valt hiervan in de ontwikkeling van het

objectieve en subjectieve welbevinden van de bevolking nauwelijks iets terug te vinden.

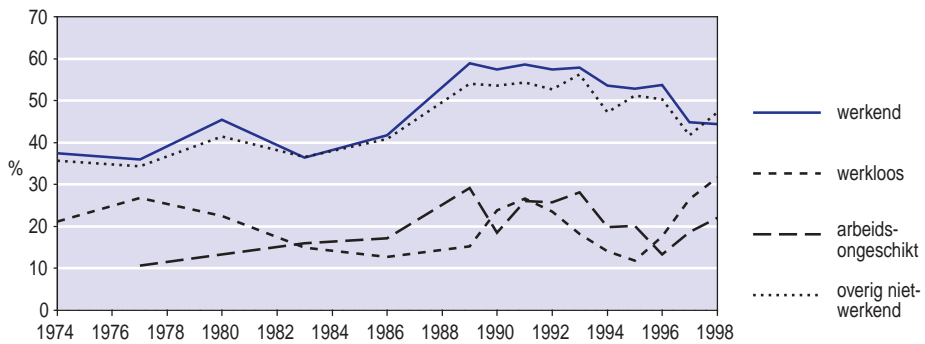
Alleen de lichte daling van de SCP-leefsituatie-index in 1983 en de relatief geringe tevredenheid van de bevolking in 1983 op basis van het leefsituatieonderzoek zou men in verband kunnen brengen met de hoge werkloosheid in de eerste helft van de jaren tachtig. De tevredenheidsreeks uit Culturele Veranderingen bereikte in 1983 echter juist een relatief hoog niveau. De vrije forse stijging van alle indicatoren in de tweede helft van de jaren tachtig zou men kunnen relateren aan de aantrekkende werkgelegenheid en dalende werkloosheid in deze jaren. Terwijl de daling van deze indicatoren tussen 1993 en 1994 dan zou kunnen samenhangen met de (relatief milde) economische recessie en de opnieuw oplopende werkloosheid. Hierbij dient men wel te bedenken dat het werkloosheidspeil of de werkgelegenheidsgroei ook als conjunctuurindicatoren kunnen worden beschouwd. Beide zijn bijvoorbeeld sterk gecorreleerd met de economische groei en de inkomensontwikkeling. De grotere tevredenheid in de tweede helft van de jaren tachtig zou dus ook meer in het algemeen met de gunstige economische ontwikkeling verband kunnen houden en de teruglopende tevredenheid in 1994 met de conjuncturele neergang in dit jaar. Vanwege de sterke correlatie tussen deze verschillende conjunctuurindicatoren is het echter moeilijk om het effect ervan op het subjectieve welbevinden te scheiden.

Om hierin wat meer inzicht te krijgen, kan men de verandering in het subjectieve welzijn van de bevolking ontleden in twee factoren, namelijk de verandering die voortvloeit uit veranderingen in de verdeling van de bevolking over verschillende arbeidsmarktcategoryën, en veranderingen in tevredenheid die zich voordoen *binnen* die arbeidsmarktcategoryën.

Men kan nagaan hoe het welzijn zich zou hebben ontwikkeld indien het welzijn van elke arbeidsmarktcategory afzonderlijk (werkenden, werklozen, arbeidsongeschikten en overige niet-werkenden) gelijk zou zijn gebleven. Men berekent dan het 'zuivere' effect van de verandering in de verdeling van de bevolking over de arbeidsmarktposities. Dit effect blijkt over de periode 1977-1996 echter vrijwel nihil te zijn. Het aandeel tevreden personen dat op deze wijze wordt berekend, schommelt binnen een marge van 2%; bovendien vertonen deze schommelingen geen enkele samenhang met de het werkelijke aandeel tevreden personen in de totale bevolking. De ontwikkeling van de tevredenheid moet dus volledig worden verklaard uit veranderingen binnen elk van de arbeidsmarktcategoryën afzonderlijk. Figuur 4.7 bevestigt dit.

De tevredenheid van de werkenden en van de overige niet-werkenden vertoont dezelfde ontwikkeling als die van de totale bevolking. Ook de arbeidsongeschikten laten in grote lijnen hetzelfde patroon zien, zij het op een beduidend lager niveau. Bovendien is het aandeel tevreden arbeidsongeschikten sinds 1993 opvallend sterk afgenomen. Wellicht heeft dit te maken met de (aankondiging van) ingrepen in de WAO, die grote onrust teweegbrachten.

Figuur 4.7 Teverdenheid naar arbeidsmarktpositie, 1974-1998

Bron: CBS (LSO'74-'86, DLO'89-'96, POLS'97-'98); SCP-bewerking.

Alleen de ontwikkeling van de tevredenheid van de werklozen volgt een ander patroon. Vanwege de geringe steekproefaantallen is het evenwel onduidelijk welke betekenis hieraan kan worden gehecht. Niettemin valt op dat de tevredenheid van de werklozen over de gehele beschouwde periode (1974-1998) min of meer gelijk is gebleven, terwijl de tevredenheid van de werkenden en de overige niet-werkenden een stijgende trend vertoont. Dit betekent dat het verschil in tevredenheid tussen de werklozen enerzijds en de werkenden en overige niet-werkenden anderzijds in de afgelopen kwart eeuw groter is geworden. Recent (tussen 1995 en 1998) is de tevredenheid onder werklozen overigens opvallend sterk toegenomen.

Verder valt op dat het aandeel tevreden werklozen afneemt in perioden waarin de werkloosheid stijgt, zoals in de jaren 1979-1984 en 1992-1995. De verklaring hiervoor is niet onmiddellijk duidelijk. Enerzijds is het mogelijk dat de tevredenheid van alle werklozen terugloopt, bijvoorbeeld doordat de grote publieke aandacht voor de oplopende werkloosheid in die perioden door werklozen als negatief wordt ervaren. Anderzijds is het denkbaar dat vooral de 'nieuwe' werklozen – die er in een periode van stijgende werkloosheid relatief veel zijn – ontevreden zijn over hun positie.

Het is overigens niet uitgesloten dat ook de veranderingen in tevredenheid binnen de arbeidsmarktcategoryën samenhangen met de ontwikkeling in het aantal werkenden en niet-werkenden. Zo is het denkbaar dat ook werkenden meer tevreden zijn naarmate de werkloosheid kleiner is, ook al ondervinden zij daar zelf niet direct voordeel van. Werkenden kunnen immers begaan zijn met het lot van de onvrijwillig werklozen of kunnen in hun directe omgeving (familie, vrienden) met de gevolgen van werkloosheid worden geconfronteerd. De veranderingen binnen categoryën kunnen echter ook samenhangen met andere sociaal-economische ontwikkelingen (zoals de inkomensgroei) of met (autonome) veranderingen in het arbeidsethos of de centraliteit van arbeid. Om dit te toetsen, is een regressieanalyse van de tevredenheid van de bevolking uitgevoerd, met als verklarende variabelen: de nettoparticipatiegraad, het werkloosheidspercentage, het aandeel arbeidsongeschikten, de economische groei, de werkgelegenheids­groei, de reële brutoloonontwikkeling en de koopkrachtmutatie. Vanwege de ster-

ke correlatie tussen verschillende van deze variabelen is het lastig het effect van elk afzonderlijk vast te stellen. Indien steeds slechts een verklarende variabele tegelijk in de regressievergelijking wordt opgenomen, blijken het percentage arbeidsongeschikten, de groei van de werkgelegenheid (een jaar vertraagd) en de koopkrachtstijging (een jaar vertraagd) een significant positief effect op het percentage tevreden mensen te hebben, en de reële loonstijging een significant negatief. Terwijl de effecten van de werkgelegenheids groei en koopkrachtstijging conform de verwachting zijn, vallen de effecten van de arbeidsongeschiktheid en loonstijging moeilijker te verklaren. Op grond van deze analyse is het dan ook niet mogelijk stellige uitspraken te doen over de causale relatie tussen de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en het subjectieve welbevinden van de bevolking.³³

4.13 Conclusie

In de jaren negentig lijkt het steeds meer een vaststaand feit te zijn geworden dat werken goed is voor de mens, dat een betaalde baan bijdraagt aan het individuele welbevinden. In dit hoofdstuk is onderzocht of betaald werk in de praktijk voor het individu inderdaad zoveel 'nut' oplevert.

Op theoretische gronden is de bijdrage van (betaald) werk aan het individuele nut of welzijn in ieder geval minder vanzelfsprekend dan de huidige politieke en maatschappelijke consensus doet vermoeden. Economen, psychologen en sociologen verschillen van mening over de voorwaarden waaronder werk 'nuttig' is en over de aspecten van het werk die het meest aan het individuele welzijn bijdragen.

Het empirische onderzoek, waarvan in dit hoofdstuk verslag is gedaan, bevestigt in hoofdlijnen het grote belang van betaald werk, maar plaatst er tegelijkertijd een aantal relativerende kanttekeningen bij.

Zowel op de objectieve als op de subjectieve indicatoren voor het individuele nut die in dit hoofdstuk zijn onderscheiden, scoren werkenden gemiddeld hoger dan niet-werkenden. Dit geldt niet alleen voor een momentopname van Nederland in het voorjaar van 1995 (op basis van het onderzoek LWW'95), maar ook als men de ontwikkeling in Nederland in de laatste twee decennia overziet: werkenden hebben gemiddeld genomen een hoger objectief welzijn en zijn meer tevreden of gelukkiger dan niet-werkenden.

Binnen de groep niet-werkenden blijken echter grote verschillen te bestaan. Op veel gebieden is er sprake van een scherpe scheidslijn tussen diegenen die onvrijwillig van werk zijn verstoken (werklozen en arbeidsongeschikten) en diegenen die min of meer vrijwillig van (betaald) werken afzien (huisvrouwen, studerende en vervroegd gepensioneerden). Het welzijn of nut van onvrijwillig niet-werkenden blijft ver achter bij dat van (betaald) werkenden, maar het verschil tussen vrijwillig niet-werkenden en werkenden is over het algemeen gering. In enkele gevallen blijken vrijwillig niet-werkenden zelfs een hoger (vooral subjectief) welzijn te hebben dan werkenden. Dit geldt in het bijzonder voor de vervroegd gepensioneerden, die als de meest tevreden of gelukkige van alle onderscheiden groepen naar voren komen.

Arbidsongeschikten en werklozen beantwoorden het best aan het verwachtingspatroon:

zij hebben gemiddeld een laag welzijn. Bij arbeidsongeschikten betreft dit vooral het objectieve welzijn (met name een slechte gezondheid), bij werklozen vooral hun subjectieve welzijn. Anders gezegd: het lage welzijn van arbeidsongeschikten heeft vooral te maken met hun objectief ongunstige leefsituatie, terwijl het lage welzijn van werklozen meer (maar zeker niet uitsluitend) een sociaal-psychische kwestie is.

Vervroegd gepensioneerden hebben daarentegen een opvallend hoog welzijn, in objectieve, maar vooral in subjectieve zin. Hun tevredenheid met de huidige leefsituatie overtreft (zowel vóór als na correctie voor achtergrondkenmerken) zelfs ruimschoots die van de werkenden met de beste banen. Andere niet-werkenden, zoals huisvrouwen en studerende, nemen een tussenpositie in. Hun welzijn doet nauwelijks onder voor dat van de gemiddelde werkende.

Dat het nut van niet-werkenden in vergelijking met werkenden vooral wordt bepaald door de vraag of men vrijwillig dan wel onvrijwillig niet (betaald) werkt, is natuurlijk niet zo verrassend. Deze constatering lijkt zelfs veel op een tautologie. Wie niet werkt, maar liever wel zou werken, is blijkbaar niet zo gelukkig met zijn of haar 'inactiviteit'. Wie vrijwillig geen (betaald) werk doet, zou daarentegen niet gelukkiger worden als hij of zij wel zou werken – anders had men immers wel daarvoor gekozen. Aangezien we in Nederland geen dwangarbeid of slavernij kennen, werkt iedere werkende vrijwillig (wat iets anders is dan 'voor niets') en is daarmee meer tevreden dan wanneer hij of zij niet zou werken. Dit is precies wat de neoklassieke economische theorie voorspelt: mensen maken die keuze die hen (gegeven de beschikbare mogelijkheden) het hoogst haalbare nut oplevert.

Hoe vanzelfsprekend dit alles ook moge lijken, het is toch goed deze conclusie te onderstrepen, aangezien in maatschappelijke en politieke discussies over het belang van (betaald) werk dit onderscheid vaak niet wordt gemaakt. Het lijkt dan wel of werk voor iedereen even belangrijk is, *ongeacht* of men vrijwillig dan wel onvrijwillig buiten het arbeidsproces staat.

Over de vraag waarom betaald werk voor velen zo belangrijk is, lopen de meningen uiteen. In verschillende wetenschappelijke disciplines worden uiteenlopende aspecten van het werk benadrukt: het inkomen (economie), arbeidsinhoud en ontplooiingsmogelijkheden (psychologie) en sociale contacten en maatschappelijke status (sociologie). Ook in het maatschappelijke debat over arbeidsparticipatie komen deze verschillende invalshoeken voor.

In het empirische onderzoek bleek het niet eenvoudig om het belang van de verschillende aspecten van werk tegen elkaar af te wegen.

Economen richten de aandacht vooral op de beloning van arbeid: als werkenden een hoger nut hebben dan (onvrijwillig) niet-werkenden, dan komt dat doordat zij een hoger inkomen hebben. Het nut dat werklozen ontnemen aan hun (extra) vrije tijd, weegt daar onvoldoende tegen op, anders zouden zij immers vrijwillig werkloos zijn.

Deze analyse wordt ogenschijnlijk bevestigd door het feit, dat het verschil in het objectieve welzijn tussen wel en niet-(betaald)werkenden het duidelijkst tot uitdrukking komt in het inkomen. Dit is echter haast per definitie het geval: het onderscheid tussen beide groepen is immers gebaseerd op het al dan niet hebben van een inkomen uit

arbeid. Gaat de aandacht daarentegen uit naar de verschillen in subjectief welzijn tussen werkenden en niet-werkenden of tussen werkenden onderling, dan blijkt het inkomen er nauwelijks toe te doen. Van de verschillende tevredenheidsindicatoren hangt alleen de tevredenheid met de financiële situatie significant samen met het inkomen. De tevredenheid met de dagelijkse bezigheden, met de maatschappelijke positie en met het leven dat men leidt wordt daarentegen niet beïnvloed door de hoogte van het inkomen. Zo hebben arbeidsongeschikten en werklozen over het algemeen een beduidend hoger inkomen dan huisvrouwen en studerende, terwijl zij veel vaker ontevreden zijn met hun leefsituatie.

De verschillen in zowel objectief welzijn (exclusief het nettomaandinkomen) als subjectief welzijn tussen werkenden onderling blijken evenmin samen te hangen met de hoogte van het (uur)loon.

Aspecten van het werk die wel van invloed zijn op het individuele welbevinden van werkenden, zijn de arbeidsinhoud, het functieniveau, de maatschappelijke status en de loopbaanperspectieven. Hiervan hebben de maatschappelijke status overigens alleen effect op het objectieve welzijn, en de loopbaanperspectieven alleen op het subjectieve welzijn. Deze uitkomsten bieden ondersteuning aan de sociaal-psychologische motivatietheorieën van Maslow en Herzberg. Een aantrekkelijke arbeidsinhoud (interessant werk, werk waarin men zelf beslissingen kan nemen, werk waarvan men de resultaten ziet, verantwoordelijk werk en werk waarmee men iets betekent in de maatschappij), een hoog functieniveau en de maatschappelijke status van het werk (gevoel van eigenwaarde, je maatschappelijk nuttig voelen, invloed uitoefenen op belangrijke beslissingen en voor vol worden aangezien) lijken immers vooral tegemoet te komen aan de behoeften aan achting, zelfrespect en zelfverwerkelijking. Ook het belang van de loopbaanperspectieven (goede promotiekansen en ontplooiingsmogelijkheden) voor de tevredenheid met het huidige leven, is hiermee in overeenstemming.

De relatief grote invloed van de arbeidsinhoud en het functieniveau is ook in overeenstemming met de conflictbenadering in de sociologie. Dit geldt in het bijzonder voor de constatering dat voor de stressindicator (de VOEG-score) en voor het subjectieve welzijn vooral de *verhouding* tussen de arbeidsinhoud en het functieniveau van belang is. Dit resultaat levert steun op voor de sociologische stressverklaring, waarin de verhouding tussen de taakeisen en de controlemogelijkheden waarover men beschikt, centraal staat. Het feit dat werkenden die laag scoren op zowel de arbeidsinhoud als het functieniveau relatief gestrest zijn, is hiermee echter moeilijker in overeenstemming te brengen.

Onregelmatige werktijden en een flexibel dienstverband oefenen alleen een negatieve invloed uit op de vrijetijdsactiviteiten (hobby's, uitgaan, lidmaatschap van een vereniging), maar hebben, anders dan verwacht, geen (significant) effect op het subjectieve welzijn.

Opmerkelijk is dat de (fysieke) arbeidsomstandigheden geen noemenswaardige invloed hebben op het individuele welbevinden. Deze constatering valt moeilijk te rijmen met de gebruikelijke economische veronderstelling dat slechte arbeidsomstandigheden tot de negatieve aspecten van het werk behoren, waarvoor de beloning compensatie moet bieden. Ze is echter ook strijdig met de stelling van Herzberg dat het tekortschieten

van de zogenaamde hygiënefactoren (arbeidsomstandigheden, loon) ontevredenheid oproept.

Hoewel de verschillende werkaspecten slechts een klein deel van de verschillen in welzijn tussen werkenden onderling verklaren, blijkt het gemiddelde verschil in objectief welzijn tussen mensen met een baan aan de 'bovenkant' en mensen met een baan aan de 'onderkant' toch van dezelfde orde van grootte te zijn als het verschil in welzijn tussen werklozen en werkenden met een baan aan de onderkant.

De positieve effecten die de sociologen in de integratietraditie van arbeid verwachten, hangen niet zozeer samen met specifieke aspecten van het werk, maar met het onderscheid tussen (betaald) werk en niet-werken in het algemeen. Het empirische onderzoek levert hiervoor alleen als het gaat om het sociaal isolement en de vrijetijdsbesteding, een bevestiging op: de verschillende categorieën niet-werkenden (m.u.v. scholieren en studenten) bevinden zich vaker in een sociaal isolement en hebben een minder actief vrijetijdsgedrag dan de werkenden. Tegelijkertijd blijken niet-werkenden echter meer contact te hebben met familie, vrienden en burens.

Bij de andere leefsituatieaspecten die vanuit sociologisch oogpunt relevant zijn, de maatschappelijke betrokkenheid en de maatschappelijke participatie, scoren niet-werkenden niet systematisch slechter dan werkenden. Niet-werkenden zijn zelfs beduidend meer maatschappelijk actief (in het vrijwilligerswerk bijvoorbeeld) dan werkenden. Wordt de aandacht echter geconcentreerd op de onvrijwillig niet-werkenden, dat wil zeggen de werklozen en arbeidsongeschikten, dan treden de negatieve sociale effecten van het gemis aan werk veel duidelijker naar voren: werklozen en arbeidsongeschikten hebben een slechtere gezondheid, meer stress, verkeren vaker in een sociaal isolement en hebben een minder actieve vrijetijdsbesteding dan werkenden. Het verschil in maatschappelijke betrokkenheid en maatschappelijke participatie ten opzichte van de werkenden blijft echter gering; zo scoren werklozen en arbeidsongeschikten op deze punten beter dan de werkenden met een dienstbaan (in de derde cluster).

De meeste theoretische beschouwingen maken niet of nauwelijks onderscheid tussen mannen en vrouwen en tussen de verschillende levensfasen. Uit het empirische onderzoek blijkt evenwel dat deze onderscheidingen van groot belang zijn. Het gemis van betaald werk komt vooral hard aan voor jongere alleenstaanden (tot zo'n 40 jaar), en voor samenwonende en gehuwde mannen met jonge kinderen. Oudere mannen (vanaf een jaar of 40) en samenwonende of gehuwde vrouwen kunnen betaald werk veel gemakkelijker missen. Voor veel vrouwen met thuiswonende kinderen zijn huishoudelijk werk en kinderverzorging nog altijd een aanvaardbaar alternatief voor een betaalde baan. Terwijl veel oudere mannen uitermate tevreden blijken met het feit dat zij het arbeidsproces voortijdig hebben verlaten. Opmerkelijk is verder dat de tevredenheid van deze groepen niet kan worden verklaard uit een afwijkend arbeidsethos: oudere mannen (en zeker vervroegd gepensioneerden) onderschrijven het traditionele arbeidsethos in sterkere mate dan jongere mannen. En huisvrouwen hebben een sterker arbeidsethos dan buitenshuis werkende vrouwen. Blijkbaar maakt vooral de maatschappelijke acceptatie van het feit dat zij niet werken het mogelijk dat zij zo tevreden zijn met hun situatie.

Evenzo lijken de heersende maatschappelijke opvattingen over werkloosheid en arbeidsongeschiktheid in belangrijke mate de ontevredenheid van werklozen en arbeidsongeschikten te bepalen. In ieder geval kon ook hier geen verband worden aangetoond met het arbeidsethos: arbeidsongeschikten hebben een sterker arbeidsethos dan werklozen, maar zijn ondanks hun objectief slechtere leefsituatie, toch minder ontevreden dan werklozen. Diverse malen is in onderzoek echter vastgesteld dat de overheersende beeldvorming van arbeidsongeschikten minder negatief is dan van werklozen (De Goede en Maassen 1979; Becker 1989: 21, 22). Als arbeidsongeschiktheid maatschappelijk meer wordt geaccepteerd als 'excuus' om niet te werken dan werkloosheid, is het begrijpelijk dat arbeidsongeschikten, ondanks hun sterkere arbeidsethos en slechtere objectieve leefsituatie, toch een hoger subjectief welzijn hebben dan werklozen. Niettemin is ook het maatschappelijke oordeel over arbeidsongeschikten beduidend minder gunstig dan dat over werkenden. Niet het feit dat het werken zelf zoveel positieve effecten heeft op het welbevinden lijkt de belangrijkste reden te zijn dat het gemis van betaald werk voor werklozen en arbeidsongeschikten zo zwaar weegt, maar het simpele feit dat 'wij' hebben besloten dat werken voor hen zo belangrijk is. Zoals De Goede en Maassen (1988: 279) het eerder formuleerden: "De mate waarin men zijn eigen positie (zonder arbeid) voor zichzelf kan legitimeren in een samenleving met een zo sterke nadruk op betaald werk, heeft grote invloed op de beleving van niet-werken." Een mooiere illustratie van het welbekende Thomastheorema – "*if men define situations as real, they are real in their consequences*" (Thomas en Thomas 1928) – is nauwelijks denkbaar.

Mogelijk ligt hierin ook de oplossing van een paradox besloten: enerzijds is de hoogte van het inkomen van ondergeschikt belang voor het subjectieve welzijn van werkenden en niet-werkenden. Anderzijds is voor arbeidsongeschikten en werklozen het onvrijwillige gemis aan *betaald* werk wel doorslaggevend voor hun lage subjectieve welzijn. *Onbetaald* werk, zoals vrijwilligerswerk en huishoudelijk werk, blijkt voor werklozen en arbeidsongeschikten namelijk nauwelijks compensatie te bieden voor het gemis van een betaalde baan. De verklaring voor deze paradox kan dus niet zijn gelegen in de inkomensderving waarmee het verlies van betaald werk voor werklozen en arbeidsongeschikten gepaard gaat, maar moet zijn gelegen in een ander aspect dat betaald werk van onbetaalde activiteiten onderscheidt. Het is aannemelijk dat het hier gaat om de heersende maatschappelijke opvatting over het belang van betaald werk voor bepaalde groepen, een belang dat losstaat van de hoogte van het loon. Dit zou tevens verklaren waarom vrijwilligerswerk en huishoudelijk werk voor andere groepen, met name vrouwen en vervroegd gepensioneerden, het gemis van een bepaalde baan wel volledig compenseren: zij voelen immers niet (meer) de maatschappelijke druk om betaald werk te zoeken.

Doordat de dwarsdoorsnede-analyses, die het leeuwendeel uitmaken van het empirische onderzoek in dit hoofdstuk, geen uitsluitel kunnen bieden over de causale relatie tussen werk en welzijn, zijn tot slot ook enkele longitudinale analyses uitgevoerd. Helaas zijn de uitkomsten daarvan te weinig eenduidig om stellige uitspraken te kunnen doen over de vraag of het al dan niet werken inderdaad de *oorzaak* is van een hoger c.q.

lager welzijn. Een panelanalyse op microniveau levert aanwijzingen op dat een slechte gezondheid zowel een oorzaak als een gevolg van werkloosheid is. Werkenden met een slechte gezondheid hebben meer kans om werkloos te worden, en het voortduren van de werkloosheid gaat gepaard met een verslechtering van de gezondheid. Het werkloos worden, lijkt op zichzelf op korte termijn echter weinig repercussies te hebben voor de gezondheid. Op macroniveau kon geen relatie worden vastgesteld tussen de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie, de werkloosheid en de arbeidsongeschiktheid enerzijds en de gezondheid, het geluk en de tevredenheid van de bevolking anderzijds. De veranderingen op macroniveau blijken sterker te worden beïnvloed door (moeilijk te verklaren) tendenties die zich binnen alle groepen van werkenden en niet-werkenden voordoen, dan door veranderingen in de omvang van de categorieën werkenden en niet-werkenden.

Noten

1. Een aantal resultaten uit dit hoofdstuk is eerder gepubliceerd in De Beer (1999).
2. Natuurlijk is de vraag "Hoe gaat het ermee?" vaak niet meer dan een beleefdheidsfrase waarmee men niet werkelijk informatie over het welbevinden van de ander poogt te verkrijgen. Maar dat betekent nog niet dat men niet werkelijk oprecht naar het welbevinden van de ander kan informeren.
3. De term 'integratietheorie' voor de sociologische benadering in de traditie van Durkheim wordt onder meer gebruikt door Ultee, Arts en Flap (1996), de term 'conflictraditie' voor de benadering in de lijn van Marx en Weber door Collins (1994).
4. "Hoe komt het dat, terwijl hij steeds autonomer wordt, het individu sterker afhankelijk wordt van de samenleving? Hoe kan hij tegelijkertijd meer individu en meer saamhorig zijn? (...) Het schijnt ons toe dat deze schijnbare tegenstrijdigheid wordt opgelost door een transformatie van de sociale saamhorigheid, ten gevolge van de steeds verder voortschrijdende ontwikkeling van de arbeidsdeling." (Vertaling PdB.)
5. "De arbeidsdeling is, zo niet de enige, dan toch de voornaamste bron van de sociale saamhorigheid." (Vertaling PdB.)
6. Het is natuurlijk geenszins vanzelfsprekend om Marx hier op te voeren als 'klassieke' socioloog in plaats van als econoom (of als filosoof). Als het gaat om de concrete betekenis van het werk voor arbeiders onder kapitalistische productieverhoudingen, kan Marx echter toch het beste als socioloog worden beschouwd. Zou het vooral gaan om zijn arbeidswaardeleer of om de meerwaardevorming, dan is een aanduiding als econoom meer op zijn plaats. Overigens is er nog een andere reden om Marx veeleer als socioloog dan als econoom te beschouwen. Terwijl de economische analyses van Marx tegenwoordig nauwelijks meer aandacht krijgen in de economische wetenschap, is de invloed van Marx op de hedendaagse sociologiebeoefening nog altijd aanzienlijk. Zijn sociologische analyses lijken de tand des tijds beter te hebben doorstaan dan zijn economische analyses. Overigens is Collins (1994: 56-62) van mening dat veel van de uit sociologisch oogpunt meest interessante opvattingen van Marx in feite van zijn vriend Engels afkomstig zijn, die daardoor wellicht met meer recht als de grondlegger van de conflictbenadering zou kunnen worden aangemerkt.
7. "Tegenwoordig leidt de vrouw, bij ontwikkelde volkeren, een geheel ander bestaan dan de man. Men zou kunnen zeggen dat de twee grote functies van het geestelijke leven als het ware gescheiden zijn, dat de ene sekse de affectieve functies op zich heeft genomen en de andere de intellectuele functies." (Vertaling PdB.)
8. "Verre van alleen een bijkomend en secundair fenomeen te zijn, domineert deze verdeling van het gezinswerk integendeel de gehele ontwikkeling van het gezin." (Vertaling PdB.)
9. "Dring de arbeidsdeling tussen de seksen terug tot voorbij een zeker punt, en de huwelijks-gemeenschap verdwijnt om niets anders over te laten dan overwegend kortstondige seksuele relaties." (Vertaling PdB.)
10. In 1997 participeerde 43% van de 19-jarigen en 52% van de 20-jarigen op de arbeidsmarkt. (Bron: CBS, EBB'97 microbestand.)
11. Uit een factoranalyse waarin zowel de items voor het subjectieve welzijn als de hierna te bespreken items voor het objectieve welzijn waren opgenomen, bleek dat de tevredenheid met de gezondheid een dimensie vormt met twee meer objectieve indicatoren voor de gezondheid, te weten het algehele oordeel over de gezondheid en de mate waarin men zich door zijn/haar gezondheid belemmerd voelt. Het item tevredenheid met de gezondheid is daarom aan de objectieve welzijnsindicator toegevoegd.
12. Dit geldt alleen onder de veronderstelling van een 'normale', klokvormige verdeling. Bij diverse indicatoren die in dit hoofdstuk worden gebruikt, wijkt de verdeling echter sterk af van een normale verdeling, zodat de genoemde steekproefaan delen niet gelden. Daar komt nog bij dat de Z-scores zijn berekend op basis van de ongewogen steekproef, terwijl de resultaten die hierna worden gepresenteerd betrekking hebben op de gewogen steekproef. Daardoor is in veel gevallen het gepresenteerde gemiddelde niet exact gelijk aan nul. Dit verklaart waarom in sommige gevallen de gemiddelde score van zowel de werkenden als de niet-werkenden positief is, terwijl de gemiddelde score van de ongewogen steekproef per definitie gelijk is aan nul.

- 13 Indirect speelt de subjectieve waardering overigens wel een rol, doordat de statistische samenhang tussen de verschillende items, die in de Overals-analyse het gewicht van de afzonderlijke items in de berekening van de leefsituatie bepaalt, mede wordt bepaald door de keuzen die individuen maken (*revealed preference*).
- 14 Dit volgt bijvoorbeeld uit het periodieke onderzoek *Culturele veranderingen in Nederland* van het SCP. Op de vraag wat men in het leven het allerbelangrijkst vindt, antwoordt steevast meer dan de helft van de ondervraagden 'een goede gezondheid' en slechts enkele procenten 'een goed inkomen' (zie bijv. Kooiker en Mootz 1996: 68-74).
- 15 Ook in dat geval is een beslissende uitspraak evenwel nog niet mogelijk, omdat er tevens van zogenoemde periode-effecten sprake kan zijn (zie bijv. Van den Broek 1996: 117-118).
- 16 Omdat het maandloon het product is van het uurloon en de arbeidsduur, zijn van deze variabelen de logaritmen in de lineaire regressievergelijking opgenomen.
- 17 Hierbij worden vier combinaties van arbeidsinhoud en functieniveau onderscheiden, te weten een lage score op de arbeidsinhoud met een laag respectievelijk hoog functieniveau en een hoge score op de arbeidsinhoud met een laag respectievelijk hoog functieniveau. Een lage score is hierbij gedefinieerd als een waarde kleiner dan nul en een hoge score als een waarde groter of gelijk aan nul (aangezien het om gestandaardiseerde variabelen gaat, is de gemiddelde waarde van beide variabelen gelijk aan nul).
- 18 Ter controle is ook een analyse uitgevoerd waarin van beide schalen alleen het item is gebruikt dat het nauwst aansluit bij respectievelijk de regelmogelijkheden en de taakeisen in het model van Karasek, namelijk 'werk waarin men zelf beslissingen kan nemen' (dat onderdeel uitmaakt van de schaal voor de arbeidsinhoud) en de voor de functie minimaal vereiste opleiding (dat een van de twee items is waaruit het functieniveau is samengesteld). De combinatie van deze twee items leverde hetzelfde resultaat op: werk waarin men zelf beslissingen kan nemen en waarvoor een lage opleiding is vereist, gaat samen met weinig stress, terwijl werk waarin men niet zelf beslissingen kan nemen en waarvoor eveneens een lage opleiding is vereist, juist veel stress oplevert. De overige combinaties gaan samen met een gemiddelde VOEG-score.
- 19 Ook in dit geval is een aanvullende analyse uitgevoerd op basis van de items 'werk waarin men zelf beslissingen kan nemen' en het vereiste opleidingsniveau (zie noot 14). In dat geval blijken degenen die zelf beslissingen kunnen nemen en in een functie werken waarvoor een hoge opleiding is vereist, opvallend laag te scoren op het subjectieve welzijn. Een functie waarvoor slechts een lage opleiding is vereist, gaat samen met een relatief hoog welzijn, ongeacht of men zelf beslissingen kan nemen. Deze uitkomsten bieden derhalve weinig steun voor het *demand-control* model.
- 20 In de analyse is gebruikgemaakt van de oude standaard beroepenclassificatie van het CBS die tot 1992 in gebruik was, aangezien deze een indeling naar de aard van de werkzaamheden behelst, terwijl de huidige beroepenclassificatie (SBC'92) in de eerste plaats (op het niveau van de eerste digit) een indeling naar beroepsniveau is.
- 21 Bij de berekening van de gemiddelde totaalscore van het objectieve welzijn is echter wel de gestandaardiseerde score voor het inkomen gebruikt, zodat alle indicatoren bij deze berekening even zwaar wegen.
- 22 Ter Bogt (1999: 96-98) geeft een overzicht van Nederlands en buitenlands onderzoek naar de invloed van sekse op het arbeidsethos en concludeert op grond daarvan dat de verschillen tussen mannen en vrouwen klein zijn, maar dat uit verschillende Nederlandse onderzoeken naar voren komt dat mannen over het algemeen iets meer waarde aan arbeid hechten dan vrouwen. Uit zijn eigen onderzoek blijkt dat meisjes een minder sterk arbeidsethos hebben dan jongens (Ter Bogt 1999: 155).
- 23 Hierbij is de variabele voor het arbeidsethos c.q. een calculerende houding op zodanige wijze gehercodeerd dat respondenten die op de betreffende (gestandaardiseerde) variabele lager dan -0,5 scoren een waarde van -1 krijgen, degenen die hoger dan +0,5 scoren een waarde van +1 en de overige respondenten een waarde van 0. Deze waarde is vervolgens vermenigvuldigd met het nummer van de arbeidsmarktcategorie waartoe men behoort. Voor de personen met een gemiddeld arbeidsethos c.q. een gemiddelde calculerende houding (oorspronkelijke score tussen -0,5 en +0,5) is de interactieterm derhalve gelijk aan 0.
- 24 Het is echter niet uitgesloten dat de resterende verschillen in subjectief welzijn worden verklaard door verschillen in kenmerken tussen de personen in de verschillende categorieën die *niet* zijn waargenomen.

- 25 In tegenstelling tot andere multivariate analyses in dit hoofdstuk zijn hier de categorieën huisvrouw/-man en overig niet-werkend samengenomen. Het onderscheidend criterium voor beide categorieën is namelijk of men zichzelf al dan niet in de eerste plaats als huisvrouw of -man beschouwt, hetgeen hier tevens als criterium wordt gebruikt voor deelname aan huishoudelijk werk.
- 26 Het negatieve effect van huishoudelijk werk op het netto maandinkomen betekent natuurlijk niets anders dan dat huisvrouwen en -mannen doorgaans niet of nauwelijks inkomen uit een andere bron (zoals arbeid of een sociale uitkering) hebben.
- 27 Dat onder de werkenden de alleenstaanden en alleenstaande ouders het minst tevreden zijn, heeft waarschijnlijk weinig met het werk maar vooral met hun 'alleenstand' te maken. Ook uit ander onderzoek is immers bekend dat alleenstaanden over het algemeen minder tevreden en gelukkig zijn dan gehuwden en samenwonenden. Dit effect blijft hier daarom verder onbesproken.
- 28 Dit kan ook niet worden onderzocht door de gezondheid van kortdurend en langdurig werklozen met elkaar te vergelijken. Als langdurig werklozen een slechtere gezondheid hebben dan kortdurend werklozen, zou men wellicht geneigd zijn te concluderen dat met het voortduren van de werkloosheid de gezondheid verslechtert. Er kan echter ook sprake zijn van een selectie-effect: als werklozen met een slechte gezondheid meer problemen hebben om weer aan het werk te komen (en de slechte gezondheid dus een oorzaak van de werkloosheid is), zal men eveneens vaststellen dat de gezondheid van langdurig werklozen gemiddeld slechter is dan van kortdurend werklozen.
- 29 De reden om de gezondheid in het vorige jaar als verklarende variabele op te nemen is, dat de gezondheid van iemand die in het vorige jaar al een slechte gezondheid had, per definitie niet meer kan verslechteren. Voor dit effect dient in de regressievergelijking te worden gecorrigeerd.
- 30 Omdat slechts in een deel van de LSO/DLO-enquêtes ook naar de tevredenheid met de gezondheid en naar belemmeringen in het dagelijks functioneren is gevraagd, zijn deze beide indicatoren buiten beschouwing gelaten. De tijdsperiode die kan worden bestreken zou anders aanzienlijk korter worden.
- 31 Ten behoeve van de onderlinge vergelijkbaarheid zijn bij de berekening van de VOEG-score alleen die items gebruikt die in alle jaren in beide onderzoeken voorkomen. Het gaat om de volgende negen aandoeningen: pijn in borst- of maagstreek, maag van streek, moeheid, hoofdpijn, duizeligheid, verdoofd gevoel of tintelingen, lusteloosheid, gauwer moe dan men normaal acht en rugpijn. Deze lijst wijkt op enkele punten af van de VOEG-score die in het dwarsdoorsnede-onderzoek op basis van LWW'95 is gebruikt en die elf items omvat.
- 32 Werklozen op basis van de geregistreerde werkloosheid als percentage van de beroepsbevolking, arbeidsongeschikten op basis van het aantal WAO/AAW-uitkeringen als percentage van de beroepsbevolking, en netto arbeidsparticipatie (werkenden) op basis van de werkzame beroepsbevolking als percentage van de bevolking van 15-64 jaar.
- 33 Een vergelijkbare analyse van de gemiddelde score op de SCP-leefsituatie-index levert evenmin een overtuigende uitkomst op: de reële loonstijging heeft een significant negatief effect op de leefsituatie-index. Regressie van het percentage gelukkigen in de bevolking geeft wel een plausibele uitkomst: de groei van het aantal werkzame personen heeft met een jaar vertraging een significant positief effect op het percentage gelukkigen.